

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

На правах рукопису

СТЕПАНЕНКО АНДРІЙ СЕРГІЙОВИЧ

УДК 343.141/143(477)

СТАНДАРТ ДОКАЗУВАННЯ «ПОЗА РОЗУМНИМ СУМНІВОМ» В
КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Спеціальність: 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:

Аленін Юрій Павлович

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
заслужений юрист України

Одеса – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СТАНДАРТУ ДОКАЗУВАННЯ “ПОЗА РОЗУМНИМ СУМНІВОМ”	14
1.1. Поняття стандарту доказування “поза розумним сумнівом” та його місце в системі стандартів доказування.....	14
1.2. Мета доказування та стандарт доказування “поза розумним сумнівом”: від істини до ймовірності (достовірності)	37
1.3. Основі вектори розвитку та застосування стандарту доказування “поза розумним сумнівом”	63
Висновки до розділу 1	90
РОЗДІЛ 2 НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ СТАНДАРТУ ДОКАЗУВАННЯ “ПОЗА РОЗУМНИМ СУМНІВОМ”	94
2.1. Практика застосування та визначення стандарту доказування “поза розумним сумнівом” на національному рівні	94
2.2. Практика застосування та визначення стандарту доказування “поза розумним сумнівом” на міжнародному рівні.....	124
Висновки до розділу 2	144
РОЗДІЛ 3 ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННЯ СТАНДАРТУ ДОКАЗУВАННЯ “ПОЗА РОЗУМНИМ СУМНІВОМ” У ВІТЧИЗНЯНОМУ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ ТА ДОКТРИНІ.....	148
3.1. Співвідношення стандарту доказування “поза розумним сумнівом” та внутрішнього переконання	148
3.2. Співвідношення стандарту доказування “поза розумним сумнівом” та вирішення цивільного позову та міжгалузевої преюдиції.....	163
Висновки до розділу 3	176
ВИСНОВКИ.....	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	183

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АС – Апеляційний Суд

ВС – Верховний Суд

ГПК – Господарський процесуальний кодекс України

ЄКПЛ – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЗУ – Закон України

КАС – Кодекс адміністративного судочинства України

КНР – Китайська Народна Республіка

Комісія – Європейська комісія з прав людини

КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України

КПК України 1960 р. – Кримінально-процесуальний кодекс України 1960 р.

КУ – Конституція України

МКС – Міжнародний кримінальний суд

МС ООН – Міжнародний суд Організації Об'єднаних Націй

МТКЮ – Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії

МТР – Міжнародний трибунал щодо Руанди

РФ – Російська Федерація

СК – Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії

СНД – Співдружність Незалежних Держав

СПР – суб'єкт прийняття рішення

Статут МКС – Римський статут міжнародного кримінального суду

США – Сполучені Штати Америки

ФР – Французька Республіка

ФРН – Федеративна Республіка Німеччина

ЦПК – Цивільний процесуальний кодекс України

ВСТУП

Актуальність теми. Стратегія інтеграційного розвитку України передбачає, зокрема, впровадження міжнародних стандартів судочинства у правову систему України. Одним із таких кроків було закріплення законодавцем у КПК України положення про необхідність винесення судового рішення лише за наявності доведеної вини особи поза розумним сумнівом. Зміст та значення даної конструкції жодним чином не роз'яснено в КПК України та інших нормативно-правових актах, незважаючи на те, що така конструкція є однією з ключових при винесенні судового рішення.

Як будь-яка інша діяльність, кримінальне судочинство є процесом прийняття рішень, центральне місце і проблему якого складає *невизначеність*. За умови повної визначеності, коли відсутня можливість для альтернативних дій, по суті і немає ніякої проблеми: рішення приймається однозначно, автоматично, часто навіть не зачіпаючи сферу свідомості. Процес вибору стає проблемою лише тоді, коли присутня невизначеність стосовно здійснення дій, спрямованих на досягнення певної мети, кінцевого результату, вибір альтернативи [1, с. 610–611]. Таким чином, процес прийняття рішення – похідне невизначеності ситуації, в якій воно відбувається. Тим більш проблематичним стає питання здійснення вибору в кримінальному провадженні, прийнятті владно-розпорядчого рішення [2], [3, с. 8–9], де “на кону” права і свободи людини з одного боку, та інтереси держави та суспільства з – іншого. При цьому особливого значення набуває встановлення фактичних обставин кримінального провадження, а саме необхідної для прийняття рішення кількісної та якісної характеристик наявних у провадженні фактичних обставин. Тому цілком логічним виглядає нормативне регулювання цієї діяльності та встановлення законодавчих вимог, правил та настанов для СПР для гарантування належного виконання завдань кримінального

провадження. Ці вимоги повністю стосуються й запровадженого у КПК України стандарту доказування “поза розумним сумнівом”.

Варто зазначити, що в цілому у вітчизняній науковій юридичній та кримінально-процесуальній літературі зокрема, бракує комплексних теоретичних досліджень, присвячених визначенню правової природи, поняття та характеристики стандартів доказування, в тому числі стандарту доказування “поза розумним сумнівом”. Утім, окремі питання стандартів доказування та стандарту доказування “поза розумним сумнівом” зокрема, були розглянуті такими вітчизняними вченими, як: В. В. Баранкова, В. А. Бігун, Л. М. Білецька, В. В. Вапнярчук, І. В. Гловюк, Н. В. Глинська, В. П. Гмирко, О. М. Дроздов, В. С. Зеленецький, В. М. Іщенко, В. В. Комаров, О. В. Литвин, Л. М. Ніколенко, П. В. Прилуцький, Б. П. Ратушна, Х. Р. Слюсарчук, І. А. Тітко, М. Є. Шумило та ін.

Серед зарубіжних учених питанням дослідження стандартів доказування та стандарту доказування “поза розумним сумнівом” займалися такі вчені, як: О. С. Александров, С. Л. Будилін, Дж. Вітман, С. Гаак, Л. Зонгжі, К. Енгель, А. С. Золотарев, К. Б. Калиновский, К. М. Клермонт, А. А. Кухта, І. В. Решетнікова, Д. Кей, Т. Сколнік, О. В. Смирнов, Г. К. Смирнов, В. А. Шабас, Б. Шапіро, Е. Шервін та інші.

Проте, на дисертаційному чи монографічному рівнях у вітчизняній науці кримінально-процесуального права питання стандарту доказування “поза розумним сумнівом” не досліджувалися. У зв’язку з цим, існує нагальна потреба у спеціальному комплексному дослідженні окресленої теми, спрямованого на визначення правової природи та поняття стандарту доказування “поза розумним сумнівом”, розкриття його змісту, аналіз практики реалізації та взаємодії з іншими інститутами кримінального провадження.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана у межах плану науково-дослідної роботи кафедри кримінального процесу Національного університету “Одеська

юридична академія” “Удосконалення сучасного кримінально-процесуального законодавства та забезпечення його ефективності в умовах правової реформи” на 2011-2015 рр. як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету “Одеська юридична академія” “Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку української державності та права” на 2011-2015 рр. (ДРН 0110U000671), а також плану науково-дослідної роботи кафедри кримінального процесу Національного університету “Одеська юридична академія” “Динаміка кримінального процесуального законодавства України: досвід та перспективи” на 2016-2020 рр. як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету “Одеська юридична академія” “Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір” на 2016-2020 рр. (ДРН 0116U001842).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розкриття сутності стандарту доказування “поза розумним сумнівом” та його реалізації у кримінальному провадженні на основі положень КПК України 2012 р., а також формулювання науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення його нормативної регламентації.

Для досягнення зазначеної мети вирішувалися такі завдання:

- з’ясувати основні вектори розвитку та становлення стандарту доказування “поза розумним сумнівом”;
- визначити поняття стандарту доказування “поза розумним сумнівом” та його місце в системі стандартів доказування;
- визначити мету доказування з позиції стандарту доказування (“поза розумним сумнівом”);
- надати детальну характеристику практиці застосування стандарту доказування “поза розумним сумнівом” на національному рівні, в тому числі у кримінальному провадженні України та окремих зарубіжних країн;
- проаналізувати теорію та практику застосування стандарту доказування “поза розумним сумнівом” на міжнародному рівні;

– з’ясувати співвідношення стандарту доказування “поза розумним сумнівом” та внутрішнього переконання в рамках кримінального процесуального законодавства України;

– визначити співвідношення стандарту доказування “поза розумним сумнівом” та вирішення цивільного позову та міжгалузевої преюдиції в рамках кримінального процесуального законодавства України;

– сформулювати науково-обґрунтовані пропозиції щодо внесення змін та доповнень до кримінального процесуального законодавства України у сфері реалізації стандарту доказування “поза розумним сумнівом”.

Об’єктом дослідження є правовідносини, які виникають у кримінально-процесуальному доказуванні.

Предметом дослідження є стандарт доказування “поза розумним сумнівом” в кримінальному провадженні.

Методи дослідження. Методологічною основою проведеного дисертаційного дослідження є поєднання теоретичного та практичного підходів, в рамках яких застосовувались загальнонаукові та спеціально-наукові методи наукового пізнання. За допомогою діалектичного методу поглиблено понятійний апарат, з’ясовано сутність та ознаки стандарту доказування “поза розумним сумнівом” (п. 1.1). Формально-юридичний та логіко-семантичний методи дали змогу визначити необхідний термінологічний інструментарій (п.п. 1.1, 1.2). Аналітичний метод застосувався в частині вивчення наукової літератури, узагальнення окремих позицій вчених, дослідження судової практики та формулювання висновків і пропозицій (п.п. 2.1, 2.2, 3.2). За допомогою герменевтичного методу було здійснено тлумачення положень кримінального процесуального законодавства та аналіз наукових позицій учених, що в результаті дало змогу досягнути ясності щодо розуміння стандарту доказування “поза розумним сумнівом” (п.п. 1.1, 1.2, 2.1, 2.2). Історичний метод використовувався при дослідженні основних векторів розвитку та становлення стандарту доказування “поза розумним сумнівом”

(п. 1.3). Застосування системно-структурного методу дослідження дозволило продемонструвати місце та значення стандарту доказування “поза розумним сумнівом” у системі стандартів доказування та у співвідношенні з іншими положеннями кримінального процесуального права та законодавства (п.п. 1.1, 3.1, 3.2). Порівняльно-правовий (компаративістський) метод сприяв розробці основних підходів до визначення стандарту доказування “поза розумним сумнівом” на національному та міжнародному рівнях (п.п. 1.2, 2.1, 2.2, 3.2). Функціональний метод дав змогу визначити функціональне значення стандарту доказування “поза розумним сумнівом” у системі кримінального процесуального права України (п.п. 1.1, 2.1, 2.2, 3.2). Використання статистичного методу забезпечило обґрунтування теоретичних положень роботи даними судової статистики (п.п. 2.1, 2.2, 3.1, 3.2). Логіко-нормативний метод використовувався для формулювання доповнень до чинного законодавства України (п.п. 1.2, 3.1, 3.2).

Теоретичною основою дисертаційного дослідження є праці вітчизняних і зарубіжних учених, з філософії, історії, психології, теорії права, криміналістики, кримінального, кримінального процесуального, цивільно-процесуального, господарсько-процесуального права та інших юридичних наук.

Нормативну основу дослідження становлять пам’ятки кримінального процесуального права, які застосовувалися на українських землях, акти чинного законодавства України та законодавства зарубіжних держав (Австралія, Грузія, Канада, КНР, Нова Зеландія, РФ, СК, США, ФР, ФРН).

Емпіричну базу дисертаційного дослідження становлять рішення вітчизняних місцевих та апеляційних судів, розміщені в Єдиному державному реєстрі судових рішень за 2012-2016 роки, рішення міжнародних судових інстанцій (Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ), Міжнародний кримінальний суд (далі – МКС), Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії (далі – МТКЮ), Міжнародний трибунал щодо Руанди (далі – МТР)),

а також рішення судів зарубіжних країн (Австралія, Канада, Нова Зеландія, РФ, СК, США).

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим у вітчизняній науці спеціальним комплексним дослідженням стандарту доказування “поза розумним сумнівом” у кримінальному провадженні з урахуванням міжнародного та європейського досвіду в умовах дії КПК України 2012 р.

У межах здійсненого дослідження отримано такі результати, які мають наукову новизну:

вперше:

обґрунтовано, що формулювання “поза розумним сумнівом” є різновидом більш широкого поняття “стандарт доказування”, яке в свою чергу характеризується такими ознаками, як: 1) варіативність стандарту доказування залежно від сфери застосування та предмету розгляду; 2) тісний взаємозв’язок стандарту доказування та тягара (обов’язку) доказування; 3) стандарт доказування є певним критерієм (порогом) прийняття рішення для СПР, встановлюючи певний рівень (міру) доведеності для визнання певного факту існуючим;

доведено, що з позиції стандарту доказування “поза розумним сумнівом” метою кримінально-процесуального доказування є достовірність як найбільший ступінь ймовірності;

на основі історичного методу розкрито основні вектори розвитку стандарту доказування “поза розумним сумнівом” у кримінальному провадженні, до яких віднесено раціоналістичний (як засіб боротьби з невизначеністю) та теологічний (як засіб боротьби з “тягарем осуду особи”);

доведено, що стандарт доказування “поза розумним сумнівом” не суперечить концепції внутрішнього переконання та формалізує психологічний аспект, надаючи відповідь на питання достатності наявних у провадженні доказів для прийняття кримінально-процесуального рішення;

удосконалено:

класифікацію стандартів доказування, в основу якої покладені наступні критерії: 1) галузь застосування; 2) ступінь вимогливості (ймовірності); 3) правовий характер рішення, що приймається (у кримінальному провадженні); 4) стадія кримінального провадження; 5) СПР;

аргументацію позиції щодо недоцільності використання категорії “істина” у кримінальному процесуальному законодавстві та подальшого її використання як мети доказування в силу невизначеності самої категорії та обмеженості можливостей кримінально-процесуального доказування;

теоретичні положення щодо ймовірнісного характеру судових рішень та неминучості виникнення судових помилок, які можуть бути розподілені за допомогою встановлення стандарту доказування “поза розумним сумнівом”. Відповідно до даного стандарту можливо стверджувати, що суспільство через законодавця встановлює більшу неприйнятність судових помилок Типу I (засудження невинного), ніж помилок Типу II (виправдування винного);

дістало подальшого розвитку:

положення про необхідність надання суддями належного рівня вмотивованості судових рішень, що має забезпечити виконання обов’язку подолання стороною обвинувачення розумних сумнівів у вині особи, та забезпечення ефективного способу перевірки застосування судом стандарту доказування “поза розумним сумнівом”;

аргументація щодо необхідності розширення дії концепції стандарту доказування у вітчизняній правовій системі та впровадження її дії за межі виключно кримінального процесу;

положення про можливість залишення цивільного позову без розгляду у випадку винесення кримінальним судом виправдувального вироку з мотиву недоведеності вини особи та подальшого звернення з таким позовом до суду у порядку цивільного судочинства. Такий порядок узгоджується з концепцією

стандарту доказування та практикою ЄСПЛ та не може розглядатися як порушення презумпції невинуватості особи згідно зі ст. 6 ЄКПЛ.

Практичне значення одержаних результатів. Висновки і пропозиції, сформульовані в дисертаційній роботі, можуть бути використані у:

науково-дослідній сфері – для подальших розробок проблематики стандартів кримінально-процесуального доказування;

правотворчій діяльності – при розробці пропозицій щодо вдосконалення законодавства України у сфері стандартів кримінально-процесуального доказування;

правозастосовній діяльності – для підвищення ефективності та передбачуваності практичної діяльності органів кримінальної юстиції щодо застосування стандартів кримінально-процесуального доказування;

навчальному процесі – при викладанні нормативного курсу “Кримінальний процес” та спеціальних курсів “Судовий контроль у кримінальному судочинстві”, “Прийняття кримінально-процесуальних рішень”, “Теорія доказів у кримінальному провадженні”, а також при підготовці методичних матеріалів, підручників, навчальних посібників із зазначених дисциплін (Акт про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження в навчальну діяльність Національного університету “Одеська юридична академія” від 26 вересня 2016 р.).

Апробація результатів дисертації. Дисертацію обговорено та схвалено на міжкафедральному семінарі кафедр кримінального процесу та криміналістики Національного університету “Одеська юридична академія”. Основні результати дослідження було оприлюднено на десяти міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, семінарах, засіданнях круглих столів, у тому числі: Всеукраїнській науково-практичній конференції “Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні” (м. Одеса, 27 листопада 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Проблеми державотворення та правотворення в Україні” (м. Сімферополь, 13-14 грудня

2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченої ювілею академіка С. В. Ківалова “Правове життя сучасної України” (м. Одеса, 16-17 травня 2014 р.); Круглому столі до 80-річчя з дня народження професора А. Я. Дубинського “Проблемні питання застосування КПК України в сучасних умовах” (м. Київ, 4 квітня 2014 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Сучасне кримінальне провадження України: доктрина, нормативна регламентація та практика функціонування” (м. Одеса, 17 квітня 2015 р.); Всеукраїнській науковій конференції молодих учених, аспірантів та студентів “VI Всеукраїнські наукові читання з кримінальної юстиції пам’яті професора В. П. Колмакова” (м. Одеса, 18 квітня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України” (м. Одеса, 15-16 травня 2015 р.); Міжнародному круглому столі “Інформаційне забезпечення розслідування злочинів” (м. Одеса, 29 травня 2015 р.); V Міжнародній науковій конференції “Адвокатура: минуле та сучасність” (м. Одеса, 14 листопада 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції” (м. Одеса, 20 травня 2016 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки дисертації викладені у 16 публікаціях, у тому числі 4 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях, перелік яких затверджений МОН України, 1 науковій статті, опублікованій у виданні України, яке включено до міжнародних каталогів наукових видань і наукометричних баз (РИНЦ, Scholar Google, ОАЛІ, CiteFactor, Research Bible, Index Copernicus), 1 науковій статті, опублікованій у зарубіжному періодичному виданні, та 10 тезах доповідей на науково-практичних конференціях і засіданнях круглих столів.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, 3 розділів, що містять 7 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (545

найменувань). Повний обсяг дисертації складає 234 сторінки, з яких основного тексту – 182 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СТАНДАРТУ ДОКАЗУВАННЯ “ПОЗА РОЗУМНИМ СУМНІВОМ”

1.1. Поняття стандарту доказування “поза розумним сумнівом” та його місце в системі стандартів доказування

Чинний КПК України, на відміну від КПК України 1960 р. у ст. 17 закріпив презумпцію невинуватості та забезпечення доведеності вини, тим самим продублював зміст ст. 62 Конституції України [4] та дещо законодавчо розширивши її, включивши до її складу, не характерне для вітчизняної правової системи, положення щодо доведеності вини поза розумним сумнівом. Однак, законодавець, наводячи в КПК України (ст. 17 ч. 2) [5] вимогу щодо доведеності вини особи стороною обвинувачення до деякого рівня чи, можливо, позначки “розумний сумнів”, не наводить її формального визначення та в жодній статті не посилається на цей термін. Проте, з аналізу самої статті цілком впевнено можна сказати, що наявність чи відсутність розумного сумніву у судді чи присяжного є вирішальним фактором при прийнятті рішення про винуватість особи. Хоча потрібно зазначити, що мали місце спроби законодавчого визначення його змісту та порядку застосування у КПК України [6], але вони не були впроваджені або дістали подальшого розвитку.

В той же час, правова конструкція “поза розумним сумнівом” (*beyond a reasonable doubt*) знайшла своє відображення та активно застосовується у правозастосовній практиці багатьох зарубіжних країн, хоча переважно системи англо-американського (звичайного “*common law*”) права, таких як СК [7], США [8], Канада [9], Австралія [10], Нова Зеландія [11], Республіка Індія [12], [13]. Поступово він впроваджується окремими пострадянськими країнами (чи активно обговорюється можливість їх застосування), серед яких є Україна, Грузія [14] та РФ [15], [16, с. 541], [17, с. 145], [18, с. 250], [19, с. 41–43], та

окремими Азіатськими країнами, серед них можливо виокремити Японію [20, с. 265–267], [21, с. 352–353], [22, с. 407] та КНР [21], [23]. Окремі положення щодо “розумного сумніву” можна знайти в теорії та судовій практиці ФРН [24, с. 40–41], [25, с. 418–420], [26, с. 19–20].

Термін “поза розумним сумнівом” також широко використовується й міжнародними судовими установами, такими як МС ООН [27, с. 98], [28, с. 4, 17], [29, Para. 6], [30, с. 922–1000], МКС [31], [32, с. 261–272] та *ad hoc* МТКЮ [33]–[35] та МТР [36], [37], а також в практиці Комісії та ЄСПЛ, як щодо іноземних держав-учасниць [38]–[42], так і щодо України [43]–[47]. Тому для визначення місця та розуміння конструкції “поза розумним сумнівом” у вітчизняному кримінально-процесуальному законодавстві, необхідно провести глибокий аналіз законодавства та практики застосування стандарту доказування “поза розумним сумнівом” у зазначених країнах та виділити ключові компоненти та споріднені поняття, що забезпечують роботу усього механізму “доведеності поза розумним сумнівом”.

Перше, на що слід звернути увагу, це те що вимогу щодо доведеності “поза розумним сумнівом” в контексті даних систем визначається як один із видів, як частина більшого за об’ємом поняття “*стандарт доказування*” (standard of proof) [48]–[57], яке ще перекладають як “*стандарт доказаності*” [15], [58, с. 163–164], [59], [60, с. 152], [61, с. 30], [62, с. 225–242], [63] чи “*стандарт переконання*” [62], [63], [64, с. 29], [65], [66]. Автор не вбачає принципової різниці між поняттями “*доказування*” та “*доказаності*” та вважає, що перекладаючи слово “*proof*” потрібно орієнтуватися на змістовну компоненту цього поняття та вітчизняний понятійно-категоріальний апарат, що використовується у КПК України (ст. 65 ч.1, ст. 84 ч.1, ст. 85, ст. 91, 92) [5], а саме на термін “*доказування*”. Що стосується можливості застосування терміна “*переконання*” та його співвідношення з “*доказуванням*”, то ситуація є неоднозначною та потребує більш детального дослідження, що й буде зроблено надалі. Відносно аналізу поняття “*стандарт*”, його значення та визначення в

нормативно-правових документах, то він (аналіз) був досить докладно проведений В. П. Гмирком, у результаті якого вчений прийшов до наступних висновків [62, с. 230–234]:

1) Стандарт на загал є продуктом упорядкувальної діяльності в конкретній галузі матеріального виробництва. Він виникає в результаті усвідомлення суспільної потреби пошуку найбільш оптимального засобу задоволення потреб, що постійно виникають та змінюються.

2) Стандарт є офіційно встановленою компетентним органом нормою, що визначає сукупність вимог і критеріїв, яким має відповідати певний повторюваний об'єкт конкретної діяльності, а тому він призначений слугувати засобом оцінювальної діяльності.

3) Стандарт розраховано на ситуації масового вжитку, тому він має загальноприйняте й однакове значення, а не створюється під ситуацію типу “тут і тепер”.

4) Стандарт фіксує в собі образ реально досяжної, конкретизованої, точної, матеріалізованої мети, тобто продукту певної діяльності.

5) Стандарт покликаний допомагати розв'язувати невизначеність у оцінюванні придатності (непридатності) певного виготовленого конкретного продукту, задовольняти цілі його створення.

6) Стандарт не є певною “застиглістю”, він змінюється залежно від впливу часу, виникнення нових продукційних можливостей, спрямованих на задоволення нових споживацьких потреб.

Таким чином, стандарт доказування, як правова категорія, є багатоаспектним, складним поняттям і не має однозначного трактування та розуміння як серед вітчизняних та і серед іноземних дослідників. Наведемо деякі наявні визначення стандарту доказування, який розуміється як:

1) певний ступінь, міра переконаності (впевненості), в існуванні певного факту(ів), що складають предмет спору (чи усієї справи/провадження), досягнення якого вимагається від сторони, що стверджує [55, с. 385];

2) як критерій (поріг) прийняття рішення для особи, що досліджує і вирішує питання факту (слідчий, прокурор, суддя, присяжний) (“*fact finder*”), який дозволяє цій особі прийняти рішення на користь сторони, на яку покладено тягар переконання (“*burden of persuasion*”) (детальніше про тягар доказування буде наведено надалі). Зазвичай це позивач – у цивільному провадженні, чи держава – у кримінальному провадженні. Вважається, що критерій (поріг) прийняття рішення може бути виражений у вигляді суб’єктивної ймовірності, або ступеня переконаності, впевненості, що фактичні дані, які підтверджують позов (обвинувачення) є істинними (*true*) [67, с. 127];

3) як вимога доведеності вини [особи] до якогось ступеня, рівня (*degree*) [32, с. 319–320];

4) стандарт доказування стосується ступеня, до якого доказ має бути встановлений [21, с. 344], [68, с. 125]; як критерій, на підставі якого встановлюється, для цілей судового процесу, наявність/відсутність певного факту. [69, с. 28, 31];

5) є не лише індикатором (показником) стану розуміння, якого потрібно досягти, а й самим процесом доказування (аргументування) [70, с. 366];

6) загальні принципи судового процесу (процедури), які регулюють визначення того, що можливо вважати доведеним [28];

7) тягар доказування відповідає на питання хто повинен довести, а стандарт доказування відповідає на питання – в якій мірі, до якої межі [52, с. 263];

8) наскільки переконливим (*cogent or convincing*) повинні бути доказ(и) – встановлюються нормами, що відносяться до стандарту доказування [51, с. 104], [53, с. 105];

9) певні види (*species*), які визначають, до якого ступеня, рівня елементи справи (провадження) повинні бути доведені (щоб перемогти) стороною, на яку покладений тягар доказування [51, с. 104], [71, с. 16];

10) стандарт доказування в кримінальному судочинстві – це сукупність нормативно закріплених вимог до результатів доказової діяльності сторони обвинувачення, виконання яких є умовою ухвалення судом законного процесуального рішення [62, с. 240]; це певна умовна межа, за якою кількісна характеристика знань, отриманих судом у процесі розгляду справи, переходить у таку їх якість, що дає підстави суду ухвалити правосудне, на його думку, рішення [72, с. 284], [73, с. 55–56]; критерій оцінки доказів [74, с. 101]; кінцева мета доказування і можливість ухвалення рішення відповідно до цього [75, с. 492];

11) як певні судові стандарти з питань доказування, вироблені вищою спеціалізованою судовою установою [59, с. 247], [76, с. 61–63];

12) модель процесуального доказування, в якій мета, завдання судочинства, принципи процесу, права й обов'язки його учасників у процесі доказування розглядаються як взаємозалежні елементи, що визначають сутність і зміст інституту процесуального доказування [77, с. 55], [78, с. 13], як взаємозалежні елементи, що визначають сутність і зміст конкретної моделі кримінального процесу чи процесуальної форми провадження по розслідуванню та розгляду певної класифікаційної групи злочинів [79, с. 305];

13) методологічний підхід до встановлення фактів, що впливає з якісного рівня ймовірності знань [79, с. 304];

14) мінімально допустима сукупність доказів, за відсутності яких виключається визнання юридичного факту доказаним [58, с. 163–164];

15) є показником виконання стороною кримінального провадження тягаря доказування [58, с. 164], [59, с. 246], [79, с. 304].

Серед наведених визначень можливо виокремити основні риси та елементи, що характеризують стандарт доказування та складають його розуміння:

1) існують різні стандарти доказування, їх певні види;

2) стандарт доказування напряму пов'язаний з тягарем (обов'язком) доказування;

3) стандарт доказування є певним критерієм (порогом) прийняття рішення для СПР, через встановлення певної міри, ступеня доведеності (переконавання/впевненості СПР), досягнувши якої факт вважається встановленим.

Види стандарту доказування. Як вже зазначалося, конструкція “поза розумним сумнівом”, як стандарт доказування, є творінням англо-американської (загальної “*common law*”) системи права та застосовується як частина процедурного права при винесенні судового рішення, що поділяється на 1) цивільну та 2) кримінальну [80, с. 97–103], [81].

В залежності від типу процедури розрізняють: 1) цивільний (такий, що застосовується у цивільних справах) – “баланс ймовірностей” (*balance of probabilities*) [82], [83] або, в іншому варіанті, “перевага доказів” (*preponderance of the evidence*), який традиційно тлумачиться як “більш ймовірно ніж”, або “більше (>) 50%”. Проте це не означає просто більшої кількості свідків, або наявності речових доказів, а така перевага повинна бути в якості таких доказів, тобто їх спроможності до переконання, їх вазі та того ефекту, що вони мають на розум судді, присяжного (СПР) [48, с. 49], [50, с. 251–255], [84, Para. 390], [85, Para. 286], [86], [87, с. 487–490], та 2) кримінальний “поза розумним сумнівом” (*beyond a reasonable doubt*), який не має точного числового вираження (на відміну від “>50% підходу” до визначення цивільного стандарту), але зазвичай оцінюється в діапазоні від 90 до 100%, хоча в своєму інтерпретуванні завжди протиставляється абсолютній впевненості, уявним, простим, “не розумним” сумнівам [7]–[11] (докладний аналіз підходів до розуміння, використання даного стандарту буде наведено в наступних підрозділах, та в Розділі 2).

Потрібно окремо відмітити, що в цивільних справах можливо застосування ще й одного, більш “суворішого/вибагливішого” стандарту

доказування, а ніж “перевага доказів”, проте не такого вибагливого як “поза розумним сумнівом”, – “ясні та переконливі докази” (*clear and convincing evidence*) [88, Para. 316]. Вказаний стандарт має місце лише в правовій системі США та використовується у справах, де мають місце особливі обставини, а також у справах, що відносяться до права справедливості – такі як поміщення в психіатричний заклад, припинення батьківських прав, денатуралізації (позбавлення громадянства, підданства), змісту втраченого заповіту та інше [87, с. 488–489].

Окремі спроби впровадження підвищеного цивільного стандарту доказування мали місце й в правозастосовній практиці СК, однак Палата Лордів своїм рішенням поклала кінець даним спробам, встановивши, що існує лише один цивільний стандарт доказування – “перевага доказів” [89, Paras. 62–70]. Однак, як зазначив Апеляційний суд Англії та Уельсу: “Хоча є один цивільний стандарт доказування – баланс ймовірностей, він є гнучким у застосуванні. Зокрема, чим більш серйозне звинувачення або більш серйозні наслідки того, що це твердження буде доведено, то тим сильнішими повинні бути докази, надані суду, щоб твердження було доведено на балансі ймовірностей” [90, Paras. 39, 62]. Тобто питання щодо існування “підвищеного” цивільного стандарту доказування в англійському праві досі залишається відкритим [55, с. 243], [91, с. 325].

Разом з тим, з огляду на те, що стандарт доказування є певним критерієм (порогом) прийняття рішень для СПР в рамках кримінального провадження наряду з стандартом доказування “поза розумним сумнівом” можна виділити низку інших стандартів, зокрема це:

1) “обґрунтована підозра” або “підозра, яка ґрунтується на (конкретних, фактичних) підставах, які можливо (чітко) виразити та пояснити” (*reasonable, articulable suspicion*), яка застосовується в США для здійснення затримання та особистого обшуку особи [92], зупинення транспортного засобу з метою виявлення зброї [93], [94], затримання особи, у випадку, якщо особа

відмовляється ідентифікувати себе [95, Para. 184], тимчасового арешту багажу на предмет знаходження наркотиків [96]. Відносно схоже застосування даного стандарту доказування є у Англії та Уельсі, де відповідно до Акту про поліцію та кримінальні докази (Кодекс А) [97] затримання (особи, чи транспортного засобу) та проведення обшуку вимагає наявність “розумних (обґрунтованих) підстав для підозри” (*reasonable grounds for suspicion*), та вказує на конкретні підстави, які можуть слугувати основою *обґрунтованої підозри* (варто зазначити, що з цього правила є виключення, яке дозволяє офіцеру поліції затримати та провести обшук, якщо він “розумно/обґрунтовано вважає” (*reasonably believes*), що можуть мати випадки серйозного насилля чи особи (особа) мають наступальну зброю [98]. Також слід звернути увагу на наявність вимоги *обґрунтованої підозри* в ст. 5 ч. 1 (с) ЄКПЛ у випадку законного арешту або затримання особи [99, с. 7–8] та правозастосовної практики ЄСПЛ [100]–[102];

2) “розумно вважати” (*reasonable to believe*) або “розумні/обґрунтовані підстави вважати” (*reasonable grounds to believe*), які зустрічаються в правозастосовній практиці США, Канади та МКС. Так, в США [103] та в Канаді [104] даний стандарт використовується для здійснення обшуку після затримання особи та вимагає більшого ступеня ймовірності, впевненості особи аніж *обґрунтована підозра*. Хоча, слід зазначити, що не всі американські суди проводять різницю між від ними на відміну від судів Канади, проте розглядають даний стандарт менш вимогливішим, ніж *ймовірна причина* (див. наступний пункт). МКС застосовує цей стандарт відповідно до ст. 58 ч. 1 (а) Статуту МКС. [31] Палата попереднього провадження видає ордер на арешт особи, якщо на підставі розглянутої заяви прокурора, доказів або іншої інформації є розумні підстави вважати, що ця особа вчинила злочин, який підпадає під юрисдикцію МКС. Проте, застосовуючи даний стандарт, МКС у своїх рішеннях неодноразово посилався на стандарт *обґрунтованої підозри* ст. 5 ч. 1 (с) ЄКПЛ та практику застосування розроблену ЄСПЛ [105], [106], хоча

такий підхід зустрічає критику як з боку окремих суддів МКС [105]–[107], так і дослідників [108, с. 109], [109, с. 706] [110].

3) “ймовірна причина” або “достатня підстава” (*probable cause*) має місце в правовій системі США. Даний стандарт використовується при затриманні, арешті особи, триманні під вартою, проведенні обшуку та виїмці, арешті майна, попереднього судового засідання та при розгляді справи великим журі [48, с. 34, 645–650, 663–667], [57, с. 14–15, 33–34, 239–244, 290, 295], [111, с. 180, 142–148, 395–398, 422, 564]. Дана вимога була закріплена ще в 1791 році з прийняттям 4-ої поправки Конституції США, проте сама дефініція *ймовірної причини* в ній відсутня, так само як відсутня й в інших законах. Так як ця дефініція є повністю творінням судової системи і є прецедентною [112, с. 1385–1388], то й *ймовірна причина* повинна визначатися виходячи з “фактичних та практичних міркувань повсякденного життя, на [підставі] яких розважливі та обережні люди (*reasonable and prudent men*), а не спеціалісти права, приймають рішення” [113, Para. 175]. Проте пізніше судочинець знизив планку, встановивши: “...задача магістрату, що виносить рішення, просто полягає в тому, щоб зробити практичне, згідне з здоровим глуздом, рішення, чи існує, з огляду на всі обставини, викладені в письмових свідченнях (*affidavit*) перед ним, в тому числі правдивості інформації та основи показань з чужих слів (*hearsay*) особи, що їх надає, дійсна ймовірність (*fair probability*) того, що контрабанда або докази вчинення злочину будуть знайдені в певному місці” [114, Para. 238]. Потрібно зазначити, що в подальшому, ВС США в своїх рішеннях визнавав законними обшуки та добути при цьому докази допустимими, хоча такі дії формально порушували вимоги стандарту *ймовірної причини* та, таким чином, дозволяючи проведення затримання та обшуку за наявності лише *обґрунтованої підозри* [92], [115], [116].

Дані стандарти йдуть “нижче” рівня *баланс ймовірностей/переваги доказів* на умовній шкалі ймовірностей/впевненості (переконаності) в існуванні

певного факту та застосовуються під час проведення досудового розслідування та попереднього розгляду справи (провадження).

Проте окрім наведених стандартів кримінального провадження та процедурного поділу стандартів, які використовуються при винесенні остаточного судового рішення, “цивільні” стандарти *баланс ймовірностей/переваги доказів* та *ясні та переконливі докази* також використовуються при здійсненні кримінального судочинства. Це не означає, що рішення про (не)винуватість особи можливо винести лише переконавши суддю чи присяжного в більшій ймовірності (>50%) версії обвинувачення від сторони захисту, а лише є обмеженням дії принципу презумпції невинуватості та можливості покладання та підсудного/обвинуваченого тягара доказування певних обставин злочину, що є ще одним свідченням взаємозв’язку стандарту та тягара (обов’язку) доказування, детальний зв’язок котрих буде наведено надалі.

За загальним правилом сторона обвинувачення (*prosecution*) повинна довести усі елементи злочину поза розумним сумнівом [7]–[11], [99], однак якщо сторона захисту (підсудний/обвинувачений) робить заяви про факти, що спростовують обвинувачення (або позов у цивільній справі) (*affirmative defense*) то тягар (обов’язок) їх доведення покладається на сторону захисту в силу (не)прямої вимоги встановленої законом (статутом).

Логічним наслідком наведеного вище є виникнення питання, щодо якого ступеня ймовірності/впевненості (переконання) повинні бути доведені такі заяви. Відповідь на це запитання залежить від юрисдикції та типу заяви, що стверджується (*affirmative defense*). Так, в США до такого типу захисту відноситься такі як, наприклад, неосудність (*insanity*), самооборона (*self-defense*), провокація злочину (*entrapment*), алібі та інше, при чому, наприклад, в штаті Делавер алібі не відноситься до *affirmative defense*; в Англії та Уельсі до цієї категорії відноситься лише неосудність, однак є прямі та непрямі випадки покладання тягара доказування на сторону захисту.

В США питання стандарту доказування таких заяв (*affirmative defense*) визначається по-різному, в одних штатах вимагається надати докази, які б на “перший погляд” (*prima facie*) свідчили про існування обставин *affirmative defense*, а прокуратура вже повинна спростувати існування такого захисту “поза розумним сумнівом” [117]. В других штатах тягар доказування *affirmative defense* покладається повністю на сторону захисту до стандарту *переваги доказів* [118]. Згідно з цим стандартом в більшості штатів стороні захисту також необхідно довести неосудність [119, с. 112], на федеральному рівні з 1984 р. неосудність необхідно довести до рівня (стандарту) *ясні та переконливі докази* [120]. В штаті Делавер, як вже зазначалося, алібі не є *affirmative defense*, і тому суддя надає інструкцію присяжним, що якщо докази на підтвердження алібі викликають розумний сумнів у винуватості особи, то вони повинні визнати цю особу невинуватою [121], [122]. Хоча були випадки, коли на сторону захисту покладался тягар доказування неосудності “поза розумним сумнівом” [123], [124, Para. 797].

В Англії та Уельсі покладання тягаря доведення на сторону захисту можливо лише у випадку заяви про неосудність, яку необхідно доказати до стандарту *баланс ймовірностей* [125]. У разі ствердження про обмежену осудність (*diminished responsibility*) [126] на сторону захисту також покладається тягар доказування до стандарту *баланс ймовірностей* [127], а якщо таке ствердження робить сторона обвинувачення то стандарт доказування встановлюється на рівні “поза розумним сумнівом” [128]. Також є прямі та непрямі вказівки статутів, які покладають тягар доказування на сторону захисту [129]–[131]. Окремо виділені випадки коли на сторона захисту покладено тягар доказування лише до рівня *prima facie*, це наприклад алібі [132], автоматизм здійснений не в стані неосудності (*non-insane automatism*) [133], самозахист або запобігання вчиненню злочину (*self-defence of prevention of crime*) [134], [135] та інші [51, с. 87–88].

Таким чином, у кримінальному провадженні можливо застосування, як, умовно кажучи, кримінальних стандартів доказування так і цивільних, як такі, досягнення яких, потрібно для винесення остаточного судового рішення (*judgment*) так і тих, які можна визначити як проміжні. Деякі з яких вже активно застосовуються у кримінальному провадженні України при прийнятті цілого ряду кримінально-процесуальних рішень:

Обґрунтована підозра:

1) при вирішенні питання про застосування заходів забезпечення кримінального провадження (ст. 132 ч. 3 п. 1 КПК України);

2) при вирішенні питання про застосування запобіжного заходу (ст. 177 ч. 2 КПК України);

3) при вирішенні питання про доставлення особи до слідчого судді у випадку порушення вимог законодавства щодо позбавлення свободи, тримання під вартою, затримання та доставлення такої особи (ст. 206 ч.ч. 2, 7; ст. 210 ч. 3 КПК України);

4) при вирішенні питання про повідомлення інших осіб про затримання уповноваженою службовою особою (ст. 213 ч. 1 КПК України);

5) при вирішенні питання про моніторинг банківських рахунків (ст. 269¹ ч. 1 КПК України).

Хоча в КПК України не наводиться визначення, що є обґрунтованою підозрою, проте відповідно до ст. 9 Конституції України та ст. 17 ЗУ “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини” [136] ЄКПЛ та практика ЄСПЛ є джерелом права, тому і керуватися в застосуванні даного стандарту потрібно з огляду на рішення ЄСПЛ.

Обґрунтовані підстави:

1) при вирішенні питання затримання уповноваженою службовою особою (ст. 208 ч. 1 п. 3 КПК України);

2) при вирішенні питання про усунення присяжного (ст. 390 ч. 1 п. 1 КПК України);

3) при вирішенні питання про затвердження (відмови у затвердженні) угоди (ст. 474 ч. 7 п. 4 КПК України);

4) при вирішенні питання про передачу засудженого для подальшого відбування покарання (ст. 606 ч. 6 КПК України).

Достатні підстави (докази):

1) при вирішенні питання про визнання особи потерпілою (ст. 55 ч. 5 КПК України);

2) при вирішенні питання про (судовий) виклик особи слідчим, прокурором, слідчий суддею чи судом (ст. 133 ч. 2, ст. 134 ч. 1 КПК України);

3) при вирішенні питання про тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом (ст. 148 ч. 1, ст. 152 ч. 1 КПК України);

4) при вирішенні питання про відсторонення від посади (ст. 157 ч. 1 КПК України);

5) при вирішенні питання про тимчасовий доступ до речей і документів (ст. 163 ч.ч. 2, 5, 7 КПК України);

6) при вирішенні питання про тимчасове вилучення майна (ст. 167 ч. 2 КПК України);

7) при вирішенні питання про накладення арешту на майно (ст. 170 ч.ч. 3, 4, 5 КПК України);

8) при вирішенні питання про застосування запобіжних заходів (щодо наявності ризиків) (ст. 177 ч. 2, ст. 194 ч. 1 п. 2 КПК України);

9) при вирішенні питання про надання дозволу слідчим суддею на затримання з метою приводу (ст. 189 ч. 4 КПК України);

10) при вирішенні питання про об'єднання матеріалів досудового розслідування (ст. 217 ч. 1 КПК України);

11) при вирішенні питання про проведення допиту, впізнання у режимі відеоконференції під час досудового розслідування (процесуальних дій під час судового провадження) (ст. 232 ч. 1 п. 5, ст. 336 ч. 1 п. 5 КПК України);

12) при вирішенні питання про проведення обшуку житла чи іншого володіння особи, а також осіб що перебувають в цьому житлі чи іншому володінні (ст. 234 ч. 5, ст. 236 ч. 5 КПК України);

13) при вирішенні слідчим суддею питання про залучення експерта стороною захисту (ст. 244 ч. 6 п. 1 КПК України);

14) при вирішенні слідчим суддею питання про надання дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій (ст. 248 ч. 3, ст. 258 ч. 4, ст. 260 ч. 1, ст. 261 ч. 2, ст. 271 ч. 1 КПК України);

15) при вирішенні питання про використання результатів негласних в іншому кримінальному провадженні (ст. 257 ч. 1 КПК України);

16) при вирішенні питання про продовження строку досудового розслідування (ст. 297 ч. 1 КПК України);

17) при вирішенні питання про поміщення особи у приймальник-розподільник для дітей (ст. 499 ч. 4 КПК України);

18) при вирішенні питання про здійснення кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру (ст. 503 ч. 1 КПК України);

19) при вирішенні питання про виконання запиту про міжнародну правову допомогу (ст. 557 ч. 1 п. 5 КПК України);

20) при вирішенні питання про здійснення повідомлення про підозру (ст. 276 ч. 1 п. 3 КПК України) в порядку перейняття кримінального провадження від іншої держави (ст. 598 ч. 4 КПК України).

До прийняття КПК України 2012 р. спроби введення системи стандартів доказування мали місце у вигляді Проекту КПК України 2008 р. (ст. 87) [64, с. 29] та Проекту ЗУ “Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення правового регулювання питань кримінального провадження” (ст. 94) [6]. В них була запропонована наступна система стандартів переконання (доказування): 1) розумна підозра,

2) переконання за більшою вірогідністю, 3) вагоме переконання, 4) переконання поза розумним сумнівом.

Окрім нормативних спроб систематизації стандартів доказування, певні спроби були проведені окремими вітчизняними та зарубіжними дослідниками.

Так, В. М. Іщенко [79, с. 305] здійснив класифікацію стандартів доказування за такими підставами:

1. За задачами кримінально-процесуального доказування (усунення соціального конфлікту, чи забезпечення невідворотності кримінального покарання за вчинений злочин) на стандарти: приватно-позовних, приватно-публічних і публічно-позовних порядків.

2. За ступенем тяжкості вчиненого злочину на стандарти: спрощених, звичайних і спеціальних процедур провадження по кримінальній справі.

3. За способами формування доказів і критеріями їх допустимості на стандарти: відкритого та обмежено-відкритого доказування. Обмежено-відкрите доказування повинно допускатися у тих процедурах, коли розслідування злочину, поряд з іншими способами, відбувається шляхом проведення негласних слідчих дій.

4. За тягарем доказування та правилами оцінки доказів на стандарти: “усунення розумних сумнівів”, “доведеності винуватості особи у вчиненні злочину” та “встановлення об’єктивної істини”.

Наводячи дану класифікацію, В. М. Іщенко виходив із розуміння стандартів доказування саме як: 1) моделі процесуального доказування, як взаємозалежні елементи, що визначають сутність і зміст конкретної моделі кримінального процесу чи процесуальної форми провадження по розслідуванню та розгляду певної класифікаційної групи злочинів [79, с. 305], 2) ймовірності знань отримуваних знань [79, с. 304] та 3) показником виконання стороною кримінального провадження тягаря доказування [79, с. 304].

З огляду на проведений аналіз розуміння стандарту доказування як критерію (порогу) прийняття рішення, автор погоджується з 2 та 3 пунктами,

але не згоден з ототожнюванням стандарту доказування з процесуальною формою, який відповідає змісту пунктів 1-3 наведеної класифікації. Також підтримуємо позицію Б. П. Ратушної [72, с. 287], що дана класифікація є не виправдано громіздкою та містить низку суперечливих підстав, що стосуються не стільки якості судового знання, скільки завдань судового (зокрема кримінального) процесу чи способу та порядку отримання доказів.

Б. П. Ратушна поділяє стандарти доказування на ступені вищого та середнього рівня наближення до повного і правильного встановлення фактичних обставин [73, с. 63–64], розділяючи позицію К. Б. Калиновського, який проводить класифікацію стандартів доказування на: 1) загальний достовірний (“поза розумним сумнівом”) та 2) загальний ймовірний [59, с. 247] та позицію В. П. Гмирка, який, в свою чергу, також солідарний з класифікацією К. Б. Калиновського, та виділяє два стандарти доказування: 1) загальний “із достовірністю” та 2) загальний “з вірогідністю” [62, с. 240], [63, с. 176]. Автор згодний з наведеною класифікацією, так як вона відповідає тим стандартам, що були виокремлені в ході дослідження конкретних видів стандартів доказування в англо-американській правовій системі та вітчизняному кримінальному процесуальному законодавству, з одним лише зауваженням на ймовірнісний характер усіх досліджених стандартів, в т.ч. і “поза розумним сумнівом”, який в даній класифікації виступає як “достовірний” (докладніше про співвідношення достовірності, ймовірності та стандарту доказування “поза розумним сумнівом” буде наведено в наступному підрозділі).

Крім того, слід зазначити, що К. Б. Калиновський окрім загального стандарту доказування, також виділяє й окремі стандарти доказування конкретних юридичних фактів, розроблені в правозастосовчій практиці, такі як, наприклад, типовий набір доказових фактів, які доводять мету збуту наркотичної речовини, особливу жорстокість, осудність підсудного та ін. [59, с. 247]. Однак, вважаємо, що доказові факти окремих обставин кримінального провадження скоріше відносяться до обставин, що підлягають

доказуванню у кримінальному провадженні [137, с. 122–135], чи до предмета доказування [138, с. 237–240], [139, с. 220–227] в залежності від співвідношення дослідниками даних термінів [140, с. 123–124].

Також існує погляд щодо віднесення “внутрішнього переконання” до стандарту доказування, тому, з цієї позиції можна класифікувати стандарти доказування на: 1) суб’єктивний континентальний, цивільний (романо-германська правова сім’я) (акцент на слово *внутрішнє переконання*) та 2) об’єктивний, звичайний (англо-американська правова сім’я) (акцент на ймовірнісній складовій – *поза розумним сумнівом, баланс ймовірностей* і т.д.) [50, с. 245–247], [69, с. 44–45, 48–49], [74, с. 105], [141, с. 2–3], [142, с. 4–6]. Проте, загалом погоджуючись з тим, що стандарт доказування “поза розумним сумнівом” чи баланс ймовірностей передбачає деяку формалізацію (об’єктивізацію), на відміну від чисто суб’єктивного внутрішнього переконання, однак слід підкреслити, що СПР є людина, і так як чіткого алгоритму прийняття рішення чи, скажімо, “зважування” доказів сторін та встановлення факту досягнення позначки “поза розумним сумнівом” чи балансу ймовірностей, немає, тому й казати про об’єктивність даних стандартів можна лише з деякою долею умовності. І якщо ситуація з *балансом ймовірностей* є більш-менш зрозумілою, то в ситуації з “поза розумним сумнівом”, ключовим елементом якої є “розумний сумнів”, все виглядає не так вже й об’єктивно.

Таким чином, стандарти доказування можна класифікувати за наступними критеріями:

- 1) В залежності від галузі застосування:
  - a) цивільні (баланс ймовірностей/перевага доказів та “ясні та переконливі докази”);
  - b) кримінальні (“поза розумним сумнівом”).
- 2) В залежності від ступеня вимогливості (ймовірності):
  - a) звичайний (баланс ймовірностей/перевага доказів);

- b) підвищений (ясні та переконливі докази);
  - c) найвищий (найвибагливіший) (“поза розумним сумнівом”).
- 3) В залежності від правового характеру рішення, що приймається (у кримінальному провадженні):
- a) проміжних рішень (обґрунтована підозра, розумні/обґрунтовані підстави вважати, ймовірна причина або достатня підстава);
  - b) кінцевих рішень (“поза розумним сумнівом”, баланс ймовірностей/переваги доказів та “ясні та переконливі докази”).
- 4) В залежності стадії кримінального провадження:
- a) досудові (обґрунтована підозра, розумні/обґрунтовані підстави вважати, ймовірна причина або достатня підстава);
  - b) судові (“поза розумним сумнівом” (в рамках вітчизняного кримінального процесу) та баланс ймовірностей/переваги доказів та “ясні та переконливі докази” (в рамках країн системи англо-американського (звичайного) права));
  - c) універсальні (загальні) (обґрунтована підозра, розумні/обґрунтовані підстави вважати, ймовірна причина або достатня підстава).
- 5) В залежності від СПР:
- a) суддя, слідчий суддя, присяжний;
  - b) слідчий, прокурор.

Стандарт доказування та тягар (обов’язок) доказування. Стандарт доказування традиційно пов’язують з терміном “тягар доказування” [143, с. 112], так як тягар доказування відповідає на питання хто повинен довести, а стандарт доказування відповідає на питання в які мірі, до якої межі [52, с. 263], тобто є показником виконання стороною кримінального провадження тягара доказування [58, с. 164], [59, с. 246], [79, с. 304], [143, с. 112], [144, с. 453]. І як раніше було продемонстровано, в країнах англо-американської (“*common law*”) системи права тягар доказування в межах кримінального провадження може

бути покладений (перекладений) на сторону захисту, й буде встановлюватися відповідний стандарт доказування. Проте сам термін “тягар доказування” (*burden of proof*) в англо-американській (“*common law*”) системі права є складним та не відповідає його вітчизняному (українському) аналогу.

В рамках доктрини англо-американської (“*common law*”) системи права тягар доказування може розглядатися в двох значеннях, або як два окремих тягаря (чітко розмежування між якими вперше було наведено в роботі Джеймса Бредлі Тайера (James Bradley Thayer) в 1898 році [145, с. 355–364], [146, с. 51], [147]):

1) тягар переконання (*burden of persuasion*) [148], [149, с. 277–279] або кінцевий тягар доказування (*ultimate burden of proof*) [150], [151]; та

2) тягар надання [доказів] (*burden of going forward [with evidence]*) [148] або тягар первинного подання [доказів] (*initial burden of production*) [152], [153] в правовій системі США; або

1) правовий/юридичний тягар (*legal burden*) [51, с. 73–74], [154, с. 13], [кінцевий] доказовий тягар (*[ultimate] probative burden*) [155], [156, с. 226–231], тягар переконання (*persuasive burden*) [51, с. 73–74], [154, с. 13–14]; та

2) доказовий тягар (*evidential burden*) [51, с. 74], [53, с. 82–83], [157], [158] або тягар надання доказів (*the burden of adducing evidence*) [154, с. 13–14] в правовій системі Великобританії.

Потрібно відмітити, що деякі автори наполягають на існуванні ще й третього тягаря доказування – “*burden of pleading*” [159], [160, с. 6–7]. Варто зазначити, що вітчизняні процесуалісти кінця XIX – початку XX ст. також розрізняли “тягар вказування (бремя указывания)” (*onus proferendi*) та “тягар доказування” (*onus probandi*) [161].

Тягар переконання (правовий/юридичний тягар) може бути визначений як обов’язок, покладений на сторону в силу закону, переконати особу, яка досліджує і вирішує питання факту (“*tribunal/trier of fact*”/“*fact finder*”) в існуванні (чи в достатній ймовірності) кожного факту, що складає предмет

спору, предмет доказування (*fact in issue*) до певного рівня (стандарту доказування). Таким чином, даний тягар доказування пов'язаний з ризиком “непереконання” (*risk of non-persuasion*) [146, с. 51], [147], [162, с. 72–73], тобто яка сторона зможе переконати *особу, що досліджує і вирішує питання факту* в існуванні певного факту, визнання особи винуватою або невинуватою, яка сторона виграє або програє. Питання виконання або невиконання даного тягара вирішується даною *особою* наприкінці розгляду справи (провадження).

Розподіл тягара переконання (правового/юридичного тягара) вирішується матеріальним правом (*substantive law*) [53, с. 81], [163, Para. 237] та не може бути змінений в ході судового розгляду [164, с. 8]. В кримінальному провадженні розподіл здійснюється відповідно до презумпції невинуватості, відповідно до якої тягар переконання (правовий/юридичний тягар) лежить на стороні обвинувачення, за виключенням випадків коли закон (*substantive law*) покладає тягар на сторону захисту (вже розглянуті автором випадки *affirmative defence*), та не може бути перекладений в ході судового розгляду. Так як виконання даного тягара передбачає надання та оперування доказами, для того, щоб переконати *особу, що досліджує і вирішує питання факту*, то інколи не наводять термін “стандарт доказування”, кажучи про “поза розумним сумнівом”, “баланс ймовірностей/перевага доказів” та “ясні та переконливі докази”, акцентуючи увагу на тягарі *переконання* [160, с. 4–5], [165, с. 3–4], [166]. Як наслідок, це привело до вживання терміна “стандарт *переконання*” в проектах КПК України та в публікаціях дослідників, про які автор вказував раніше. Проте, з огляду на понятійно-категоріальний апарат вітчизняного КПК, слід орієнтуватися на термін “доказування”. Не вдаючись до ґрунтовного аналізу розуміння та складової (елементів) цього терміну, автор виходить з позиції, що *доказування* є діяльність, яка: 1) відповідно до ст. 91 КПК України, полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів та 2) обґрунтуванні певної тези, позиції, [139, с. 270–271], [167, с. 298], [168,

с. 156–158], [169, с. 247–248], [170, с. 9–11], [171, с. 8], [172, с. 20–21], тобто у аргументації та *переконанні* СПР за допомогою наявних доказів.

Тягар надання [доказів] (доказовий тягар) є обов'язком надання достатніх доказів (*prima facie*), щоб питання (предмет) було піднято перед особою, що досліджує і вирішує питання факту, тобто щоб певне твердження стало предметом розгляду у суді [51, с. 74], [54, с. 319–320]. Наприклад, якщо прокурор не надасть магістрату доказів, які б *prima facie* обґрунтовували можливість винесення обвинувального вироку, то захисник може подати клопотання про відсутність підстав для притягнення до відповідальності (“*no case to answer*”) та відхилити розгляд справи [54, с. 170–171], [156, с. 60]. Схожа процедура передбачена Статутом МТБЮ (ст.ст. 18, 19) [173] та Правилами процедури та доказування МТБЮ (ст.ст. 28, 47) [33], а також Статутом МТР (ст.ст. 17, 18) [174]. У цивільному провадженні у випадку невиконання позивачем *тягаря надання доказів (доказового тягара)* суд за клопотанням відповідача приймає рішення про винесення “примусового вердикту” (*directed verdict*) про недоведеність позивачем фактичних підстав його позову [69, с. 58]. Крім того, у раніше вказаних автором випадках *affirmative defence*, на стороні лежить *тягар надання доказів (доказовий тягар)* та, в залежності від юрисдикції, може покладатись ще й *тягар переконання (правовий/юридичний тягар)*. В випадку наявності лише *тягаря надання доказів (доказовий тягар)* для ствердження *affirmative defence*, сторона захисту повинна надати докази, які б *prima facie* свідчили про існування даних обставин й даний тягар вже переходить на сторону обвинувачення, яка повинна спростувати таке твердження, проте в силу презумпції невинуватості сторона обвинувачення повинна буде спростувати таке твердження “поза розумним сумнівом”, вивповнивши ще й *тягар переконання (правовий/юридичний тягар)*.

На відміну від *тягаря переконання (правового/юридичного тягара)*, *тягар надання доказів (доказовий тягар)* є частиною процедурного права (*procedural law*), а не матеріального (*substantive law*), й тому може перекладатися зі сторони

на сторону під час судового розгляду, тобто є змінним тягарем (*shifting burden*) [48, с. 48], [53, с. 82], [146, с. 58], [164, с. 8–9], [175, Para. 292], [176, Para. 467], [177, Para. 1066], [178, Paras. 378–380]. Хоча деякі автори не погоджуються з таким формулюванням та зазначають про виконання тягара однією стороною, та його набуття іншою [51, с. 75]. Даний тягар, будучи частиною процедурного права, є *питанням права* і, тому повинен бути вирішений суддею, на відміну від *питання факта*, який вирішується присяжним (в цивільному процесі Англії та Уельсі, це також суддя), і тому суддя інструктує присяжних чи змогла сторона виконати *тягар переконання надання доказів (доказовий тягар)* та надати достатні докази (*prima facie*) на підтвердження своїх тверджень, щоб стати предметом розгляду присяжним та необхідності спростування зі сторони обвинувачення [53, с. 82], [146, с. 56], [179].

Prima facie (з лат. “на перший погляд”) застосовується, як вже зазначалося, лише для вирішення питання чи змогла сторона виконати *тягар надання доказів (доказовий тягар)*, та тому не розглядається як стандарт доказування, який, в свою чергу, має місце лише при вирішенні питання про виконання стороною *тягара переконання (правового/юридичного тягара)*. Справа (провадження) встановлена *prima facie*, коли є достатні докази, щоб вирішити справу на користь заявника (сторони), за умови, що більше доказів не буде надано. Проте *prima facie* не передбачає переконання *особи, що вирішує питання права* в існуванні певного факту [51, с. 74], [53, с. 82], [180]. При чому зазначається, що *тягар надання доказів (доказовий тягар)* може бути виконаний шляхом надання будь-яких доказів по справі, незалежно від того, чи були вони надані обвинуваченим, чи стороною обвинувачення та не має розумітися як покладання тягара на обвинуваченого взагалі [181]. Тобто робиться акцент на елементі переконливості доказів, який є ключовим у розумінні тягара переконання (*правового/юридичного тягара*).

Поряд з цим, слід звернути увагу на позицію процесуаліста (цивіліста) К. І. Малишева, який наприкінці ХІХ століття писав наступне: “В кожному

факті є сукупність ознак, які на перший погляд, *prima facie*, роблять його достовірним й викликають в нас переконання в його існуванні. Якщо позивач доказав позовні факти в цій мірі, то виникає припущення проти відповідача аж до подальшого розвитку змагання (состязання)” [182, с. 276].

Таким чином, стандарт доказування, в тому числі один з його видів – поза розумним сумнівом, пов’язаний з виконанням саме *тягара переконання (правового/юридичного тягара)* як одного із видів тягара доказування. Сторона повинна виконати покладений на неї *тягар переконання (правовий/юридичний тягар)* до певного рівня (стандарту доказування), що визначений законом, шляхом надання доказів та переконанням за їх допомогою суддю чи присяжного в існуванні певного факту (фактів). Питання щодо виконання *тягара переконання (правового/юридичного тягара)* покладається на суддю чи присяжного і вирішується наприкінці судового розгляду. Даний тягар в силу дії презумпції невинуватості покладається на сторону обвинувачення, за виключенням випадків *affirmative defense*, коли такий тягар може бути покладений на сторону захисту.

Наступним елементом в дослідженні стандарту доказування взагалі, й “поза розумним сумнівом” зокрема, є питання рівня, ступеня доведеності, ймовірності (переконаності), досягнувши якого, СПР може визнати факт встановленим. З огляду на “нестандартність” для вітчизняного кримінального (та й для будь-якого іншого юрисдикційного) процесу та комплексність положення про рівні, ступені доведеності, за якими факт визнається існуючим, характеру знань, що набуваються в рамках кримінального провадження, дане питання потребує окремого детального аналізу, що і буде зроблено у наступному підрозділі.

1.2. Мета доказування та стандарт доказування “поза розумним сумнівом”: від істини до ймовірності (достовірності)

Згідно чинного КПК України встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження, тобто предмету доказування чи обставин, що підлягають доказуванню (в залежності від співвідношення цих двох термінів, про що вказувалося раніше), здійснюється шляхом *доказування*, яке полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів. Поряд з цим доказування – це й аргументація, тобто діяльність по обґрунтуванні певної тези, процесуальної позиції. І хоча серед дослідників немає єдності як щодо першої частини доказування (елементів доказування), так і щодо включення аргументації в доказування, абсолютна більшість сходяться в тому, що *доказування є пізнавальним процесом* [55, с. 55–56], [137, с. 53], [138, с. 237], [143, с. 55], [145, с. 262–264], [167, с. 298, 396], [168, с. 156–158], [169, с. 247–248], [170, с. 6–11], [172, с. 20–21], [183, с. 298], [184, с. 16, 19–20], [185, с. 1–2], [186, с. 7], [187, с. 10], [188, с. 1], [189, с. 328], а тому підкоряється загальним законам пізнання та обмеженням. Хоча тут потрібно вказати на наявність різних підходів щодо співвідношення термінів *доказування* та *пізнання* серед дослідників [170, с. 6–10], [183, с. 287–289], [185, с. 1], [190, с. 12–15], [191, с. 6]. Таким чином встановлення обставин у кримінальному провадженні є пізнавальним процесом, і тому цілком логічно виникає питання щодо характеру отримуваних в ході доказування знань, кінцевого результату такої діяльності, її мети. Тобто, коли СПР (в випадку з “поза розумним сумнівом” – це суддя чи присяжний) повинен прийняти рішення про існування/відсутність певного факту (винуватості/невинуватості певної особи), бо суд не може не прийняти рішення або відкласти його до “з’ясування обставин”, (принаймні з моменту вступу в дію чинного КПК і ліквідації інституту повернення справи судом на додаткове розслідування (ст. 281 КПК України 1960 [192])). І саме в цьому місці дотикаються концепція стандарту доказування (в рамках кримінального

провадження це “поза розумним сумнівом”) та мета доказування, як основа прийняття кримінально-процесуальних рішень.

Метою доказування в вітчизняній кримінально-процесуальній доктрині та й більшості пост-радянських країн традиційно називається встановлення *істини* [167, с. 132], [183, с. 35, 119], [185, с. 5–6], [191, с. 56], [193], [194], [195, с. 51], [196], [197, с. 43], [198, с. 56], [199, с. 178], [200], [201], [202, с. 26], [203, с. 10–11], [204]. При чому її називають або *об’єктивною* [167, с. 132], [183, с. 35, 119], [185, с. 5–6], [191, с. 8–10], [199, с. 178], [200, с. 6], [202, с. 26], [203, с. 10–11], [205, с. 102], [206, с. 23], або *матеріальною* [167, с. 132], [185, с. 5–6], [193], [194], [199, с. 178], [200, с. 6], [207, с. 86], або *формальною (процесуальною/юридичною)* [17], [199, с. 178], [208, с. 153–154], [209], [210], або *конвенційною (договірною)* [201], [211, с. 35], чи то відносячи її до декількох категорій [167, с. 132], [185, с. 5–6], [199, с. 178], [200, с. 6], [212, с. 56]. Проте, залишивши в стороні питання щодо характеру істини, що досягається (або має бути досягнута) під час розгляду кримінального провадження, автор вважає доцільним почати аналіз саме з терміну *істина*, який, як вже було продемонстровано, є ключовим й признається абсолютною більшістю дослідників.

Починати аналіз, на думку автора, потрібно з вказання на приналежність категорії (терміну) *істини* до філософії, а саме розділу під назвою “гносеологія” чи “епістемологія” (теорія пізнання), що є базисом і джерелом досліджуваної “істини кримінально-процесуальної”. Проблема істини є однією з центральних в філософії, однією з найрозробленіших і однією з найстаріших. Дану проблему можна легко сформулювати: “Що є істиною, і що (якщо взагалі) робить її істинною?” [213].

На сучасному етапі розвитку філософської думки можна виділити три теорії (групи теорій) істинності: 1) кореспондентська (класична) (*correspondence theory*), 2) когерентна (*coherence theory*), 3) прагматична (*pragmatist theory*). Також окремо можна виділити дифляційну (*deflationary*

theories) або редунантну (надлишкову) (*redundancy theory*) групу теорій істини. Наведемо коротку характеристику кожної з груп цих теорій.

Кореспондентська (класична). Дана теорія є однією з найстаріших, витоки якої можна помітити ще в працях Платона, Аристотеля та Фоми Аквінського. Так, Аристотель в своїй праці “Метафізика” визначив класичну формулу істини: “казати про суще, що його немає, або про не-суще, що воно є, – значить говорити хибно; а казати, що суще є і не-сущого немає, – значить говорити істинно” [214, Para. 1011b]. Пізніше Фома Аквінський формулював її таким чином: “істина є відповідність речі та розуму” (“*veritas est adaequatio rei et intellectus*”) [215, с. 216]. Тобто ключовим у даній теорії є відповідність (кореспонденція) наших уявлень чи тверджень тому що є в дійсності – фактам.

Кореспондентська теорія об’єднує декілька підходів. Відмінність між поглядами, полягає в тому, що відповідно до першого підходу, кореспонденцію можна розбити на частини (цілого), прихильники другого підходу відкидають таку ідею. Згідно сучасних поглядів кореспонденція деякого істинного твердження (речення) з фактами витікає/походить зі слів в реченні, які мають відношення до речей, і речі є такими, як вказується у реченні. Таким чином, “кіт на килимку” включає в себе kota й килимок, й розміщує kota на килимок; і якщо ці посилення (слова) успішно розрізняють “kota” й “килимок”, і також “кіт *на* килимку”, значить речення в цілому кореспондує фактам.

Однак, варто зазначити, що також є погляди, згідно яких кореспонденція не може бути поділена таким чином. Наприклад, Джон Ленгшо Остін притримувався позиції, що усе речення кореспондує фактам, без розбивки на частини [216, с. 90].

Окремо потрібно відмити праці Альфреда Тарського [217] в розрізі формального визначення істини, а саме семантичної (як він сам її називав) теорії істини. Дана теорія А. Тарського була своєрідною відповіддю, вирішення проблеми брехуна, яку коротко можна сформулювати наступним чином: “дане висловлювання – брехня”, тобто очевидне логічне протиріччя. Джерелом

проблеми, згідно А. Тарського, є мова, а саме природня мова і тому потрібно перейти від природньої мови до формальної.

Остання повинна включати певний словник і суворі синтаксичні правила складання “правильних” виразів зі слів, перелічених у словнику. При цьому вона повинна бути побудована таким чином, щоб в неї не входили імена пропозицій і терміни, що характеризують семантичні відносини. Інакше кажучи, в рамках формалізованої мови не можна обговорювати семантику цієї мови і, зокрема, питання її істинності. З метою обговорення істинності виразів даної формалізованої мови необхідна особлива метамова. По відношенню до цієї особливої мови формалізована мова виступає в якості об’єктної мови (L_0) [218, с. 30].

В результаті ми отримуємо поняття істини як: “ P ” – істинно, якщо і тільки якщо P , або “ P ” істинно в об’єктній мові L_0 , якщо і тільки якщо P . [218, с. 30–32], [217].

Проте дана теорія залишає таке важливе питання як критерій істинності без відповіді, лише надаючи визначення логічно несуперечливого визначення поняття істини, в наслідок чого К. Ф. Штукенберг називає кореспондентську теорію “неепістемологічною” [207, с. 79]. Проблема критерія істинності є однією з ключових в критиці кореспондентської теорії, яка ґрунтується на т.з. наївному реалізмі, тобто є деяка реальність яка не залежить від людських засобів пізнання, проте результат якої виражається мовленнєвими засобами.

Так, якщо істина нашого уявлення (*belief*) полягає у відповідності між уявленням і світом (об’єктивною реальністю), то тоді, щоб сказати чи правильне наше уявлення, нам необхідно перевірити чи відповідає світ цьому уявленню. Але ми не можемо перевірити це без формування іншого уявлення про результати перевірки. Це уявлення теж повинно відповідати дійсності, з тим, щоб бути істинним. Ця ситуація викликає побоювання, що ми ніколи не зможемо отримати доступ до іншої сторони кореспонденції, і, таким чином, що

реальність може досить сильно відрізнятися від наших уявлень про неї [216, с. 92].

У подібному ключі висловлювався Л. Вітгенштейн, який на ранньому етапі своєї творчості був прихильником кореспондентської теорії істини, але згодом відмовився від неї. Він вважав, що коли ми намагаємося перевірити істинність свого судження про факт, єдине що ми можемо зробити, – порівняти наше перше судження з другим судженням, а не з самим фактом [219, с. 10].

Проблема виникає також у проведенні кореспонденції з абстрактними і негативними судженнями, що має велике значення при встановленні суб'єктивної сторони (умислу) злочину, яка є частиною ст. 91 КПК України.

Когерентна. Дана теорія, як вважається, була заснована І. Кантом, який хоча і був прихильником класичної (кореспондентської) теорії істини, проте, в той же час, намагався продемонструвати, що не має одностороннього зв'язку знань даним досвіду, так як сам досвід виявляється залежним від форм розсудливої діяльності людини [218, с. 21].

Теорію когерентності (з лат. *cohaerens* – “що знаходиться в зв'язку”) можна визначити як “уявлення є істинним, якщо воно є частиною системи когерентних уявлень” [213]. Тобто в даній теорії відсутній зв'язок з реальністю або з фактами, а ключовим виступає така властивість як когерентність.

Епістемологічним (гносеологічним) підґрунтям даної теорії виступає когерентна теорія пізнання (*coherence theory of knowledge*), а точніше когерентна теорія обґрунтування (*coherence theory of justification*). Згідно даної теорії, щоб щось [уявлення, твердження] було обґрунтовано (*justified*) воно повинно бути частиною когерентної системи уявлень. Аргументом цьому є те, що лише інше уявлення може бути частиною зв'язку обґрунтованості (*justification relation*) з іншим уявленням, таким чином дозволяючи лише властивостям системи уявлень, включаючи когерентність, бути умовами обґрунтованості, поєднуючи це з тезою, що повністю обґрунтоване уявлення є істинним.

Якщо кореспондентська теорія намагається виразити інтуїтивне розуміння, що істина є зв'язком зміст – світ (реальність), доводячи це “найпростішим” шляхом, шляхом пошуку та пов'язанням об'єкта з істинним уявленням, твердженням, то когерентна теорія, навпаки, наполягає на тому, що істиною є не зв'язок зміст – світ (реальність), а зміст – зміст, уявлення – уявлення. Роблячи це, когерентна теорія вимагає появи деякої метафізики, яка б зробила можливим відображення цього зв'язку на світ (реальність), і таким чином, вимагає появи ідеалізму [213], [220].

Поміж тим, як справедливо зазначає Є. О. Карякін, в просторі кримінального судочинства дана теорія має місце бути, наприклад в процесуальній діяльності СПР, при здійсненні оцінки доказів на їх несуперечливість та, таким чином, достовірності [219, с. 21]. Також можна відмітити, пряму вимогу КПК України до обґрунтованості та вмотивованості кримінально-процесуальних рішень та взаємозв'язку між доказами при їх оцінці.

Прагматична. Прагматичні теорії істинності виникли наприкінці ХІХ – початку ХХ століття та пов'язані з такими філософами та дослідниками як Чарльз Пірс, Вільям Джеймс та Джон Дьюї [207, с. 79–80], [213], [217, с. 24–26]. Наприклад, позиція Ч. Пірса, розуміється як: “Істина – це кінець дослідження”, Ч. Пірс та В. Джеймс асоціюються зі слоганом: “Істина переконлива щоб повірити” (“Truth is satisfactory to believe”) [213].

В. Джеймс під цим принципом розуміє яке практичне значення має істина [221]. Істинні уявлення гарантовано не будуть конфліктувати з наступним досвідом. Подібним чином слоган Ч. Пірса вказує на те, що істинні уявлення остануться встановленими в кінці тривалого дослідження (розслідування). Даний слоган найчастіше зустрічається як асоціація прагматичного погляду на істину [213].

Сьюзен Хаак (Susan Haack) в своєму дослідженні “Прагматична теорія істини” зазначає, що прагматичні погляди на істину залишають місце для ідеї,

що істина включає в себе деяку кореспонденцію, так як науковий метод дослідження відповідає деякому незалежному світу (реальності) [222]. Л. Пірс, наприклад, не відкидає повністю кореспондентську теорію, проте він нарікає на “номінальності”, “трансцендентності” визначення істини, яка відірвана від практичних питань досвіду, уявлень та сумніву [213].

Погоджуємося, що саме це є основними відмінностями між теоріями прагматизму та когерентності, хоча розгляд істини як кінця дослідження, передбачає когерентну систему знань, яка буде в результаті цього дослідження сформована. Як відмічає С. Хаак, В. Джеймс підтримує важливу ідею верифікації – істина є те, що піддається верифікації [222].

Також потрібно відмітити пізніших послідовників прагматичних теорій істини, серед яких можна виділити Юргена Хабермаса, який розглядав її в рамках комунікативної теорії. Ю. Хабермас пропонує діалогічний інтерсуб’єктний (на відміну від суб’єкт-об’єктного) пошук істини в процесі соціальної комунікації, направленої на консенсус: “істину процесу комунікації визначають лише учасники процесу” [223, с. 128]. Хоча й така комунікація повинна проходити в “ідеальній речовій ситуації”, учасники якої володіють “комунікативною компетенцією” [224, с. 257]. Щодо кримінального судочинства, то можливо розглядати, в першу чергу, інститут угод в КПК України (як самий яскравий приклад), як пошук того самого консенсусу між учасниками процесу, в другу чергу, увесь кримінальний процес можливо розглядати через призму процесуального інтересу як його рушійної сили, а судовий розгляд (умовно) як “ідеальну речову ситуації”, де кожна зі сторін має (повинна мати) рівні права та можливості у обміні аргументами та відстоюванні своєї позиції.

Дефляційна (редунантна). Насправді, дані теорії є скоріше “анти-істинними” та домінують в аналітичній філософії [207, с. 80]. Дефляційні теорії стверджують, що істина не містить в собі ніякої метафізичної значимості, так як не має значимості сама по собі [213].

З точки зору дефляціонізму, філософи загнали себе в кут, турбуючись про ілюзорні метафізичні проблеми. Для дефляціоніста не існує питання (проблеми) “що є істиною?”, а проблемою є лише визначення предиката істинності, тобто питання є не онтологічним, а лише семантичним. Семантичне визначення істини було дано А. Тарським, і більше з цього приводу сказати неможливо [216, с. 97].

Редунантна теорія взагалі відкидає поняття істини, як надлишкову, не існує такої властивості як “істина/істинність”. Тобто, якщо до нашого твердження ми додамо “істина”, то це не буде мати ніякого впливу на те, що ми виражаємо. Наприклад, якщо ми кажемо: “Сніг – білий” та те, що “сніг білий є істинним”, то нічого не додається до твердження, що “сніг є білим”, та тому є надлишковим, редунантним [225]. Тобто, істинні судження є всього-на-всього асерторичними (стверджувальними) судженнями про дійсність. Щодо кримінального судочинства, то важко знайти як дана концепція зможе мати практичне значення, як у варіанті семантичної концепції А. Тарського, так і у вигляді редунантної теорії. Проте можна сказати, що будь-яке кримінально-процесуальне рішення має виконуватися, та воно має значення незалежно від того, чи будемо ми стверджувати, що воно є істинним чи ні, хоча звісно, в такому випадку не ясно, що буде критерієм відповідності дійсності, відповідності доказу дійсності.

Даний огляд філософської літератури свідчить про різноманітність концепцій істини в сучасній філософській думці, в якій не лише відсутнє єдине розуміння істини, а й в деяких випадках істина розглядається як надлишковий концепт. Не важко помітити, що кореспондентська теорія “кореспондує” марксистсько-ленінській теорії відображення (діалектичного матеріалізму), ідеї якої є домінуючими (якщо не єдиними) в кримінально-процесуальній літературі пост-радянських країн, і які яскраво відображенні в праці М. С. Строговича, що “істина є відповідність наших уявлень, думок об’єктивній дійсності” [226, с. 17], та в більш пізній колективній праці радянського періоду – “Теорії доказів

в радянському кримінальному процесі”, в якій вказувалось: “діяльність органів попереднього розслідування та суду може бути успішною, якщо їх рішення будуть відповідати тому, що трапилось в дійсності. Слідчий та суд повинні повно та точно пізнати картину вчиненого злочину, тобто пізнати істину” [183, с. 36], і з того часу принципово не змінились. Теорія доказів радянського періоду виходила з ідеї принципової можливості пізнання оточуючого людини навколишнього світу, який є певною об’єктивною реальністю, за допомогою наявних в людини засобів. Проте, як вже зазначалось, в кореспондентських теоріях основною є проблема критерія істинності, що є тою самою відповідністю (кореспонденцією) нашої уяви, певній об’єктивній реальності, яка існує поза нашими уявленнями про неї.

В рамках даної специфіки можливо виділити основні особливості кримінально-процесуального доказування (пізнання):

1) *Направленість*. Тобто доказування (пізнання) направлено на встановлення тих обставин, які необхідні для прийняття певного рішення. В рамках застосування стандарту доказування “поза розумним сумнівом”, таке рішення є “основним”, тобто рішення, що приймається під час судового розгляду, та має бути прийняте лише при наявності обставин, що зазначені в предметі доказування (обставини, що підлягають доказування) в залежності від види процедури (кримінально-процесуальної форми) та окремих елементів складу злочину, в рамках якого обвинувачується певна особа.

2) *Ретроспективність*. Тобто обставини, що необхідно встановити, мали місце в минулому, а тому недоступні для безпосереднього дослідження та відсутні в дійсності, в рамках якої проводиться їх доказування (пізнання). Так, наприклад, С. В. Познишев писав: “Робота судді багато в чому схожа з роботою історика: обидва по залишеним слідам повинні відновити картину подій, що відбулися. Але вчений може зачекати з тим, щоб роботи остаточний висновок: він може визнати, що при існуючому стані знань не можна зробити точного висновку. Суддя ж повинен вирішити справу” [227, с. 182]. Хоча

потрібно зазначити, що окремі обставини, як результат кримінального правопорушення (наприклад, вид та розмір шкоди) та обставини, що характеризують особу обвинуваченого, є обставинами теперішнього та можуть бути нами дослідженні безпосередньо. Хоча, знов-таки, останнє стосується конкретної особи, причетність якої ще потрібно доказати (пізнати та аргументувати), та чії дії є частиною минулого.

3) *Опосередкованість*. Тобто неможливість безпосереднього пізнання обставин кримінального правопорушення, обставин минулого зараз, знаходячись в теперішньому, тобто тісно пов'язане з властивістю ретроспективності. Окрім цього, суб'єкти кримінального процесу, такі як слідчий, прокурор, суддя та присяжний, навіть якщо і безпосередньо були свідками досліджуваної події (минулого), вже не можуть бути даними суб'єктами та будуть допитані іншим слідчим, прокурором та суддею/присяжним в силу вимоги неупередженості. Опосередкованість також стосується й дослідження слідів події, що іменується в КПК України та літературі як “збиранням” і, що, в окремих джерелах називається “формуванням” [228, с. 96], [229, с. 8], “отриманням” [172, с. 20–21]. Наполягаючи на активній стороні такої діяльності слідчого, на пошуку таких слідів (вирішення питання щодо їх належності події кримінального правопорушення), їх інтерпретуванні, та фіксуванні. Сліди є мостом між подією та теперішнім, проте це не дорівнює самій події, тобто має місце опосередковане дослідження обставин минулого. Проте навіть при такому “безпосередньому” пізнанню обставин, потрібно враховувати, що сприймаються дані події та сліди людиною, її органами чуття. Про це писав ще В. Д. Спасович: “наше розуміння не проникає в суть предметів оточуючого світу, що пізнаються, а лише ковзає по їх поверхні... почуття відображають лише зовнішні форми цих предметів... спостерігач може бути цілком впевнений лише в тому, що він отримав відоме почуттєве враження, але ніколи не може бути цілком впевнений, наскільки відповідає це враження з дійсністю

чи ні” [230, с. 7]. Проте, якщо послідовно проводити цю ідею до кінця, то можливо прийти до соліпсизму; але потрібно мати на увазі недосконалість органів чуття та недосконалість слідів, які можуть бути пошкодженими, неінформативними чи можуть бути проінтерпретовані по-різному. Тому опосередкованість має враховуватися при характеристиці доказування (пізнання).

4) *Формалізм*. Кримінально-процесуальне доказування (пізнання) здійснюється лише в тих формах і видах та лише тими суб’єктами, що прямо передбачені в законі; порушення даних вимог веде до визнання отриманої інформації недопустимим доказами та не може бути покладено в основу процесуального рішення.

5) *Строковість*. Доказування (пізнання) має часові обмеження в силу обмеженості в людських, часових та фінансових ресурсах, якими володіє держава та які виражені як в нормах КПК України щодо обмеженості досудового розслідування чіткими строками, так і судового розгляду, який має бути закінчений в розумний строк. З іншого боку, законодавець прямо передбачає строки давності притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Окремі обмеження щодо мети кримінально-процесуального доказування висуваються законодавцем відносно як окремих видів процедур, таких як: 1) спрощене провадження щодо кримінальних проступків, 2) обмеженість строку розслідування у 1 місяць (2 у разі продовження) кримінальних проступків, 3) інститут укладання угод, 4) закриття кримінального провадження та інші; так і щодо загальних вимог серед яких: 1) презумпція невинуватості, 2) правила допустимості доказів, 3) неможливість допиту окремої категорії осіб, 4) можливість свідка не надавати свідчення проти себе та близьких родичів, 5) безпосередність дослідження показань, речей та документів судом, 6) показання з чужих слів, 7) преюдиція та інше.

З огляду на ці застереження, в літературі існують різні погляди щодо розгляду результату (мети) доказування (пізнання) як ймовірного (достовірного) знання, розмежовуючи абсолютну мету у вигляді істини та реальний результат, яким є судова істина. Так, окремі дослідники-процесуалісти другої половини XIX – кінця XX ст. розглядали результат судового розгляду як певне ймовірнісне (достовірне) знання про події минулого.

Так, В. К. Случевський вказував, що: “про повну безсумнівність не може йти мови в сфері суддівського дослідження, в судових справах суддя вимушений у зв’язку з недосконалістю засобів людського правосуддя, задовольнятися по необхідності більш або менш високою ймовірністю” [231, с. 397]. Л. Є. Владимиров вказував, що достовірність факту, який відбувся, констатується шляхом розслідування доказів, тому увесь кримінальний процес “є не що інше, як спосіб експлуатації цих доказів, з метою встановлення перед суддею події, що сталася, у найбільш вірних та детальних рисах” [232, с. 92]. Також вчений зазначає: “кримінально-судова достовірність є таким збігом ймовірностей, що впливають із представлених на суді доказів, який здатний привести суддю до внутрішнього переконання в тому, що минула подія, що становить предмет дослідження, мала місце в дійсності... звичайно в справах судових ми задовольняємося більш-менш високою мірою вірогідності” [233, с. 36, 40–41].

В. Д. Спасович, якого ми вже цитували, також стояв на позиції, що діяльність суду направлена головним чином, щоб від окремих слідів, від наслідків відновити їх ймовірну причину [230, с. 13].

В радянський період, в 20–40 рр. XX століття, набула поширення позиція, щодо ймовірності як основи винесення судового рішення. Так В. Громов та Н. Лаговієр зазначають, що: “в сфері судового дослідження... буває важко провести межу між достовірністю та ймовірністю. Поодинокі випадки коли докази представлялись б у такому вигляді, що у судді склалась б впевненість,

що в даному випадку докази дають повну достовірність, тобто ‘найвищу ступінь ймовірності’... Судові докази мають своїм змістом індивідуальні, людські, побутові відношення, обставини та факти, що змінюються, й які до того ж перевірити досвідом, за рідкісним винятком, неможливо. Таким чином, кримінально-судову достовірність... можливо розглядати як сукупність ймовірностей” [234, с. 20].

А. Я. Вишинський вважав, що істина це встановлення максимального ступеня ймовірності тих чи інших фактів, які підлягають встановленню [235, с. 20]. С. О. Голунський вказував, що істина це є та ступінь ймовірності, яка необхідна і достатня для того, щоб покласти цю ймовірність в основу вироку [236, с. 61]. М. О. Чельцов, також наполягав, що: “ми відкидаємо безумовну достовірність наших знань. Замість неї можливо лише говорити про високу ступінь ймовірності. Звичайно в справах судових задовольняються більш високим ступенем ймовірності... судова достовірність ґрунтується на приблизних чуттєвих узагальненнях, обмеженої можливості використання правил формальної логіки” [237, с. 216, 252–259]. Проте, дані погляди не були підтримані радянською кримінально-процесуальною доктриною, яка наполягала на об’єктивній (матеріальній) істині як результату (мети) доказування та основи прийняття судового рішення, що було продемонстровано раніше.

В сучасний період розвитку кримінально-процесуальної думки можливо виокремити позиції Б. П. Ратушної, яка зазначає, що: “результат судового пізнання завжди містить елемент імовірності” [72, с. 289]; М. Шумила, який стверджує, що ймовірне знання не є обов’язково неістинним [238, с. 48]; Д. Б. Сергєєвої: “достовірність доказу – це суб’єктивна властивість фактичних даних, що становлять зміст доказу, з високим ступенем імовірності встановлювати наявність або відсутність обставин... засноване на внутрішньому переконанні суб’єкта доказування...” [239, с. 110]; та низки російських дослідників, які притримуються думки, що результат

процесуального пізнання носить ймовірнісний характер [143], [240, с. 41–43], [241], [242, с. 11, 29].

Також варто навести позицію британських дослідників Т. Андерсон, (Terence Anderson), Д. Шум (David Schum), В. Твінінг (William Twining), які наводять: “п’ять основних причин, чому будь-які висновки, в тому числі й в праві, є обов’язково ймовірнісними по своїй природі, серед яких: 1) наявні докази є завжди неповними (*incomplete*), нам ніколи не доступні усі докази; 2) докази переважно є неостаточними (*inconclusive*), під чим розуміється, що докази можуть свідчити на користь більш ніж одного твердження, що підлягає встановленню (доказуванню); 3) докази, якими ми володіємо, є зазвичай двозначними, нечіткими (*ambiguous*), тобто ми не можемо вирішити про що саме свідчить доказ чи яку інформацію виражає; 4) докази переважно є суперечними (*dissonant*), де одні докази можуть свідчити на користь одного твердження, а другі докази на користь іншого; 5) ми отримуємо докази з джерел, що далекі від досконалості” [55, с. 246].

Саме внаслідок ймовірнісної природи знань, що отримуються в кримінальному провадженні, та результату доказування виникає концепція стандарту доказування, в нашому випадку “поза розумним сумнівом”. Тобто, стандарт доказування “поза розумним сумнівом” передбачає поріг прийняття рішення на рівні відсутності розумного сумніву, що не має дорівнювати повній, абсолютній доведеності, впевненості, достовірності, істинності обвинувачення (твердження), тобто певного рівня ймовірності, який держава (законодавець) вважає достатнім для прийняття рішення. Ця концепція встановлює мету доказування на рівні відсутності розумних сумнівів СПР (судді, присяжного), де розумні сумніви протипоставляються будь-якій безапеляційності, тобто свідомо враховується об’єктивна обмеженість доказування (пізнання).

Тому, з огляду на недосконалість самого терміну “істина” та обмеженість як самого кримінально-процесуального доказування (пізнання), так і окремих процедур, які свідомо жертвують цією самою “істиною” чи з міркувань

швидкості чи відсутності інтересу (зникнення соціального конфлікту, тобто недоцільності здійснення кримінального провадження), автор вважає за недоцільне використання терміну “істина” в сфері кримінального судочинства. Заміною даного терміну, має стати **достовірність**, яка має розумітися як *найвищий можливий ступінь ймовірності, яка з позиції стандарту доказування “поза розумним сумнівом” означає відсутність у СПР розумних сумнівів.*

Варто зазначити, що сам термін достовірність в літературі розуміється в двох значеннях, як: 1) аналог (синонім), терміну істина (істинність) [193, с. 93], [194, с. 33], [243, с. 192], [244, с. 87], [245], [246, с. 4], або 2) високу (найвищу) ступінь ймовірності (впевненості/переконаності). На нашу думку, в ототожненні істини та достовірності немає сенсу, так як одне поняття підмінюється іншим, при чому нічого не додаючи до розуміння істини чи достовірності. Якщо рішення має бути істинним, то автоматично воно є й достовірним (істинним), тобто істинне рішення має бути істинним. Тому розгляд достовірності як найвищого ступеню ймовірності (впевненості/переконаності) є більш обґрунтованим, змістовним та відповідає етимологічному значенню слова, як такого, що не викликає сумніву, цілком вірний, точний, надійний [247, с. 388], [248, с. 154]. Таке визначення достовірності відповідає в кримінальному процесі вимозі презумпції невинуватості, а стандарту доказування “поза розумним сумнівом” – як відсутності розумних сумнівів у СПР (судді, присяжного) у винуватості певної особи. Достовірність може розглядатися як відповідність наших суб’єктивних уявлень про факти (внутрішнє переконання), які ґрунтуються на ймовірнісних фактичних даних (доказах), фактам минулого і теперішнього, дійсності.

Таким чином, стандарт доказування “поза розумним сумнівом”, як критерій прийняття рішення, передбачає ймовірнісний характер судового рішення, який може бути виражений в терміні “достовірність”, де відсутність розумних сумнівів СПР є його практичним вираженням як найвищого ступеня ймовірності.

Український законодавець в тексті чинного КПК України також відмовився від терміну істина, однак закріпив вимогу достовірності доказів. Така позиція, на нашу думку, сумісна з концепцією достовірності (найвищого ступеня ймовірності) як підстави прийняття судового рішення. Звісно, потрібно відрізняти достовірність доказу та мети (результату) доказування, де останнє є результатом оцінки СПР тверджень (позицій) сторін та доказів, на підтвердження яких, вони наводять певні докази, та достовірність окремого доказу (ст. 94 КПК України). Хоча важко уявити, як можливо у відриві від інших фактичних даних оцінити достовірність окремого доказу, що й знаходить відбиття у ст.ст. 96, 97, 356, 358 КПК України, де (не)достовірність доказу має бути встановлено шляхом оцінки з іншими доказами.

Варто зазначити, що вказуючи на відсутність терміну істина у КПК України, часто зазначають на присутність цієї вимоги в Кримінально-процесуальному кодексі ФРН, а саме в §244 ч. 2 (Дослідження доказів), де зазначено, що для встановлення істини суд повинен по офіційній ініціативі розповсюдити дослідження доказів на усі факти і засоби доказування, що мають значення для прийняття рішення [249, с. 266]. Однак, потрібно з застереженням віднестися до такого використання терміну істина німецьким законодавцем. Як зазначають дослідники німецького процесуального права К. Ф. Гуценко, Л. В. Головка та Б. А. Філімонов: “Сутність концепції істини в німецькому кримінальному процесі полягає у запереченні можливості досягнення об’єктивної істини... В працях німецьких процесуалістів минулого та сучасній процесуальній літературі ФРН (К. Біркмайєр, В. Кессер, У. Вестхоф) проводиться думка, що неможливість досягнення об’єктивної істини закладена в самій природі людського пізнання. Людське пізнання не тільки недосконале, але й не є достатнім, щоб пізнати істину в кримінальному судочинстві. Судовому дослідженню властива неусувна залежність від суб’єкта, що проводить таке дослідження, його особистості, індивідуального досвіду. В кінцевому рахунку суддя не встановлює, а, нібито, ‘творить’

обставини кримінальної справи. Все, на що здатний суддя, – це відшукати суб'єктивну істину, яка іменується ‘судовою істиною’, ‘юридичною достовірністю’” [24, с. 36], [25, с. 419].

Наприклад, німецький дослідник Г. Вюст (Herbert Wüst) при вирішенні питання щодо мети (цілі) кримінального процесу виходить з позицій агностицизму і зазначає, що встановити абсолютну істину судді не дозволяє загальна обмеженість людського пізнання [250, с. 102]. Таким чином, в літературі стверджується, що результатом доказування завжди є “юридична достовірність”, таке знання про істину, що припускає можливість оман, помилок [24, с. 37].

При чому при встановленні такої “істини” велике значення має проблема внутрішнього переконання судді (СПР) та роль сумнівів. Так, наприклад, ВС ФРН, зберігаючи спадковість позицій колишнього німецького Верховного суду про неможливість встановлення об'єктивної істини через недосконалість людського пізнання, в своїх міркуваннях робить акцент на понятті суддівського переконання, відводить чільне місце обговоренню поняття “сумнів” і його видів. У цих вказівках, які визначають напрямок сучасної судової практики, ВС ФРН, зокрема роз'яснює, що простий теоретичний або абстрактний сумнів, обумовлений недосконалістю людського пізнання, не є перешкодою для засудження підсудного. Для суддівського переконання необхідна і достатня задовільна з точки зору життєвого досвіду достовірність, щодо якої не виникає розумного сумніву. Процесуальне встановлення факту, що підлягає доведенню, вимагає тільки визнання суддею, який володіє певним життєвим досвідом, сумніву розважливим (розумним), але ніколи не вільним від сумніву абсолютної достовірності [25, с. 421].

Також положення про істину ми можемо побачити в Федеральних правилах доказування США, в Правилі 102 “Мета”, де зазначено, що метою даних правил є відправляти кожне провадження справедливо, виключити невинуваті витрати та затримки, а також сприяти розвитку доказового права,

встановленню істини до кінця та забезпечити винесення справедливого рішення [251, Rule 102]. Хоча в Правилі 401 “Визначення релевантності [належності] доказу” тих самих Правил, прямо визначається, що одним з критеріїв релевантності доказу є те, що такий доказ має тенденцію робити певний факт більш або менш ймовірним чим би було без нього [251, Rule 401]. Тобто, разом із дією концепції стандарту доказування, можна говорити про ймовірнісну уяву про результат судового розгляду.

Дане порівняння кореспондентської групи теорій з діалектичним матеріалізмом та розгляд конкуруючих теорій істинності не має на меті показати хибність теорії відображення, а лише вказує на існування інших самодостатніх підходів та теорій до розуміння істини, що має похитнути позиції тих дослідників, які вказують на виключність діалектично матеріалізму як єдино вірного підходу та основи теорії доказів, доказового права та кримінального процесу, взагалі. Звісно, без орієнтації на реальність, яка вимагає вирішення питання про винуватість особи у вчиненні певних дій, що розцінюються як кримінальні правопорушення, та дій, які мали місце в цій реальності, неможливе ефективне функціонування будь-якого юрисдикційного процесу. Проте, потрібно мати на увазі, що при використанні філософського терміну “істина” та його екстраполяції на сферу права, кримінального процесу, ми маємо враховувати його неоднозначність та обмеженість у практичному застосуванні.

Проте, навіть заливши термін “істина” у сфері кримінального процесу, його кореспондентській, “наївній” версії, як відповідність дійсності, реальності, ми не можемо не враховувати особливості юридичного, кримінально-процесуального пізнання (як однієї зі складових доказування), які накладають свої обмеження в пошуку істини. І хоча виділення кримінально-процесуального пізнання, як окремого виду пізнання, не є загально-визнаною позицією серед дослідників [186, с. 7], [191, с. 6], але беззаперечно, що будучи частиною процедурного права, доказування (пізнання) відчуває на собі унікальну

специфіку – юридичний правовий характер, урегульованість нормами права, наявність певних процедур, яким підкорюється процес доказування (пізнання).

Єдине в чому, на нашу думку, поняття істини має значення – це в його ціннісній, етичній складовій, тобто розгляд істини як орієнтиру, недосяжної цілі, до якої потрібно прагнути, йти в доказовій (пізнавальній) діяльності. На такий позиції стоїть низка сучасних авторів, які розглядають істину, прагнення до її пізнання, як не тільки юридичний обов'язок, а й найперший моральний обов'язок слідчого, прокурора, судді [252, с. 65], пізнавальний ідеал [253, с. 118], морально-пізнавальну цінність [62, с. 140], ідеальну та моральну мету [137, с. 35], моральну істину [16, с. 540].

Така позиція заслуговує на увагу, проте на нашу думку, використовуючи категорії істини як ціль, ми говоримо про міф, а не реальність, намагаючись надати додаткової моральної сили та довіри до кримінального процесу та судової системи взагалі. Потрібно розуміти, що довіру в сучасній правовій державі, яка ставить пріоритетом права і свободи людини неможливо побудувати міфами. Потрібно визнати неможливість співіснування істини та судової помилки, яка може стати результатом не лише непрофесіоналізму, некомпетентності слідчого, прокурора, судді, а й самої природи кримінального процесу та кримінально-процесуального доказування зокрема. Частково це твердження знайшло своє відображення в інституті перегляду судових рішень та накладенні мораторію на смертну кару в Європі, й Україні зокрема.

Судові помилки, як неминуча складова певної сукупності судових розглядів, визнавалася й у радянський період домінування ідеї досяжності істини в рамках кримінального процесу. Наукова доктрина того часу пояснювала нерозкриті злочини судовими, слідчими помилками, проте такі помилки, на думку більшості авторів, не були закладені в природі кримінально-процесуального доказування. Тобто труднощі, що виникали перед попереднім розслідуванням та розглядом справи у суді, відносяться до

труднощів практичного характеру та їх подолання залежить від слідчого та судді, від їх досвіду, навичок, організації роботи і т.д. [183, с. 47]. Проте, чим би не були спричинені такі помилки, ніхто не може гарантувати, що вони не будуть допущені в ході конкретного досудового розслідування та/чи судового розгляду.

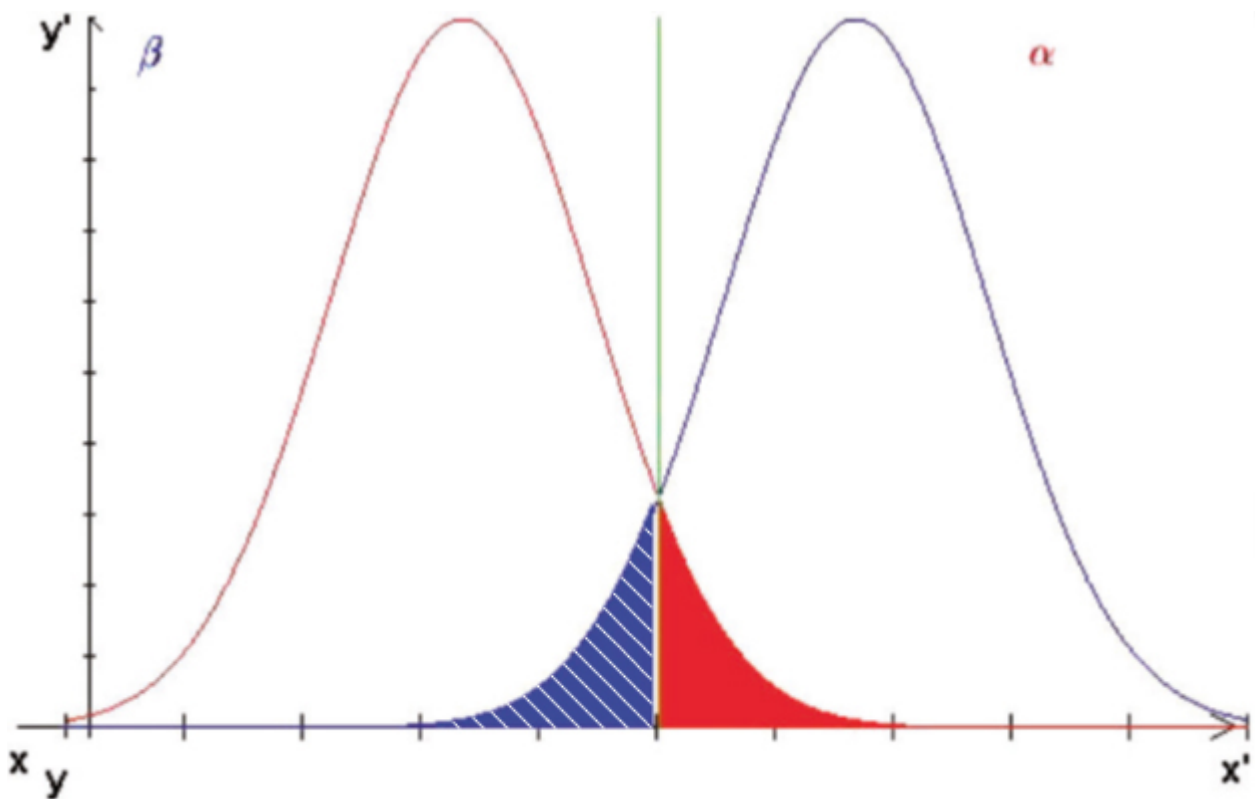
При чому такі помилки, в рамках кримінального провадження можуть бути двох типів: 1) засудження невинного (Тип I) та 2) виправдування винного (Тип II). Однак зразу потрібно зазначити, що другий тип помилок є дуже умовним, так як, виходячи з презумпції невинуватості усі особи є невинними, і таким чином суд не може визнати особу невинуватою в формальному значенні цього слова. Маючи такий розподіл судових помилок як неминучої частини та виходячи з позиції ймовірного знання про обставини минулого та наявність судових помилок як неминучої частини судового провадження, стандарт доказування “поза розумним сумнівом” може бути розглянутий як спроба розподілення ймовірностей судових помилок.

Як вже було зазначено, в рамках концепції стандарту доказування виділяють два (три) стандарти доказування в залежності від виду судочинства, предметом розгляду якого є певний факт, обставини. Також, як вже було продемонстровано, цивільний стандарт доказування передбачає менший ступінь переконаності СПР (чи меншу ймовірність) для визнання певного факту як існуючого, аніж кримінальний.

Вчені та суди в своїх рішеннях надають значення такій впевненості СПР (ймовірності) в діапазоні від 0 до 1 чи від 0 до 100% [56], [254, Para. 888], [255, Para. 135]. Враховуючи ці міркування, окремі вчені намагаються візуалізувати такий поріг прийняття рішень шляхом накладення двох діаграм нормального розподілу: діаграма (α) для помилкових обвинувальних вироків та друга – для помилкових виправдальних вироків (β) [56], [256], [257].

На **Рис. 1** по горизонтальній осі представлена ймовірність вини особи, як вона розцінюється присяжними. На вертикальній осі розташований ризик судових рішень, представлений у вигляді фактичних помилок. Зелена вертикальна лінія – це стандарт доказування, певна точка відсікання, яка підкреслює баланс між двома типами помилок. Оскільки, як вважають, ці два помилкових результати є обернено пропорційні один одному, то, пересуваючи цю вертикальну лінію вправо, ми зменшуємо частоту засуджень, пересуваючи стандарт доказування вліво – зменшуємо частоту помилкових виправдувальних вироків, тим самим вибираючи стратегічне зрушення в бік безпеки. Як пише М. Дікей (Michael DeKay): “Більш високі стандарти доказування, за інших рівних умов, ведуть до більшої кількості помилкових виправдувальних вироків і меншій кількості помилкових обвинувальних вироків” [256, с. 97].

Рис. 1 Накладення двох діаграм нормального розподілу, які відповідають двом типам помилок

Відповідно до цієї точки зору, в цивільних справах, стандарт доказування визначається питанням чи є існування певного факту більш ймовірним, ніж його відсутність. Для особи, що досліджує і вирішує питання факту (fact-finder) необхідно, щоб ступінь його переконаності в наявності даного факту була більш ніж 0,5. Тут “ $p > 0,5$ ” чисельно позначає вираз “наявність факту більш імовірно, ніж його відсутність” [258, с. 172]. Це означає, що в цивільному процесі порогом прийняття рішення є “ $p > 0,5$ ”, оскільки розподіл ризиків між помилками, які сприятливі для позивача і помилками, які сприятливі для відповідача є симетричним. Це пов’язано з тим, що в звичайних цивільних судових процесах гроші або майно, отримані в разі виграшу справи однією стороною процесу, співмірні з втратами, в разі програшу іншою стороною (Рис. 2) [259, с. 561].

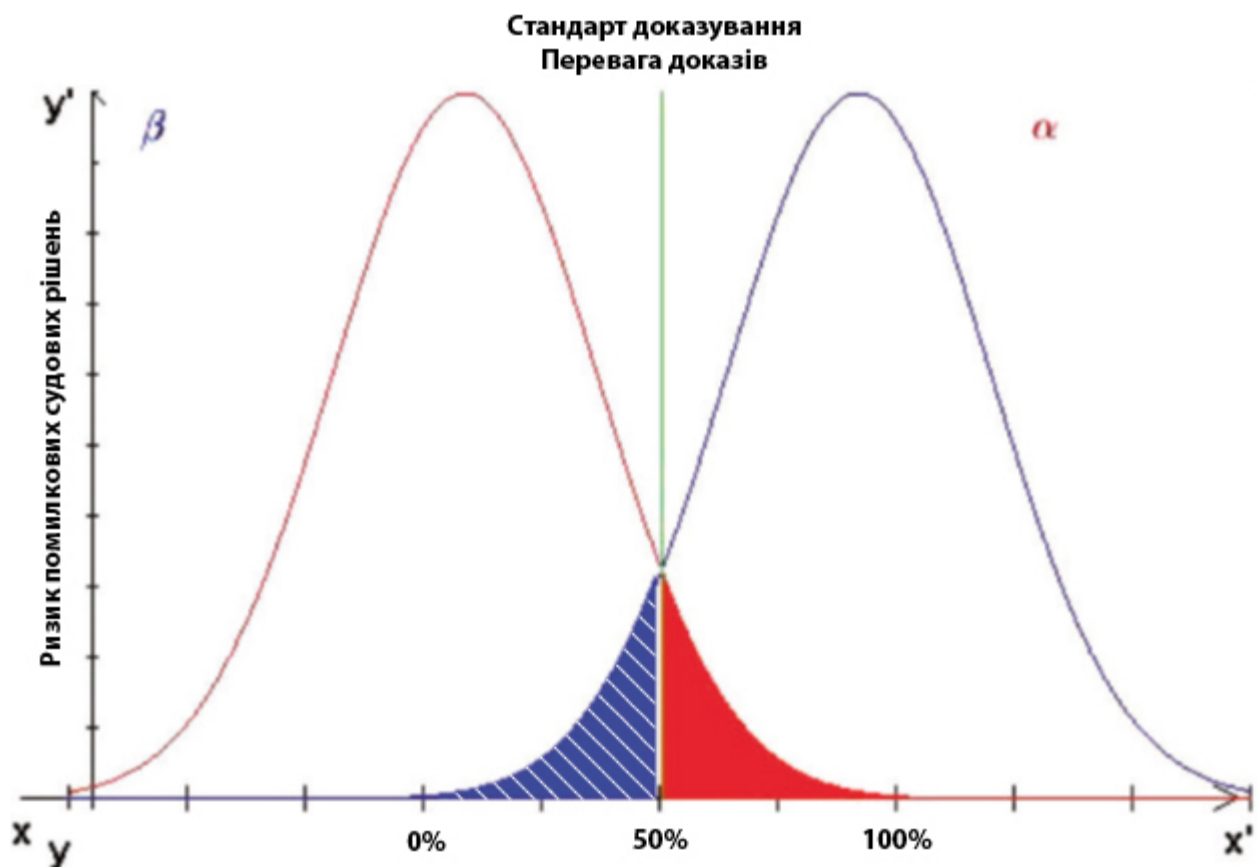
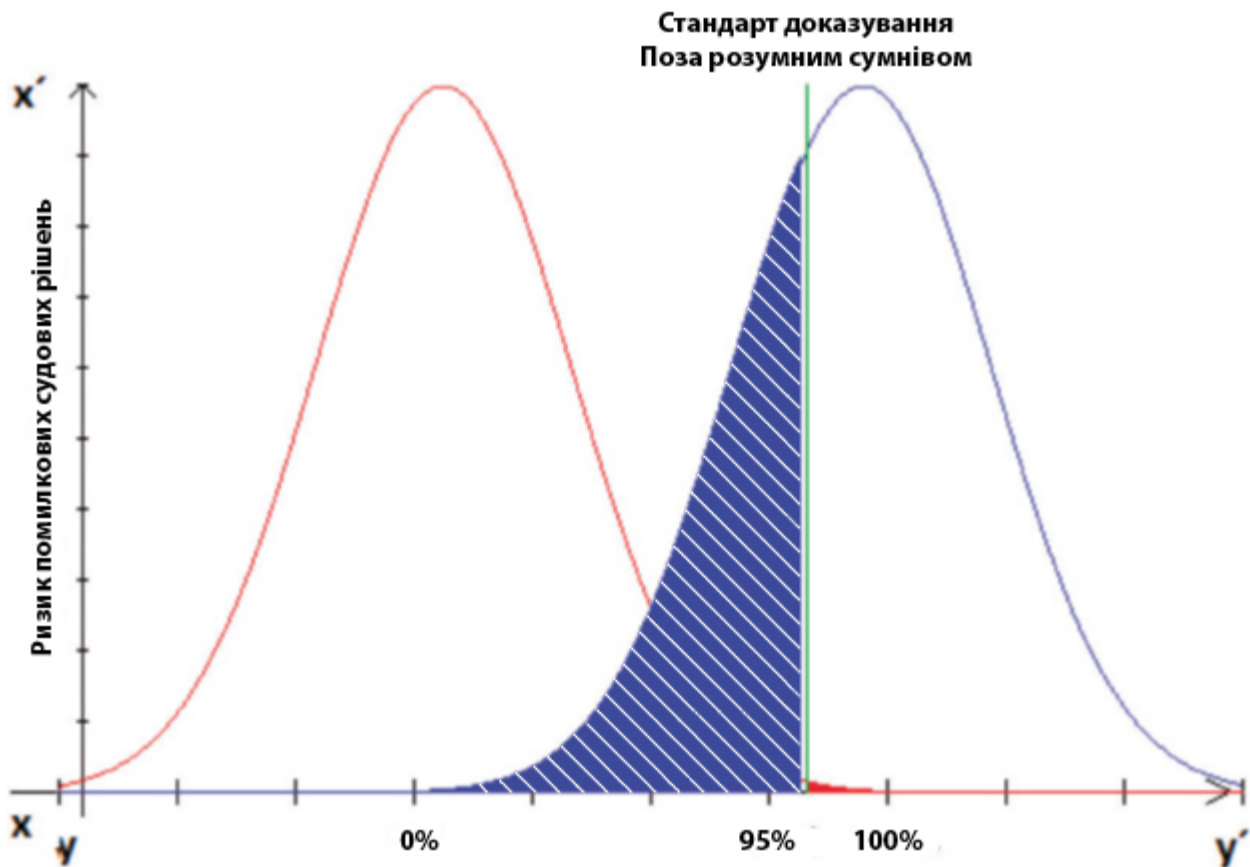

Рис. 2 Стандарт доказування у цивільних справах

При винесенні ж рішення у кримінальній справі стандарт доказування має бути істотно асиметричним, тому що в демократичних державах вважається, що засудження законослухняного громадянина тяжчою помилкою, ніж виправдання злочинця. Іншими словами, ймовірність яка більше 95% (90% / 99%) автоматично означає, що було досягнуто стандарту доказування (“поза розумним сумнівом”). Якщо ми хочемо зменшити чи збільшити ризик фактичної помилки, ми можемо рухати лінію стандарту доказування вправо або вліво, відповідно (Рис. 3).

Рис. 3 Стандарт доказування у кримінальних справах

Варто зазначити, що такий підхід до вираження стандартів доказування не є загально визнаним. Задаючи числове значення стандарту доказування “поза розумним сумнівом” більшість вчених виходить з поширеної максими, що краще звільнити десять винних, аніж засудити одного невинного. Інколи

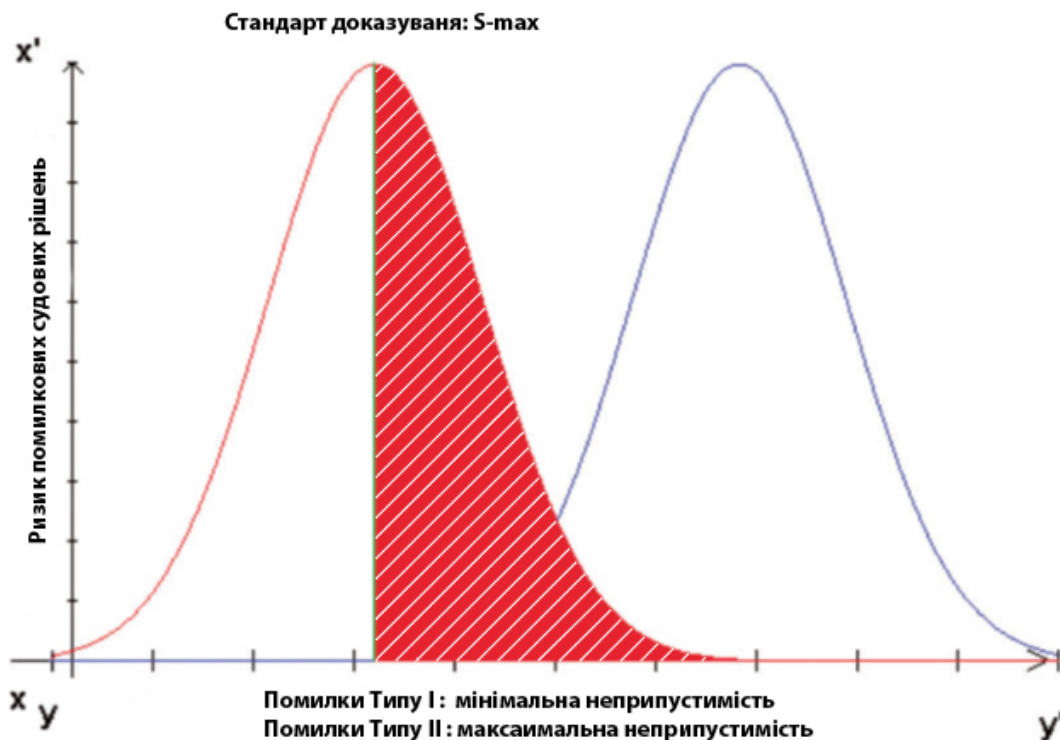
замість десяти, у це рівняння ставлять два, п'ять, сто, чи навіть тисячу винних [56, с. 63].

Ця думка простежується не лише у західноєвропейській думці, але й у нормативно-правових джерелах, які діяли на території України. Так, наприклад, в “Уставе воинском” Петра I, у розділі “Краткое изображение процессов или судебных тяжб” міститься наступне положення: “понеже лучше 10 виновных освободить, нежели одного невинного к смерти приговорить” (ч. II, гл. V, п. 9) [260, с. 403]. Таке саме положення, можна знайти й в Зводі законів Російської імперії, що діяв до Судової реформи 1864 року, яке мало такий вигляд: “Если доказательства недостаточны для совершенной достоверности в вине подсудимого, то не осуждать его к тому наказанию, которое закон определяет за доказанное преступление, по тому общему правилу, что лучше освободить десять виновных, нежели приговорить невинного” [261, с. 311].

Таким чином, в силу ймовірнісного характеру судових рішень, кожна держава повинна підтримувати певний соціальний баланс між двома конкуруючими вимогами, а саме: 1) покарати порушника та 2) захистити законослухняних громадян. Наш інтерес у ефективності контролю злочинності повинен бути врівноважений зацікавленістю у забезпеченні довіри до правової системи [262, с. 176]. Наведена візуалізація надає можливість не лише графічно продемонструвати стандарти доказування, проте і як за їх допомогою ми можемо впливати на тип помилок. Тобто, стандарт доказування виступає не просто в якості механізму мінімізації судових помилок, але як і певний їх розподіл. Таким чином, суспільство через державні органи може мінімізувати певний тип помилок і визначити скільки це “коштуватиме” у вигляді помилок іншого типу. При чому, як вбачається, таке рішення є скоріше політичним, ніж юридичним, так як право нічого з цього приводу не каже [259, с. 583].

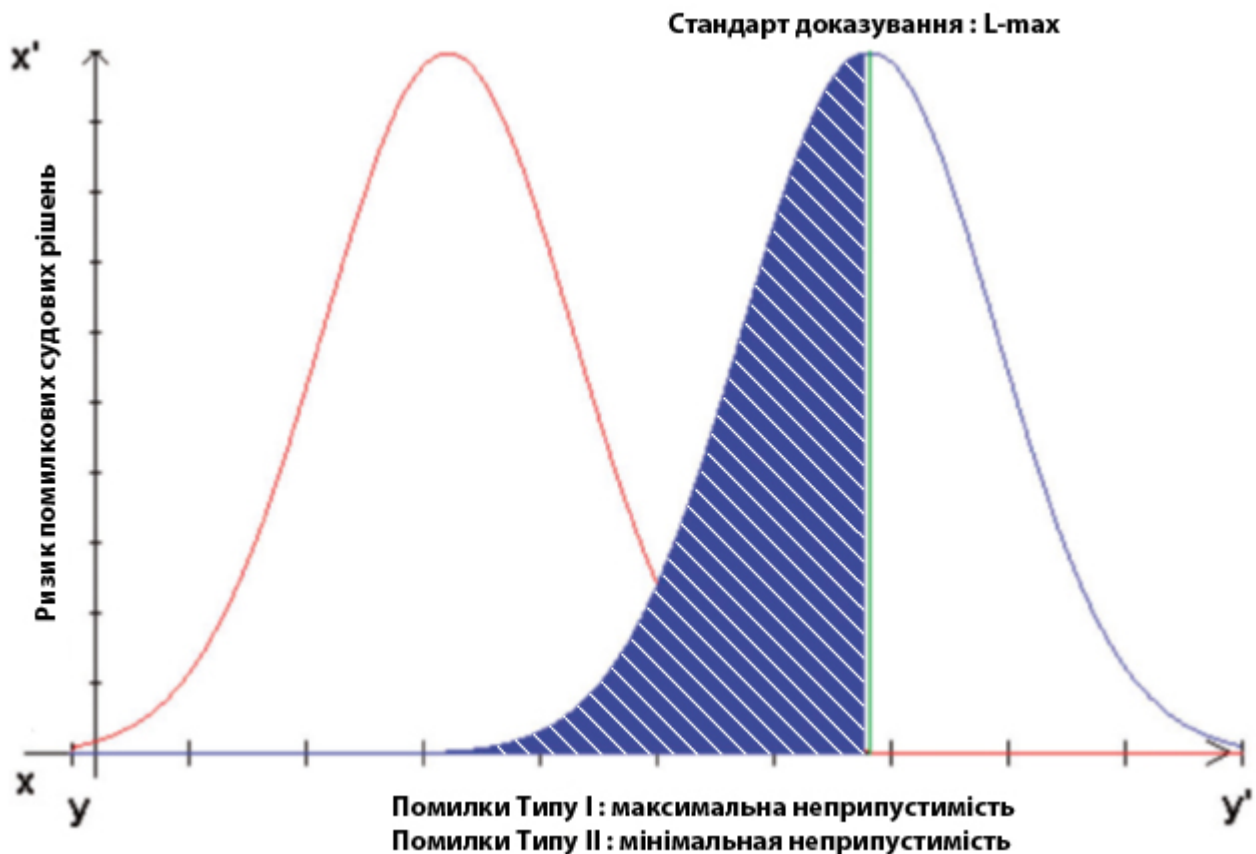
Незаперечним є той факт, що для того, щоб прийняти рішення в умовах ризику, ми повинні розглядати очікувану корисність прийнятого типу рішення; тим не менш, рішення про те, що має більше значення для кожної держави, відноситься до прерогативи його соціальної політики. Тобто, кожна держава зобов'язана встановити оптимальний баланс між згаданими вище цілями, представленими у вигляді двох координат **L** (свобода) і **S** (безпека) в умовній області напруженості (area of tension) між свободою і безпекою, встановлюючи певну прийнятну рівність певним політично прийнятним способом, де з одного боку виступають соціальні витрати (ціна) помилкових обвинувальних вироків, а з іншого – соціальні витрати (ціна) помилкових виправдувальних вироків [262, с. 175].

Умовно кажучи, ми можемо очікувати від ідеально авторитарних режимів намагання мінімізувати кількість помилок Типу II (S-max), таким чином суд стає сліпим караючим механізмом, задовольняючи потребу у осудженні порушників, однак жертвуючи при цьому законослухняними громадянами (Рис. 4).

Рис. 4 Стандарт доказування у кримінальних справах

На протипагу такому соціальному (державному) вибору, ідеально ліберальна держава (L-max) буде надавати максимального значення (цінності) свободі індивіда, і таким чином намагатися мінімізувати помилки Типу I. Звісно за таких умов ціна такого вибору буде дуже високою: свобода неможлива без забезпечення безпеки (Рис. 5).

Рис. 5 Стандарт доказування у кримінальних справах

Обидва випадки є нереальними (ідеальними) ситуаціями, проте вони демонструють зв'язок між помилками обох типів та соціальною політикою, яка склалася в державі. Тому звісно, в реальних умовах ми можемо очікувати певного компромісу між двома цілями, що стоять перед кримінальним судочинством. Як зазначає М. Дікей: “За інших рівних умов, більш високий стандарт доказування приводить до більшої кількості помилкових виправдувальних вироків і меншій кількості помилкових обвинувальних вироків” [256, с. 97].

Таким чином, можна зробити узагальнюючий висновок, що стандарт доказування може виступати в якості механізму розподілу якісної характеристики судових помилок та бути відображенням суспільного ладу у конкретній державі, суспільної потреби у безпеці та свободі.

1.3 Основи вектори розвитку та застосування стандарту доказування “поза розумним сумнівом”

В існуючій зараз процедурі кримінально-процесуального доказування є елементи минулого, тому ми підтримуємо М. С. Таганцева, який наголошує: якщо ми бажаємо вивчити який-небудь юридичний інститут, що існує зараз, то для власного правильного його розуміння повинні прослідкувати його історичну долю, приводи, через які він з’явився, і зміни, яким піддався він у своєму історичному розвитку [263, с. 21]. Тому, перед тим як перейти безпосередньо до дослідження сучасного стану розуміння та артикуляції стандарту доказування “поза розумним сумнівом”, ми проаналізуємо історію становлення та розвитку даного стандарту.

Коріння правила “розумного сумніву” є давніми. Про це свідчить ряд наукових робіт дослідників вказаної тематики. Так, Матіас Шмокель (Mathias Schmoeckel) зазначає, що: “У стародавньому римському праві, а також в середньовічному канонічному праві, оцінка доказів факту повинна була зробити цей факт *manifestum* (очевидним). Справа вважалася очевидною, коли визнавалося, що доказів проти підсудного було достатньо” [264, с. 154–155]. Незабаром після 382 р. н.е., коли християнство було оголошено офіційною релігією Римської імперії, було встановлено, що винести вирок, можна лише в тому випадку, якщо тільки він був заснований на “безсумнівному/безспірному доказі” (*Indiciis Indubitatis*), і вказувалося на те, що “докази повинні були бути яскравіше, ніж світло” [265, с. 252–253]. Святий Августин також дотримувався цього правила, і вважав, що підозра не є адекватною підставою для засудження. В кінці IV століття Папа Григорій Великий встановив

основне правило періоду раннього Середньовіччя: “Grave satis est et indecens, ut in re dubia certa detur sententia”: Це негідне і чревате наслідками заняття, – винесення вироку, що претендує на визначеність, коли у справі є сумніви”. До початку IX століття, правознавці канонічного права також вимагали [досягнення] високого стандарту доказування. Згідно Євангеліє від Матвія (Матф. 13:43) від доказів вимагалось бути “ясними як полуденне сонце” (*Luce Meridiana clarior*)”.

Такий високий стандарт доказування, якого вимагало (вимагає) християнське вчення, відносно швидко зник. Проте, ці ідеї IX століття залишилися в силі, навіть протягом наступних за ними двох темних віків, і були головними продуктами в оновленій юриспруденції пізнього XI століття. Теологи також все більше розуміли їх як принципи моральної теології. Зокрема, Фома Аквінський у своїй *Summa Theologica*, ретельно пояснив ці правила доведення, що додало їм авторитету [264, с. 155].

Таким чином, можна стверджувати, що підставою, першоджерелом стандарту доказування “поза розумним сумнівом” (“доведеності поза розумним сумнівом”) в англо-американській юриспруденції є римське і канонічне право.

В даний час у науковій літературі є два основні підходи щодо розвитку стандарту доказування “поза розумним сумнівом”. Перший можна назвати як “раціоналістичний” або, як пропонує визначити його Міллер Шейлі (Miller W. Shealy), “загальний підхід”. Проте, як вказує сам автор, іменувати даний підхід “загальним” можна з великою часткою умовності, оскільки цілком обґрунтовано можна стверджувати, що немає єдиного “загального підходу” [266, с. 269–270]. Другий підхід є теологічним аналізом, нещодавно запропонованим професором Джеймсом Уітменом (James Q. Whitman) в своїй книзі “Витоки розумного сумніву: Теологічні коріння кримінального судочинства” [267].

“Раціоналістичний” або “загальний” підхід в даний час формулюється найбільш активно в працях таких вчених, як Барбара Шапіро (Barbara Shapiro) [268], Ентоні Морано (Anthony A. Morano) [269], Теодор Валдман (Theodore Waldman) [270] і Стів Шепард (Steve Sheppard) [271]. Однак, незважаючи на об’єднану назву, між тими, хто дотримуються “загального підходу”, є багато відмінностей, які виходять далеко за рамки косметичних відмінностей. Виходячи з їх аналізу, можна виділити два кардинально відмінних один від одного підходи.

При аналізі та описі “раціоналістичного” підходу основна увага буде зосереджена на роботі професора Б. Шапіро “Поза розумним сумнівом і достатня підстава: Історичний погляд на англо-американське доказове право” [268]. Її праця являє собою взірець даного підходу і широко цитується як у рішеннях ВС США [272, Paras. 9–11], так і у рішеннях Апеляційного суду Нової Зеландії [11, Paras. 62–64, 107, 142].

Раціоналістичний (загальний) підхід. Для того, щоб зрозуміти походження стандарту “доказ поза розумним сумнівом”, необхідно спочатку зрозуміти дещо про походження системи судів присяжних і про ті виклики, які постали перед правовими системами Середньовіччя.

Відправною точкою виникнення суду присяжних була глибока криза, яка сталася в кінці XII – початку XIII століття, коли “ірраціональні докази”, такі як ордалія, більш не могли розглядатися як відповідні справедливості, або тому, як повинні були бути зроблені висновки про істинність [тверджень] [268, с. 2].

Ордалія або “Божий суд” (пізньюлат. *Ordalium* від англо-сакс. *Ordal* або від ниж. нім. *Ordele* – вирок, суд; лат. *Judicium Dei* – суд Божий) представляв з себе ряд випробувань для встановлення винуватості випробуваного, серед яких було й випробування розпеченим залізом і холодною водою [273, с. 742], [274]. Ордалій розпеченим залізом вимагав від випробуваного пронести шматок розпеченого заліза певну відстань у руці, після чого рука забинтовувалася. Після певного періоду часу пов’язку знімали, і якщо рана була інфікована,

випробуваний визнавався винним. Відповідно, в разі якщо рана не була заражена, це означало, що Бог створив чудо для завідомо невинної людини. Суворе випробування холодною водою полягало в зв'язуванні випробуваного і опусканні його в крижану воду, якщо він тонув, то вважалось, що він не винен і витягувався з води; якщо ж людина не тонула, то вона визнавалася винною. Вода, будучи чистою матерією приймає невинних (“чистих”) і відкидає винних (“зганьблених гріхом”). Це всього лише два приклади з безлічі застосовуваних в той час випробувань. Ордалії передували християнству середньовічної Англії і більшої частини середньовічної Європи, однак, як зазначає Джон Лангбейн “церква успішно ввібрала ці процедури і підпорядкувала їх собі” [275, с. 44].

Тим не менше, в 1215 р. рішенням Четвертого Латеранського Собору було заборонено проводити ордалії [275, с. 59–60], в результаті чого утворився певний правовий вакуум, хоча про це можна говорити, з великою долею умовності, оскільки стару, діючу систему ордалії не змогли б скасувати, якщо б не існувало ефективної альтернативи [268, с. 115–118].

“Ірраціональні докази” були замінені в континентальній Європі романо-канонічним інквізиційним процесом, а в Англії – судом за участю присяжних.

“Раціональною системою доказування” романо-канонічного інквізиційного процесу була передбачена система розслідування, яка провадилася професійними суддями. Вона була розроблена з метою отримання т.зв. “повного доказу”, який визначався чітко встановленими доказовими стандартами, в яких містилися жорстко задані параметри щодо якості і кількості доказів.

Передбачалася необхідна певна кількість свідків, щоб довести певні факти, і як тільки “повного доказу” було досягнуто, автоматично виносився вирок. Суддя в більшості кримінальних справ, по суті, був таким собі бухгалтером, який підводив підсумок, підраховуючи докази. У кримінальних справах, наприклад, були потрібні два хороших свідка або визнання; так як визнання мало особливо високу доказову цінність, тортури застосовувалися для надання допомоги при його отриманні. Складні правила визначали чи було достатньо доказів для

застосування тортур. Така система проіснувала з певними модифікаціями, привнесеними пізньосередньовічними схоластичними філософами, аж до повалення монархії під час Французької революції, яка привнесла нові романтичні філософські ідеї, що домінували того часу. Проте Б. Шапіро робить припущення, що до того часу система була відносно незачепленою гносеологічними проблемами, які загострилися в ранній модерністський період – питання, які будуть зосереджені на джерелах, характері і обмеженнях людського пізнання [268, с. 3].

В Англії ірраціональні докази були замінені судом присяжних, якому протягом кількох століть практично не були потрібні правила доказування або доктринальні стандарти для засудження. Незважаючи на безліч досліджень, все ще мало відомо про ранні форми існування суду присяжних. Однак, відомо, що ще до скасування ордалії в Англії були сформовані і діяли присяжні звинувачення або подання суду (*presentment jury*), які, в перші часи свого існування як соціального інституту, “засуджували” підсудних бути судимими шляхом проходження суду Божого [276, с. 90–126]. Присяжні подання суду склалися з осіб з місцевого населення, які, як вважається, в більшості випадків не заслуховували доказів і не відбирали показань [275, с. 38]. Це були більш пізніші напрацювання. Вироки цих ранніх присяжних обвинувачення були більш схожі на заяви про характер підсудного, ніж про його фактичну винуватість або невинність. Суд присяжних звинувачення був “само-поінформованим” і вважалося, що такі присяжні “прийдуть на суд, вже знаючи про ‘горезвісного/явного підозрюваного’” [268, с. 1], [269, с. 509–511], [270, с. 59–60], [275, с. 41].

Зі скасуванням ордалії поруч з присяжними обвинувачення були утворені “засуджуючі” або судові присяжні (*trial juries*). Ліквідація ордалії призвела до формування формальної процедури заслуховування (дослідження) доказів. Вироки нових судових присяжних, які Роджер Гроот (*Roger D. Groot*) датує 1219 – 1221 рр., були скоріше “стверджувальними”, ніж доказовими [277, с. 18].

Хоча спочатку було деяке дублювання в складі двох судів присяжних, чітке розмежування між присяжними подання суду і суду присяжних почало проглядатися приблизно з 1328 р. [278, с. 365]. Передбачалося, що суд присяжних, який складався з людей однієї громади (спільноти), повинні були знати про обставини події, про факти. Присяжні не були і не повинні були бути неупередженим, замість цього вони, при винесенні вердикту, повинні були покладатися на загальновідомі факти (common knowledge), свої особисті знання як членів громади, де відбулося порушення і на різноманітні докази, які можуть їм бути запропоновані в суді [268, с. 4].

Варто відзначити, що останні дослідження вносять зміни в традиційну точку зору, що середньовічний суд присяжних був повністю самодостатній в сенсі інформованості. Дані свідчать, що деякі присяжні жили дуже далеко від місця злочину, щоб володіти безпосередніми знаннями про подію. Вироки, ймовірно, виносилися на основі того, що було визнано як особисте знання фактів, але це знання могло бути засноване на знанні з перших рук або отримане від осіб, яким присяжні могли довіряти. У XIII і XIV століттях, суд присяжних, ймовірно, виступав в якості як збирача доказів, так і в якості їх оцінювача, тобто те що ми б зараз назвали “активними учасниками процесу доказування”. При чому слід звернути увагу, що свідки не завжди були стандартною частиною кримінального переслідування [279, с. 78].

Тим не менше, до XV століття, присяжні більше не проводили своє власне розслідування і вже не завжди мали необхідні особисті знаннями про те, що сталося, та про особу обвинуваченого, щоб самостійно приймати рішення без дослідження додаткових доказів. Тому така процедура скоріше відбувалася у вигляді заслуховування і оцінки доказів наданих присяжним приватними обвинувачами і урядовцями [268, с. 5]. Вони вже не мали достатньої інформації, щоб винести вирок без процесу дослідження формальних доказів і опори на численні джерела: допит суддею, показання підсудного, манера поведінки обвинуваченого і свідків, показання “звичайних” свідків (lay witnesses) обох

сторін, і свідчення королівських чиновників. Оскільки все більша і більша кількість присяжних ставали пасивними “глядачами/оцінювачами” доказів, що їм надавалися, [279, с. 108, 110] і більше не були членами однієї громади або місцевості, вони стали більше покладатися на свідчення і документи, які повинні були бути оцінені на предмет їх істинності (правдивості) і точності. В результаті, виникла необхідність в розробці стандартів оцінки, за допомогою яких присяжні могли б перевірити показання свідків та інші докази. В наслідок цього, стали розвиватися критерії оцінки доказів присяжним, що поклало початок розвитку формального правила “доведеності поза розумним сумнівом” в Англії [268, с. 6]. Одночасно з цим, зміни, які відбувалися в англійській системі правосуддя і системі доказування, були продиктовані також інтелектуальними, раціональними змінами. Протестантська Реформація, яка охопила Європу і Англію XVI століття, спричинила за собою формування нової гуманістичної філософії.

У XVII столітті домінуючим поглядом в англійському філософському і науковому співтоваристві, на відміну від континентальної Європи, були погляди Бекона або картезіанство Декарта, які стверджували, що емпірично отримані факти дадуть цілком певні знання (математична достовірність) [280], [281]. Англійська наукова і філософська думка пішла по шляху спроб перевірити явища природи за допомогою експерименту, безпосереднього спостереження і свідчення, та вважали, що ці методи, в залежності від якості і кількості одержаних фактичних даних, могли дати висновки, які були б досить істинними щоб виступати в якості основи для вирішення повсякденних питань (human affairs).

Спроба побудувати якийсь проміжний рівень знань, який сягав би рівня абсолютної впевненості, але був би вище рівня простої думки, була зроблена групами богословів і натуралістів. Для протестантських богословів, що відкидали католицькі твердження непогрішності, центральним питанням було – чи могли релігійні істини, такі, як існування Бога, чудеса, біблійні

оповідання, а також різні доктрини і практики церкви, витримати скептичні напади, якби вони були позбавлені претензій до абсолютної істини і зводилися до простих тверджень, заснованих на доказах. Для натуралістів, центральна проблема полягала в тому, як робити істинні твердження про природні явища, які можна було спостерігати, проте щоб такі твердження не зводилися б до логічних, математичних демонстрацій, які традиційно вважалися засобами отримання незаперечних істин. Обидві групи дійшли висновку, що розважливі (reasonable) люди, використовуючи свої почуття і раціональні здібності, можуть вивести істини, в яких вони б не відчували жодної причини для сумніву [282].

Хоча термінологія різнилася, і теологи (богослови) і натуралісти відмічали відмінність між такими термінами як “знання” або “наука”, з одного боку, і “ймовірність” з іншого. Наприклад Джон Вілкінс (John Wilkins), виділяв три підкатегорії знань, кожна з яких володіла різного роду визначеністю:

- 1) фізична, отримана від безпосереднього чуттєвого сприйняття;
- 2) математична, встановлена шляхом логічної демонстрації, такі знання як докази в геометрії; і
- 3) моральна, заснована на свідченнях і вторинних джерелах (secondhand reports) чуттєвих даних.

Моральна достовірність (вірогідність) (moral certainty) мала найбезпосередніше відношення до права, історії та, як не дивно, й до багатьох природничих наук. Хоча моральна достовірність не залежить від доказів, які б змусили погодитися, вона може бути настільки очевидною, що кожен “чие рішення є вільним від забобонів, погодиться з нею. І хоча немає природної необхідності, що все буде так, і немає ймовірності що буде інакше, ...поки вони будуть настільки впевнені, щоб не допустити будь-яких розумних сумнівів в їх відношенні” [283, с. 5–7]. Моральна достовірність, таким чином, може бути іменована як безперечна (Indubitable Certainty) [283, с. 8]. Розсудлива людина (reasonable man) “не вимагатиме демонстрацій або доказів,

які б ‘виключили всі сумніви і змусили б погодитись’, але прийме моральні і фізичні докази, які є кращими, що можуть бути отримані. Таким чином, можна було отримати ‘достатню впевненість’, в тих випадках, коли демонстрація неможлива” [284].

Ще однією важливою роботою, яка мала значний вплив на розвиток доказового права Англії, була робота Джона Локка “Досвід про людське розуміння” [285]. Для Дж. Локка “моральна достовірність” була одним з видів ймовірності, найбільш високим рівнем, який практично був ідентичний повній впевненості (certainty). Більш низькими рівнями ймовірності були переконаність (confidence), упевнена думка (confident belief) і просто думка (mere opinion). Однак, крім встановлення градуїрованої шкали якості отриманого знання, Дж. Локк також вказав на різні критерії для оцінки доказів (свідчень) – кількість свідків, їх добросовісність (чесність), їх навички подання доказів і узгодженість показань з обставинами [справи], а також відсутність або наявність протилежних свідчень. Цей емпіричний підхід до знань, який не заперечує можливості отримання надійних і переконливих доказів, але і не робить претензій на досягнення абсолютного знання, був сприйнятий значною частиною англійської інтелектуальної спільноти [268, с. 10–12].

Пізніше в працях В. М. Беста (Best William Mawdesley) буде доведений чіткий зв’язок між моральною достовірністю та доведеністю поза розумним сумнівом, зазначаючи, що “моральна достовірність є такою, що переконує розум суддів, як розсудливих людей, поза розумним сумнівом” [286, с. 8]. Посилаючись на Дж. Локка, В. М. Бест вказує, що у всіх важливих життєвих справах і у всіх “моральних і більшості фізичних наук ми повинні покладатися майже виключно на ймовірні доводи” [286, с. 142].

Повертаючись до суду присяжних, необхідно відзначити, що через зростання ролі свідків у процесі, зростала й необхідність оцінки даних показань на предмет їх переконливості, надійності. При цьому присяжні могли розраховувати тільки на свою совість і розум, що вимагало розробки певних

критеріїв оцінки. В результаті такі потреби були задоволені шляхом формування перших стандартів доказування на базі філософських і теологічних знань.

Першим таким стандартом в оцінці фактів і свідчень став стандарт “переконана совість/свідомість” (*satisfied conscience*). Стандарт “переконана совість/свідомість” поступово став синонімом раціонального переконання, тобто переконанням поза всяких розумних сумнівів. Нові стандарти в значній мірі були запозичені з релігійних і філософських основ, зокрема, від уявлень про моральну достовірність як найвищого ступеня ймовірності. Томас Грін однак вказує, що практичне використання цього стандарту не означало, що присяжні, особливо в тих справах, які передбачали смертну кару, завжди вимагали переконливих доказів, але свідчило лише про те, що юридичні формулювання все частіше викладалися у термінах, які були узгоджені з пануючими у той час епістемологічними (гносеологічними) формулюваннями [287].

Б. Шапіро у своєму дослідженні вказує на велику кількість посилань на термін “совість/свідомість” (*conscience*) в судових справах XVII – початку XVIII століття, а також у роботах філософів-моралістів і теологів, які часто розглядали “*conscience*” як “внутрішній трибунал”. Так наприклад, Джеремі Тейлор стверджував, що совість/свідомість визначається скоріше розумом (*understanding*), чим страстями або почуттями (*passions*); і йти проти совісті/свідомості означає йти проти розуму (*reason*). Переконана совість/свідомість, за їх переконаннями, характеризувалася моральною достовірністю, і мала турбуватися лише про розумні сумніви [268, с. 15–18]. Тому не здається дивним, що в епоху виниклих проблем надійності і достовірності показань свідків, судді і присяжні зверталися за керівництвом до добре розроблених категорій моральної філософії і теології.

Даний період, як визнає сама Б. Шапіро, дуже скупий на судовий матеріал, і тому детально простежити розвиток стандарту “*satisfied conscience*” і його

перетворення в стандарт “поза розумним сумнівом” видається проблематичним. Але більшість дослідників даної тематики погоджуються, що найбільш рання згадка “розумного сумніву” з’являється в справах так званої “Бостонської бійні” (Boston massacre trials) в 1770 році [267, с. 193], [268, с. 22], [269, с. 517–519], [288, с. 696–698]. Хоча, наприклад суддя Джон Валдер Мей (John Wilder May) у своїй статті, написаній ще в 1876 р, стверджував, що цей стандарт виник в справах англійських судів (Irish Treason Trials) у 1798 р. [289]. Причому цікавим є те, що саме прокурор, а не захисник або суддя, вперше використав цю фразу, що дало підстави Ентоні Морано зробити висновок, про те, що стандарт був сконструйований так, що б передбачити менший захист для підсудного в порівнянні зі стандартом “поза будь-яких сумнівів” [269]. Б. Шапіро з даною трактовкою не згодна, так як справи, в яких судом використовувався стандарт доказування “поза розумним сумнівом”, застосовували формулювання “якщо ви переконані”, “якщо ваша совість задоволена/переконана” або “якщо ви переконані/задоволені доказами”, що відповідало усталеній судовій практиці того часу. І також вказує, що це було б більш кращим поясненням стандарту “satisfied conscience” [268, с. 21].

В подальшому формулювання “доведеність поза розумним сумнівом” з’явиться в справах лондонського суду Олд Бейлі та в ряді судів США. Так, в справі над Метью Ліоні 1798 року в обвинуваченні за підбурювання до заколоту через надрукований пасквіль, що розглядався окружним судом округу Вермонт, суддя інструктував присяжних, що вони повинні бути переконані поза всяких розумних і істотних сумнівів (beyond all reasonable substantial doubt) у винуватості особи [268, с. 24].

Стандарт доказування “поза розумним сумнівом” застосовувався у різних формулюваннях до середини XIX століття, поки в 1850 р. головою Верховного суду штату Массачусетс, суддею Шо (Shaw) в справі *Commonwealth v. Webster* було надано його класичне визначення:

“Це [розумний сумнів] є не просто можливим сумнівом; так як все, що стосується людських справ, і що базується на моральних доказах, є відкритим для деякого можливого або уявного сумніву. Це такий стан, який після повного порівняння і розгляду всіх доказів, залишає розум присяжних засідателів таким, що вони не можуть сказати, чи відчувають вони міцної переконаності в моральній достовірності в істинності обвинувачення... докази повинні встановити істинність до рівня розумної або моральної достовірності; впевненості, що переконує і направляє розум, і задовольняє розсуд... Під цим ми розуміємо доведеність поза розумних сумнівів” [269, с. 523], [290, с. 320].

Варто зазначити, що в справі *Victor v. Nebraska*, ВС США схвально відзначив характеристику Верховного суду штату Каліфорнії цитованого рішення як “напевно, найбільш задовільне визначення, яке колись не будь було дано словам ‘розумний сумнів’ в кримінальних справах” [272, Para. 9].

До кінця XVIII століття, як вказує Б. Шапіро, стандарти “задоволена совість” і “поза розумних сумнівів” стали безпосередньо пов’язані між собою. Введення концепції моральної визначеності в юридичну мову відобразило бажання привести її у відповідність до домінуючої у той час філософської термінології. Бо вона (термінологія), як би чужо не звучала для сучасних людей, була частиною мови освічених класів Англії та Америки. Задоволена/переконана совість, розумні сумніви і моральна достовірність були широко вживаними поняттями, і пов’язані з ними терміни можна легко знайти в моральному, теологічному, історичному, філософському та правовому дискурсі того часу [268, с. 25].

Теологічний підхід. Незважаючи на надзвичайну важливість стандарту доказування “поза розумним сумнівом”, дослідники досі не можуть прийти до єдиної думки, відносно походження формули “доказування поза розумним сумнівом”. Один з підходів, який автором називається теологічним, був детально опрацьований Джеймсом Уїтменом в його роботі “Походження розумного сумніву: Теологічні коріння кримінального правосуддя” [267], що

представляє альтернативний погляд на проблему походження, формування та значення вимоги доказування “поза розумним сумнівом”.

“Схоже, що сьогодні формула розумного сумніву містифікується, так як ми випустили з уваги її первісне призначення. Витоки розумного сумніву лежать в загубленому світі... християнства, світі, проблеми якого сильно відрізнялися, від тих які оточують нас зараз...

...Біля її витоків, це знайоме правило було призначене не для виконання функції, яку ми сьогодні від нього вимагаємо, його основне призначення не було направлено на захист підсудного. Замість цього воно переслідувало кардинально інші цілі. Як би не дивно це звучало, формула ‘розумного сумніву’ спочатку стосувалася питань захисту душі присяжних від засудження на вічні муки...

...Знаменитий припис Святого Матвія: ‘Не судіть, і не судимі будете’ мав досить конкретний зміст: засудження невинного підсудного, в старій християнській традиції, розглядалося як потенційний смертний гріх. Правило, розумного сумніву було одним з багатьох норм і процедур, розроблених як відповідь на цю тривожну можливість. Спочатку це була богословська доктрина, призначена, для того щоб переконати присяжних, що вони могли б засудити підсудного, не ризикуючи їх власним порятунком, так як їх сумніви з приводу провини [підсудного] були ‘розумними’... Це означає, що якщо ми хочемо повністю зрозуміти наше сучасне право, ми повинні залишити сучасну правову доктрину позаду і зануритися в глибокі води моральної теології середньовічного християнства... Як ми побачимо пізніше, середньовічні і ранні сучасні християни відчували велику тривогу щодо небезпеки, яку представляли для їхніх душ, акти суддівства...

...Сумнів був голосом невизначеної свідомості, і це було принципом, якому необхідно було слідувати. Таке було правило, викладене зокрема стандартом ‘безпечного шляху’, якого дотримувалася школа християнській моральної теології, що сформувалася за часів середньовіччя: ‘У разі

виникнення сумнівів’, як свідчила формула ‘безпечного шляху’, ‘більш безпечний шлях не діяти взагалі’. Історія правила розумного сумніву це є лише англійської главою в цій довгій історії теології ‘безпечного шляху’, історія, в якій християнські теологи були протягом багатьох століть стурбовані над природою відправлення правосуддя, над проблемами сумніву.

Присяжних просто лякав сам факт засудження. Стандарт ‘розумного сумніву’, виник для того, щоб англійські присяжні могли, по суті, виносити вироки у відповідних справах. Стандарт виник в умовах цього релігійно мотивованого небажання засуджувати, прийнявши свою сучасну форму [у вигляді стандарту доказування ‘поза розумним сумнівом’] протягом 1780-х років” [267, с. 4].

Незважаючи на позитивні відгуки, відносно робіт інших вчених, професор Дж. Уітмен ясно усвідомлює той факт, що він ставить під сумнів раціоналістичний підхід. Дж. Уітмен зазначає, що: “Врешті-решт... історія була невірною витлумачена. Так чи інакше, всі вони представляли правило розумного сумніву, як правило фактичного доказування, як евристичний метод встановлення істини у випадках невизначеності, схожим правилам фактичного доказування в природничих науках” [267, с. 5].

Перше завдання для Дж. Уітмена полягає у визначенні основної відмінності між процедурами [пошуку] “фактичного доказування” і забезпечення “морального комфорту”. Таким чином, Дж. Уітмен, як вже було зазначено, ділить всі судові (юридичні) процедури на 2 типи:

- 1) процедура фактичного доказування (“factual proof procedure”) і,
- 2) процедура забезпечення морального комфорту (“moral comfort procedure”).

Дана класифікація є ключовою темою в роботі Дж. Уітмена, що зумовлює всю подальшу працю.

Згідно Дж. Уітмена, процедура забезпечення морального комфорту була універсальною, що виражається у великій кількості втілень, характеристикою

права домодернової епохи (premodern). У сучасному світі, моральний комфорт грає, куди меншу роль; сучасні правові системи більше орієнтовані на вирішення проблем фактичного доказування. Насправді, якщо ми захочемо, охарактеризувати історію процесу, то яскраво простежується певна тенденція: моральний комфорт стабільно втрачав своє значення протягом останніх 2-3 століть, в той час як важливість процедур фактичного доказування неухильно зростала [267, с. 18].

Дж. Уітмен зазначає, що люди домодернової епохи (premodern people) відчували крайню тривогу відносно засудження інших. Це справедливо для різних культур і контекстів: християнська, ісламська і буддистська культури зіткнулися з цими труднощами [291]. Насправді, тривога, викликана необхідністю засудження інших, була настільки сильна, що люди домодернової епохи розробили різні хитрощі і прийоми, щоб уникнути відповідальності за безпосереднє засудження іншої людини. Мета судового розгляду домодернової епохи полягала не в досягненні визначеності в заплутаній фактичній ситуації або в тому, щоб розібратися в, часом, абсолютно діаметральних заявах сторін, в логічній або аналітичній манері. Швидше, даний порядок був покликаний допомогти тим, на чії плечі лягав обов'язок винесення рішення, чи були вони суддями або ж присяжними, щоб подолати їх власні побоювання з приводу самого акту суддівства. Суддям домодернової епохи доводилося турбуватися не тільки про духовні наслідки неправильного або недбалого суддівства, але і вони повинні були мати справу з серйозною проблемою кланового насильства, помсти, або ж помсти з боку обвинуваченого і його найближчих родичів, членів сім'ї чи друзів. Це цілком може здатися дивним для сучасного читача, але це лише тому, що ми знаходимося в такому великому культурному і психологічному розриві, на такій великій відстані від світу домодернової епохи. Сьогодні, суддями і присяжними були розроблені засоби і інститути, щоб психологічно і морально дистанціюватися від тих, кого вони судять. Проте, для розвитку

здатності підтримки такого роду психічного дистанціювання, знадобилось щоб пройшла значна кількість часу [267, с. 10–12].

З причини даних суддівських труднощів, яких зазнавало суспільство домодерної епохи, були розроблені процедури забезпечення морального комфорту [267, с. 18–19]. Це різко контрастує з видами процедур, які характеризують сучасні правові системи. У сучасних правових системах, в тому числі у державах з англо-американської правової системою, переважають процедури фактичного доказування.

Хоча процедури забезпечення морального комфорту були домінуючими в світі домодерної епохи, це зовсім не означає, що правові системи тієї епохи не були пов'язані з пошуком фактичних даних. Пошук доказів був завжди актуальним, але моральний комфорт часто був настільки ж важливий, як і процедура фактичного доказування [267, с. 166–172].

Що стосується другого виду процедур (фактичного доказування), то Дж. Уйтмен має на увазі під ними, процедури, які були сформовані, з тим щоб, допомогти суб'єкту в його пошуках істини в умовах невизначеності. Такого роду процедури іменуються в філософії науки як евристичні процедури [292], [293].

Дані процедури, будучи певним набором правил фактичного доказування, в своїй суті, будучи сформульованими на пошук фактичних обставин події, служать не тільки цій цілі, – добре розроблені, вони також надають певну міру морального комфорту. Переконані, що наше рішення, обґрунтовано істинними обставинами, ми можемо позбутися від внутрішнього почуття відповідальності за прийняте рішення.

Ми можемо сказати щось на кшталт середньовічних висловлювань правознавців канонічного права, що “це закон прийняв рішення”, називаючи себе, таким чином, слугами істини. Отже, будь-яка система, орієнтована на пошук істини, залишає суддю з відносно чистою совістю [267, с. 20].

Дж. Уїтмен визнає, що навіть в сучасних правових системах існують процедури, які найкраще можна охарактеризувати як процедури, призначені для досягнення морального комфорту.

Дані процедури не ставлять собі за мету усунути наше незнання про факти, замість цього вони прагнуть “заспокоїти” розум та совість судді. Процедура пропонує, свого роду, гавань моральної безпеки в процесі призначення покарання, дозволивши нам заявити про те, що обвинувачений був засуджений у відповідності з безособовими процедурами, а не з нашого власного бажання чи примхи.

Дж. Уїтмен наводить кілька прикладів таких процедур морального комфорту. По-перше, це розстріл, де один або кілька осіб, які безпосередньо здійснюють його, можуть отримати холостий патрон. Звичайно, ніхто не знає, чий патрон холостий, проте, кожен з них, йдучи на розстріл, знає, що один або кілька людей стрілятимуть не бойовими патронами. Це процедура морального комфорту. Вона дозволяє особам, які здійснюють розстріл, виконувати свої обов’язки, але відчувати певний моральний комфорт, що можливо не “він” вбив засудженого [267, с. 13].

Інша процедура комфорту ілюструється у відомій англійській справі *Regina v. Dudley & Stephens* 1884 р. [294]. У цій справі, кілька моряків зазнали корабельної аварії і знаходилися в шлюпці у відкритому морі протягом багатьох днів. Зрештою, для того, щоб вижити, вони тягнули жереб, щоб побачити, хто готовий був померти заради порятунку інших. Це також є свого роду процедурою морального комфорту. Довільний процес жеребкування фактично переносе центр прийняття рішення на себе, стаючи відповідальним за результат й переймає її з осіб, які беруть в ній участь [267, с. 15].

Третя типова моральна процедура комфорту це те, що Дж. Уїтмен називає рандомізацією (*randomizing*): використання випадкових процесів для вибору осіб для виконання обов’язку винесення рішення, які були засуджені до смертної кари, призову на військову службу, або інших небезпечних службових

обов'язків є способом мінімізації відповідальності з боку тих, хто спостерігає за процесом [267, с. 16].

Цікаво, що Дж. Уїтмен також характеризує середньовічну ордалію як засіб перенесення відповідальності, як процедуру забезпечення морального комфорту.

Середньовічна ордалія являє собою яскравий приклад процедури, що могла б служити меті перенесення відповідальності. Ордалія призначалася особам, чия вина вже була всім очевидна. Божий суд, в таких випадках, не служив процедурою фактичного доказування. Замість цього, його мета полягала в тому, щоб змусити Бога прийняти рішення відносно засудження обвинуваченого, таким чином, перекладаючи... “ненависний тягар людської відповідальності” з плечей громади на плечі самого Всевишнього. “Нехай Бог буде тим, хто приймає рішення вбити його!” [295, с. 74].

За словами Дж. Уїтмена: “Моральний комфорт грав стабільно спадну роль в процесі, протягом останніх двох століть, в той час як процедура фактичного доказування неухильно зростала в своїй значимості” і, крім того, “це є однією з основних тем в формуванні сучасного права/закону” [267, с. 18].

Автор висуває декілька причин такого занепаду: по-перше, релігія і особисте благочестя більше не мають влади над сучасними людьми, яку вони мали під час домодернової епохи.

Наша картина світу змінилася – секулярний погляд охопив світ, багато хто з нас вже не бачать себе в світі через призму релігійного благочестя. Крім того, сучасне суспільство, особливо урбанізоване життя, формує зовсім інше соціальну такнину. Сьогоднішній світ страждає від більш високого ступеня невизначеності. У сучасних містах і міських умовах, анонімність є нормою. Свідки, потерпілі, підсудні, і присяжні часто не знають один одного. У минулому це було не так: два або три століття тому, коли злочини часто вчинялися в невеликих громадах люди знали один одного, і вони часто знали фактичні обставини тих справ, в які вони були залучені [267, с. 19].

Таким чином, занепокоєння учасників судового процесу було пов'язано не з пошуком фактів, оскільки, як правило, вони були відомі всім залученим у процес учасникам, а з самим фактом засудження.

Дж. Уїтмен зазначає, що процедура укладення угоди про визнання провини (plea bargaining), аналог української кримінально-процесуальної процедури укладення угод, є додатковим чинником, який демонструє важливість процедур фактичного доказування в сучасному світі. Аж до ХХ століття такий інститут кримінального процесу в правових системах загального права просто був відсутній, кожна справа повинна бути спрямована для його розгляду судом, що різко контрастує з сучасними показниками, згідно з якими більше 90% всіх кримінальних справ, які підлягають розгляду федеральними судами США, закінчуються укладенням угоди [296]. Як вказує Дж. Уїтмен кожна справа, і навіть ті, в яких, не було ніякої невизначеності спрямовувались до суду. Аж до середини ХІХ століття, навпаки, суди були переповнені справами, які підлягали розгляду, в яких вина підсудних була очевидна для всіх присутніх в залі. Коли проводилися засідання кримінального суду, один явно винний злочинець за іншим поставали перед судом для церемоніального засудження. В результаті, перед судами не поставали проблеми фактичного доказування, які постають перед сучасним судом.

Іншими словами, процедури фактичного доказування були менш значущими для наших предків, ніж для нас. У суспільстві домодерної епохи сусід судив сусіда, усі, як правило, знали, хто винен, а хто ні, і там просто не було місця для складних фактичних головоломок, які потрібно було вирішувати.

Проте, в той час як світ домодерної епохи канув в літа, його проблеми перейшли в наш, сучасний світ. Це теза Дж. Уїтмена: “Багато з наших американських доказових процедур, і головним чином стандарт доказування ‘поза розумним сумнівом’, не були спочатку призначені в якості процедур фактичного доказування взагалі. Вони є інституційними пережитками більш раннього періоду, процедурами забезпечення морального

комфорту домодернової епохи, які були перетворені, часто невміло і невдало, в сучасні процедури фактичного доказування” [267, с. 19].

Все це привело до серйозної проблеми для сучасних правових систем. Дж. Уітмен вважає, що існує сильний зв’язок між процедурами морального комфорту і процедурами фактичного доказування, і не дивлячись на їх тісний зв’язок між собою вони не збігаються: процедури фактичного доказування забезпечують більше, ніж просто пошук доказів, вони також забезпечують і моральний комфорт; процедури морального комфорту, на жаль, не забезпечують такого ж зворотного зв’язку [267, с. 20].

Визнання провини підсудним переслідувало своєю метою не пошук фактичних даних, а забезпечення морального комфорту. Якщо обвинувачений зізнавався, то він знімав тягар викриття і винесення обвинувального рішення з плечей обвинувача та/або судді. Нарешті, Дж. Уітмен зазначає, що суд присяжних сам по собі є в більшій мірі процедурою забезпечення морального комфорту, ніж процедурою фактичного доказування [267, с. 24]. Суд присяжних функціонує для того, щоб перемістити тягар осуду з суддів на присяжних і розпорозити відповідальність між присяжними, і не перекладати її на плечі однієї людини.

Все ж, американська правова система розглядає інститут суду присяжних як механізм пошук істини. Зокрема, американський закон розглядає суд присяжних як такий собі “детектор брехні”, таким чином стверджується, що присяжні (lay jurors) особливо “хороші” в пошуку істини в силу особливого таланту – відрізнити істинне свідчення від неправдивого. Однак як стверджує Джордж Фішер, ідея присяжних в якості детектора брехні... відносно недавнє історичне введення [297, с. 575].

Таким чином, процедура морального комфорту прагне заспокоїти тих, хто повинен приймати важкі рішення і полегшити їх тривоги. Процедура фактичного доказування, з іншого боку, включає в себе процедури, які по конструкції, призначені для просіювання і зважування фактів і вимагають діяти

в аналітичній формі, у напрямку до встановлення істини. Однак, є одна точка, в якій процедура морального комфорту і процедура фактичного доказування поєднуються, і це ключовий момент для підходу Дж. Уітмена в обґрунтуванні “розумного сумніву”, як процедури морального комфорту.

Обидві ці процедури встановлюють певні перешкоди на шляху засудження. Якщо істинність/достовірність звинувачень проти обвинуваченого повинна бути належним чином доведена, відповідно його складніше викрити в скоєному. Небажання судді винести обвинувальний вирок також приводить до схожих ускладнень. Дійсно, рівень обвинувальних вироків за часів домодерної епохи часто був досить низьким, саме з цієї причини. І прагнення до встановлення істини, і прагнення уникнути моральної відповідальності за осуд можуть лежати в основі системи процесуальних гарантій обвинуваченого [267].

Іншою відправною точкою у формуванні норми “розумного сумніву” стало скасування судової ордалії і виникнення в результаті цього небезпеки для суддів, які ризикували стати вбивцями, взявши гріх на душу. Результатом цього середньовічного виклику стала розробка доктрини “безпечного шляху” континентальними європейськими теологами і моралістами, що зумовила появу англійської концепції “доведеності поза розумним сумнівом” [267, с. 114–124].

Для розуміння цієї доктрини, необхідно в першу чергу усвідомити сенс категорій совісті/свідомості (*conscience*) і категорії сумніву, які були ключовими. Саме слово *conscience* є неоднозначним, і має кілька значень. Дж. Уітмен повідомляє нам, що первісна форма слова “*conscience*” має грецьке коріння, а саме грецьке слово “*συνείδησις (syneidesis)*”, яке лежить в його основі і яке є основою латинського терміна “*conscientia*”. Обидва терміни походять від загальних коренів, які означають “знання фактів”, “*eidesis*” для грецького, і “*scientia*” для латинського. У буквальному сенсі слова “*syn-eidesis*” і “*conscientia*” означають “загальні знання” або “поглиблене знання”.

З одного боку, “conscientia” може означати форму моральної апперцепції – здатності розрізняти між добром і злом. Саме таким значенням наділене слово “conscientia” в сучасній англійській мові. Але латинський термін “conscientia” – як і сучасне французьке слово “conscience” або сучасне італійське “coscienza” – мають також значення “усвідомлення певних фактів” або “стан інформованості”. Саме ця неоднозначність терміна “conscientia”, на думку Дж. Уйтмена, зіграла значну роль у формуванні християнської юридичної етики. Обидва значення терміна відігравали важливу роль у формуванні образу сумлінного судді: “совість/свідомість судді” (“the conscience of the judge”) може ставитися як до морального переконання судді, так і до знання судді конкретних фактів, те, що канонічні юристи називали “особистим знанням”, знанням, яке він би мав як свідок [267, с. 106].

Проблема “conscientia” була центральною для християнській думки протягом усього середньовіччя. І хоча вона іноді розглядалася як проблема “знання фактів”, але, в цілому, вона розглядалася як, такий собі, внутрішній голос моралі – вроджене відчуття небезпеки гріха, створене самим Богом. *Conscientia* розглядалося як голос якогось внутрішнього судді, який визначає правильність нашої поведінки. Згідно середньовічної традиції *conscientia* не було чимось особистим: Четверта Латеранська Рада 1215 року крім заборони участі духовенства в судових ордаліях, проголосила один з ключових канонів католицької церкви – “*Omnis utriusque sexus*”. Канон вимагав від кожного християнина сповідання в своїх гріхах не менше одного разу на рік у священика своєї парафії, які в свою чергу повинні були проникати в суть гріхів і застосовувати необхідні засоби для лікування “хворого” [298, с. 18].

Заборона на використання особистих знань була процедурою забезпечення морального комфорту, способом для професійних суддів упевнитися в тому, що вони тримаються на безпечній відстані від наслідків винесення судових рішень. “*Lex eum occidit, non tu*” – це закон, що вбиває

його, а не ти [299, *Decreti par secunda, Causa XXIII, Questio V, C. XLI*]; до тих пір, поки суддя не використав свої особисті знання, він був у безпеці.

Також важливим аспектом було розмежування ролі судді і свідка, де суддя повинен був виносити рішення не на підставі свого “особистого знання”, а на свідченнях свідків; таким чином, знімаючи відповідальність з суддів. Все це сформувалося в ключову формулу для канонічних правознавців: “*Index secundum allegata non secundum conscientiam iudicat*” або “Суддя вирішує згідно з поданими доказами, а не згідно зі своєю совістю” [300, с. 80].

Безпеки можна було також досягти, утримавшись від винесення рішення за наявності сумніву. “Сумнів” був важливим елементом середньовічної концепції “*conscientia*”. Як встановив папа Григорій Великий основне правило періоду раннього середньовіччя: “*Grave satis est et indecens, ut in re dubia certa detur sententia*”: ‘Це негідне і чревате наслідками заняття, – винесення вироку що претендує на визначеність, коли у справі є сумнів” [267, с. 116]. Як результат, християнські теологи розробили поняття “моральної впевненості”, як впевненості вищого ступеня, за якою слідували “думка”, “підозра” і “сумнів”. Сумнів, таким чином, було найменшим рівнем впевненості в даній класифікації, і відповідно, став частиною доктрини безпечного шляху, що вимагала, щоб “у разі сумнівів, необхідно обрати більш ‘безпечний шлях’”.

Ця доктрина пізніше була підтверджена у відомій формі папи Інокентія III, який сформулював класичне визначення доктрини безпечного шляху: “*In dubiis via eligenda est tutior*”: “Коли є сумніви, необхідно вибрати більш безпечний шлях” [301, с. 67].

Все це, в кінцевому рахунку, привело до відомого правила континентального права: “*in dubio pro reo*”. Дж. Уйтмен зазначає, що “ця знаменита норма являє собою континентальну форму презумпції невинуватості”, і таким чином, норма *in dubio pro reo* виникла “безпосередньо з доктрини більш безпечного шляху”. Норма *in dubio pro reo* була частиною моральної теології, так само, як і норма про особисте знання:

вона також пропонувала пораду про те, як діяти, в разі, коли особа перебувала “in dubiis”, “відчуває сумнів”. *In dubio pro reo*, було іншою стороною медалі процедури, що вимагала доказів “ясніше, ніж полуденне сонце” (*Luce Meridiana clarior*) перед відправкою людини до покарання [267, с. 123].

В Англії заборона ордалії на Четвертому Латеранському Соборі привела до утворення правового вакууму, який поступово заповнив інститут суду присяжних. Англійські судді, однак, не стикалися з тими ж проблемами, що і їх континентальні “колеги”, так як англійські судді не брали участі при винесенні вердикту, обов’язок винесення якого був покладений на присяжних. Таким чином, присяжні взяли на себе відповідальність за осуд і, відповідно, звільнили суддю від цього тягаря.

Дж. Уйтмен вказує на те, що в XVI столітті і на початку XVII століття відбулися значні зміни в суді присяжних. Це був період епохи Відродження, монархії цієї епохи були набагато більш потужним, і стверджували, що вони були “абсолютним”. Тюдори і Стюарти зробили серію великих змін в Англії. Зокрема, Тюдори почали проводити зміни в інституті суду присяжних у кримінальних справах; монархи XVI та початку XVII століття почали боротьбу зі злочинністю і не особливо цінували виправдувальні вироки. В силу чого збільшилася моральний тиск на присяжних: різні механізми, які допомагали “кримінальним присяжним” уникати накладення покарання поступово були скасовані, такі як, наприклад, непідсудність духовенства світському суду (*benefit of clergy*) [267, с. 161–162].

Процедура передбачала можливість зміни підсудності з мирських судів на церковні, які на відміну від перших, ніколи не виносили смертних вироків за злочини, які таке покарання передбачали (*capital offense*), і часто визнавали підсудного невинним. Починаючи з XIV століття, будь-яка особа, могла скористатися даним привілеєм прочитавши 50-ий (51-ий) Псалом, і таким чином продемонструвавши свою формальну приналежність до духовного стану [302].

Таким чином, Дж. Уїтмен описує цей період як “морально важкий період” для англійських присяжних.

Наступний за ним період з 1660 по 1800 рр. був повною протилежністю; це був період повороту від підходів абсолютних монархій континентальної Європи і відновлення прав і привілеїв присяжних, якими вони користувалися в середні віки. Процедура “benefit of clergy” також була відновлена і дозволяла уникати смертних вироків, засуджуючи до тяжкої праці і відправляючи засуджених в американські колонії, а після Американської революції – в Австралію.

Це також був період першої офіційної згадки і, згідно Дж. Уїтмену, виникнення норми “доведеності поза розумним сумнівом”, а саме першу згадку якої можна знайти в справі Бостонської бійні (Boston Massacre trials), про що автор вже зазначав раніше. Дж. Уїтмен використовує промову Томаса Пейна (Thomas Paine) для підтвердження своєї тези про те, що процедура доказування “поза розумним сумнівом” є процедурою саме морального комфорту. Т. Пейн звернувся до присяжних з наступною промовою:

“Якщо, таким чином, при розгляді даної справи [наданих] доказів недостатньо, щоб переконати вас поза всяких розумних сумнівів у винуватості... [тоді, керуючись] добросердям і на підставі закону (by Benignity and Reason of the Law) ви виправдаєте їх, а якщо доказів буде достатньо, щоб переконати вас у винності [підсудного] поза всяких розумних сумнівів, справедливість закону потребуватиме, щоб ви визнали їх винними і... будете задоволені в справедливості і неупередженості судового розгляду” [267, с. 194].

Дж. Уїтмен розглядає вимогу “доведеності поза розумним сумнівом” як чергову відповідь на моральні ризики присяжних, чергову процедуру морального комфорту, коріння якої лежать в середньовічних концепціях совісті/свідомості (conscience) і сумніву. Дані теоретичні положення активно розроблялися протягом усього часу у великій кількості моральної літератури, що формувала тогочасні уявлення і переконання. Одним з найбільш

впливових моралістів того часу був Вільям Пейлі (William Paley), який бачив небажання присяжних виносити обвинувальні рішення не в розумних сумнівах (legitimate doubts), а у необґрунтованих коливаннях, докорах сумління (illegitimate scruples). В. Пейлі вбачав небезпеку у тенденції присяжних вибирати безпечний шлях у разі сумніву. У своїй роботі він вказав на наступне:

“Я [чітко] розумію наскільки значну шкоду було завдано суспільству надмірною скрупульозністю і боязкістю присяжних, які часто вимагають таких доказів провини підсудного, які у силу скритності злочину тільки можна допустити; і яка утримує частину безпечної свідомості/совісті (safe conscience) від засудження, поки існує найменша ймовірність (можливість) невинності [підсудного]. Будь-які історії, які вони могли прочитати або почути [від кого-небудь], реальні вони чи вигадані, в яких суди були введені в оману презумпціями вини, є достатнім, на їхню думку, що б визнати особу невинною, коли вимагається надання прямих доказів. Це не означає, що вони повинні потурати припущенням, повинні посилювати підозри в доказах, або ж, що їм слід зважувати ймовірності на ‘золотих терезах’ (golden scales); проте коли перевага [в доказах] настільки очевидна щоб переконати... у вині ув’язненого (підсудного); коли [перевага в доказах] надає такий ступінь переконливості, коли людина прийме рішення і буде діяти при будь-яких інших сумнівах і чий досвід, що він може прийняти рішення і діяти при достатній безпеці [для себе]; відхилити такий(і) доказ(и) через інсинуації невизначеності, які властиві усій людській діяльності, і через страх, що кров невинного пролляється на них, така поведінка, скільки б не була природною для розуму зайнятому (стурбованому) своїм власним спокоєм, не виправдана міркуваннями чесності (моральності) або корисності. Це перешкоджає і підриває діяльність держави (government): це штовхає громадськість до скоєння злочинів, визнаючи неможливість притягнення злочинців до відповідальності” [303, с. 391–392].

Дж. Уїтмен також говорить, про можливі паралелі між правилом “розумного сумніву” і історією покарання. Протягом XVIII століття англійські суди уникали застосування смертельних покарань, замінюючи їх висилкою за межі Англії, а саме у американські колонії. Однак з початком американської революції така можливість зникла і тимчасово була замінена на тяжку працю в блокшивах Темзи, де така практика закінчилася в 1787 році з поновленням висилки, але тільки вже в Австралію. Періоду з 1770 по 1787 було характерна невизначеність покарань і подальшої долі в’язнів, що спонукало англійські суди до експериментів за участю захисників в судах, і саме цей період був періодом виникнення і поширення правила “розумного сумніву” у багатьох справах суду Олд-Бейлі [304, с. 169–172], що дозволяє Дж. Уїтмену вказувати на подібні зв’язки [267, с. 200].

При цьому Дж. Уїтмен відхиляє думку Джона Ленбейна (John Langbein), що стандарт доказування “поза розумним сумнівом” сформувався у результаті введення захисників у судочинство країн загального права, які сформували різні доказові процедури/норми [288, с. 261–266], хоча повністю не виключає вплив даного феномену [267, с. 192].

Таким чином, норма, що для того, що б засудити обвинуваченого стороні обвинувачення необхідна “доведеність поза розумним сумнівом” з’явилась в чомусь схожому на її теперішню форму в кінці XVIII століття. Крім того, цей стандарт доказування є скоріше процедурою забезпечення морального комфорту, ніж процедурою фактичного доказування. Однак необхідно відзначити, що дані терміни перетинаються; сказати, що процедура “доведеності поза розумного сумніву” є, перш за все, процедурою забезпечення морального комфорту не означає заперечувати її значення в якості процедури фактичного доказування, що є, скоріше, питанням акцентування значення.

Дж. Уїтмен робить висновок, що на сучасному етапі розвитку, правило “розумного сумніву” втратило свій сенс як процедури забезпечення

морального комфорту і швидше шкодить присяжним, чим веде їх до розкриття обставин події:

“Немає нічого у фразі [поза розумним сумнівом], що говорить нам, як раціонально або науково визначатимуть сумнівні/неясні/невизначені факти. Однак дана фраза набагато краще справляється із завданням ‘полегшення’ нашої совісті, коли ми засуджуємо інших. Наші предки, справляючись з таким завданням, поклалися на моральну теологію християнства, яка сягає корінням до Григорія Великого і далі до Августина і Павла” [267, с. 204].

Висновки до розділу 1

1. Вираз “поза розумним сумнівом”, який використовується у кримінальному провадженні, є формою закріплення вимоги щодо доведеності вини обвинуваченого та винесення судом обвинувального вироку. Така форма активно застосовується як країнами системи англо-американського (звичайного) права, а також й окремими країнами системи романо-германського (континентального) права (ФРН), країнами азіатського регіону та СНГ. В той же час даний термін використовується й міжнародними судовими установами, в тому числі й ЄСПЛ.

2. Формулювання “поза розумним сумнівом” у законодавстві та науковій доктрині зазначених країн та міжнародних судових органів визначається як певний стандарт доказування.

3. Стандарт доказування, як правова категорія, є багатоаспектним, складним поняттям і, таким чином, не має однозначного трактування та розуміння як серед вітчизняних, так і серед іноземних дослідників.

4. Категорія стандарт доказування має наступні основні риси та елементи, що характеризують та складають її зміст:

- 1) існують різні стандарти доказування, певні види;
- 2) стандарт доказування пов’язаний з тягарем (обов’язком) доказування;

3) є певним критерієм (порогом) прийняття рішення для СПР встановлюючи певну міру, ступінь доведеності (переконання/впевненості СПР), досягнувши якої факт вважається встановленим.

5. Стандарти доказування можна класифікувати за наступними критеріями:

- 1) В залежності від галузі застосування:
  - a) цивільні (баланс ймовірностей/перевага доказів та “ясні та переконливі докази”);
  - b) кримінальні (“поза розумним сумнівом”).
- 2) В залежності від ступеня вимогливості (ймовірності):
  - a) звичайний (баланс ймовірностей/перевага доказів);
  - b) підвищений (ясні та переконливі докази);
  - c) найвищий (найвибагливіший) (“поза розумним сумнівом”).
- 3) В залежності від правового характеру рішення, що приймається (у кримінальному провадженні):
  - a) проміжних рішень (обґрунтована підозра, розумні/обґрунтовані підстави вважати, ймовірна причина або достатня підстава);
  - b) кінцевих рішень (“поза розумним сумнівом”, баланс ймовірностей/переваги доказів та “ясні та переконливі докази”).
- 4) В залежності від стадії кримінального провадження:
  - a) досудові (обґрунтована підозра, розумні/обґрунтовані підстави вважати, ймовірна причина або достатня підстава);
  - b) судові (“поза розумним сумнівом” (в рамках вітчизняного кримінального процесу) та баланс ймовірностей/переваги доказів та “ясні та переконливі докази” (в рамках країн системи англо-американського (звичайного) права));
  - c) універсальні (обґрунтована підозра, розумні/обґрунтовані підстави вважати, ймовірна причина або достатня підстава).

5) В залежності від СПР:

- a) суддя, присяжний;
- b) слідчий, прокурор.

6. Концепція стандарту доказування та зокрема, його виду – “поза розумним сумнівом”, пов’язана з виконанням саме *тягаря переконання* (*правового/юридичного тягаря*) як одного із видів тягаря доказування. Сторона повинна виконати покладений на неї *тягар переконання* (*правовий/юридичний тягар*) до певного рівня (стандарту доказування), що визначений законом, шляхом надання доказів та переконання з їх допомогою суддю чи присяжного в існуванні певного факту (фактів). Питання щодо виконання *тягаря переконання* (*правового/юридичного тягаря*) вирішується суддею та/чи присяжним наприкінці судового розгляду.

7. Концепція стандарту доказування, та “поза розумним сумнівом” зокрема, у якості певного критерію (порогом) прийняття рішення, йде в розріз з традиційними поглядами вітчизняної кримінально-процесуальної доктрини про істину як мету доказування.

8. З огляду на недосконалість самого терміну “істина” та обмеженість як самого кримінально-процесуального доказування (пізнання), так і окремих процедур, які свідомо жертвують цією самою “істиною” чи з міркувань швидкості, чи відсутності інтересу (зникнення соціального конфлікту – тобто недоцільності здійснення кримінального провадження), автор вважає недоцільним використання терміну “істина” в сфері кримінального судочинства як мети доказування. Заміною даного терміну має стати *достовірність*, яка має розумітися як найвищий можливий ступінь ймовірності, що з позиції стандарту доказування “поза розумним сумнівом” означає відсутність у СПР розумних сумнівів.

9. В силу ймовірнісного характеру судових рішень судові помилки є невід’ємною частиною їх певної сукупності, які можуть бути двох типів: 1) засудження невинного (Тип I) та 2) виправдування винного (Тип II). Такі

помилки є пов'язаними між собою і, таким чином, стандарт доказування виступає в якості механізму розподілу помилок, та є відображенням потреб суспільства у безпеці та свободі.

10. Дослідження генезису стандарту доказування “поза розумним сумнівом” надає можливість виокремити два підходи до розвитку даної концепції: 1) раціоналістичний (загальний) підхід, та 2) теологічний підхід. В рамках першого підходу, головний чинником виникнення та розвитку стандарту доказування “поза розумним сумнівом” виступає невизначеність, яка супроводжувала суддів та присяжних під час судового розгляду, та філософська думка XVII – XVIII ст., що намагалася побороти цю невизначеність та надати допомогу суддям та присяжним при винесенні рішень. В рамках другого підходу корінням даної концепції є релігійні та моральні переживання суддів та присяжних, які неминуче відчували на собі т.з. “тягар осуду особи” (не обов'язково помилкового осуду невинної особи); таким чином, концепція “розумного сумніву” виникла у спробі зняти даний тягар та забезпечити дієвість судової системи.

11. Стандарт доказування “поза розумним сумнівом” незалежно від підходу, вперше був згаданий наприкінці XVIII – початку XIX ст. в справах так званої “Бостонської бійні” (Boston massacre trials) в 1770 році в судах, на той час судах американських колоній Великобританії та сформувався в судових рішеннях в рішеннях американських та англійських судів в середині – кінці XIX століття.

РОЗДІЛ 2

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ СТАНДАРТУ ДОКАЗУВАННЯ “ПОЗА РОЗУМНИМ СУМНІВОМ”

2.1. Практика застосування та визначення стандарту доказування “поза розумним сумнівом” на національному рівні

Варто зазначити, що не дивлячись на відсутність законодавчого закріплення визначення стандарту доказування “поза розумним сумнівом” вітчизняні судові установи активно застосовують вказаний стандарт при винесенні рішень. Застосовуючи дану конструкцію, суди у більшості випадків, лише роблять посилання на ст. 62 КУ та ст. 17 КПК України щодо необхідності доведення вини особи стороною обвинувачення поза розумним сумнівом та жодним чином не роз’яснюючи змісту даного положення [305]–[314]. Звісно така ситуація передбачувана в силу відсутності офіційного роз’яснення та жодних посилань у тексті КПК України. В той же час в окремих рішеннях вітчизняних судів є визначення стандарту доказування “поза розумним сумнівом”, які в абсолютній більшості випадків є визначенням ЄСПЛ, що був використаний ним у справі *Коробов проти України* [315, Para. 65], [316]–[325] та низки інших рішень [326]–[329]. При цьому аналіз окремих судових рішень свідчить про застосування цього високого стандарту доказування судом для вирішення питання щодо розгляду клопотання про призначення експертизи [330], розгляді питання доцільності продовження тримання обвинуваченого під вартою [331], [332], розгляді заяви про відвід прокурору [333], розгляді слідчим суддею скарги на постанову прокурора про закриття кримінального провадження [334], [335] та розгляді клопотання про проведення допиту свідка слідчим суддею [336]. Приведений огляд вітчизняних судових рішень свідчить про обмеженість та в деяких випадках хибність застосування стандарту доказування “поза розумним сумнівом” українськими судами.

Таким чином, є необхідність у дослідженні національного та міжнародного досвіду застосування стандарту доказування “поза розумним сумнівом”. В рамках вивчення національного законодавства та практики застосування національними судами держав англо-американської (загальної) системи права стандарту доказування “поза розумним сумнівом” автор фокусується на послідовному аналізі досвіду таких країн як США, СК, Канада, Австралія та Нова Зеландія.

США. Попри появу та перше застосування стандарту доказування “поза розумним сумнівом” національними судами США ще з кінця XVIII – початку XIX ст. та формування перших визначень даного стандарту, стандарт “поза розумним сумнівом” вперше був визнаний як частина законодавства США в рішенні ВС США по справі *In re Winship* в 1970 році. В даному рішенні ВС США вказуючи на те, що вимога щодо підвищеного ступеня впевненості (переконання) в кримінальних справах прослідковується ще з античних часів, яка кристалізувалася в країнах загальної системи права в вигляді стандарту доказування “поза розумним сумнівом” та була визнана ВС США як конституційна вимога (наводячи відповідні справи ще з 1881 року) робить висновок щодо відповідності Конституції США стандарту доказування “поза розумним сумнівом”:

“Щоб не залишилось жодних сумнівів щодо конституційного статусу стандарту розумного сумніву ми [ВС США] недвозначно заявляємо, що застереження належної правової процедури (*Due Process Clause*) захищає обвинуваченого від визнання його винним, окрім як доведення кожного факту, що складає злочин, в якому він обвинувачується, поза розумним сумнівом” [8, Para. 364].

Однак ВС США визначивши конституційність стандарту “поза розумним сумнівом” в кримінальних справах на цьому і зупинився, не надавши офіційного його тлумачення і таким чином залишивши це питання на розгляд судів першої інстанції, яке відтоді стало офіційно-обов’язковою частиною

кримінального провадження. Хоча, звісно, як вже раніше було зазначено, суди штатів та федеральні суди надавали свої роз'яснення з приводу розуміння стандарту “поза розумним сумнівом”; це й робив і ВС США проте дані визначення стандарту “поза розумним сумнівом” не були зобов'язуючими для федеральних судів та судів штатів, так як стандарт доказування “поза розумним сумнівом” до справи *In re Winship* не розглядався конституційна вимога і таким чином залежав від позиції штатів та судів тих самих штатів. Так можна виокремити рішення ВС США в справі *Hopt v. Utah* (1887 р.) в якому було надано наступне визначення “розумного сумніву”:

“Крім того, суд вказує вам, що розумним сумнівом є сумнів, що базується на розумі (причині), і який є розумним з огляду на всі докази. І якщо, після неупередженого порівняння і розгляду всіх доказів, ви можете відверто сказати, що ви не переконані у вині обвинуваченого, то у вас є розумний сумнів, але якщо після такого неупередженого порівняння і розгляду всіх доказів, ви можете чесно сказати, що ви відчуваєте тверде переконання (*abiding conviction*) у винності підсудного, такого [переконання], що ви були б готові діяти з більш вагомим і важливим питань, пов'язаних з вашими власними справами, то у вас відсутні розумні сумніви.

Слово ‘тверде’ (*abiding*) у даному контексті має значення сталого та непорушного переконання, яке може слідувати з ретельного дослідження та порівняння усіх доказів. Важко уявити який ступінь впевненості залишить розум присяжного вільним від розумного сумніву, який би не був таким сталим та непорушним щоб контролював його [присяжного] дії в більш значних та важливих справах ніж його особисті. За межами точних наук та безпосереднього дослідження абсолютна впевненість (*certainty*) відсутня. Вина підсудного в більшості кримінальних справ обов'язково повинна бути виведена з великої кількості обставин які ведуть до доведеності факту. Люди спекулятивного розуму можуть практично в кожному випадку висунути можливість того, як дійсний стан речей відрізняється від того, що було

встановлено самими переконливими доказами. Присяжних не повинні відволікати спекулятивні уявлення щодо таких можливостей” [337, Paras. 439–440].

В той же час потрібно вказати і на ті рішення ВС США в яких він вказував на відсутність необхідності визначення концепції розумного сумніву; так в рішеннях по справах *Miles v. United States* та *Holland v. United States* було зазначено, що:

“Спроби пояснити термін ‘розумний сумнів’ зазвичай не приводять до того, що термін [‘розумний сумнів’] становиться більш ясним чи зрозумілим присяжним” [338, Para. 312], [339, Para. 141].

Як буде продемонстровано пізніше, така позиція не є унікальною та знайшла своїх прихильників в більш пізніших рішеннях судів федерального рівня та на рівні судів штатів і жива й понині.

Проте вказані рішення, як вже вказувалось, були наведені ВС США до набуття стандарту доказування “поза розумним сумнівом” статусу конституційної вимоги, і не могли розглядатися як зобов’язуючі. ВС США повернувся до питання стандарту доказування “поза розумним сумнівом” через 20 років в рішеннях *Cage v. Louisiana*, *Sullivan v. Louisiana* та *Victor v. Nebraska*.

В справі *Cage v. Louisiana* заявник оскаржував обвинувальний вирок на підставі некоректних інструкцій, щодо розуміння “розумного сумніву”, що були надані суддями присяжним. Аналізуючи інструкції надані у відповідній справі заявника, ВС США, в світлі свого рішення по справі *In re Winship*, вирішив, що такі слова як “*substantial*” (реальний, істотний), “*grave*” (вагомий), “*moral certainty*” (моральна достовірність) є неправильними коли використовуються разом у інструкції, так як “...стає очевидно, що розсудливий присяжний (*reasonable juror*) міг інтерпретувати таку інструкцію як таку, що дозволяє йому визнати особу винною на підставі такого ступеня доведеності, що є нижчим від вимоги застереження належної правової процедури (*Due Process Clause*)” [340, Paras. 40–41].

В наступному рішенні по справі *Sullivan v. Louisiana* відносно того чи є неправильною інструкція надана судом присяжним, щодо застосування стандарту доказування “поза розумним сумнівом” (яка в справі заявника містила формулювання схожі зі справою *Cage v. Louisiana*), є несуттєвою помилкою (*harmless error*) відповідно до Правила 52 Федеральних правил кримінального процесу [341], та якою можна знехтувати. Відповідно, ВС США своїм рішенням визначив, що використання такої інструкції, що могло бути неправильно розтлумачено присяжними не може вважати несуттєвою помилкою [342, Para. 284]. Таким чином в даних рішеннях було підтверджено важливість формулювання та інтерпретації стандарту доказування “поза розумним сумнівом” присяжним та автоматичну відміну судового рішення, що було прийнято судом, що невірно проінтерпретував (роз’яснив) даний стандарт.

Наступним рішенням, в якому ВС США повернувся до розгляду концепції стандарту доказування “поза розумним сумнівом”, було рішення у справі *Victor v. Nebraska*. Фактично це був розгляд двох пов’язаних справ, *State v. Victor* [343] та *People v. Sandoval* [344]. В своєму рішенні ВС США зробив низку важливих висновків щодо інтерпретування та застосування стандарту доказування “поза розумним сумнівом”. Так, зокрема, ВС США, аналізуючи концепцію “моральної достовірності” та “морального доказу” (“*moral evidence*”), послався на рішення *Webster v. Commonwealth* 1850 року, відзначаючи давню історію застосування стандарту доказування “поза розумним сумнівом”, вказав на зв’язок з моральною достовірністю як найбільшого ступеня ймовірності, що може бути досягнутий в звичайних людських відносинах. Також ВС США, цитуючи свої попередні рішення, вказує, що “доведеність до ‘моральної достовірності’ є еквівалентом фразі ‘поза розумним сумнівом’” [272, Para. 12], проте з огляду на застарілість терміну (цитовані рішення були винесені наприкінці XIX – початку XX ст.) може викликати плутанину у сучасних присяжних щодо її розуміння і таким чином до засудження особи на підставі меншого рівня ймовірності, рівня переконання

ніж вказує стандарт доказування “поза розумним сумнівом”. Однак, ВС США, підкреслює, що саме розуміння стандарту доказування “поза розумним сумнівом” є самим по собі ймовірнісним, вказуючи:

“Проблема не в тому, що моральна достовірність може бути зрозуміла в термінах ймовірності, а те що присяжні можуть зрозуміти фразу [моральна достовірність], як таку, що означає щось менше ніж дуже великий (високий) ступінь ймовірності, що вимагається Конституцією [США] в кримінальних справах” [272, Para. 14].

В справі *People v. Sandoval*, що розглядалася в рішенні ВС США першою, ВС США дійшов висновку, що, не дивлячись на своє попереднє рішення *Cage v. Louisiana*, в якому він вказав на неприпустимість пояснення стандарту доказування “поза розумним сумнівом” через моральну достовірність, не знайшов порушення в роз’ясненні стандарту доказування “поза розумним сумнівом” через моральну достовірність, так як дана фраза була доповнена такими роз’ясненнями, що: “...розумний сумнів є таким станом, який після дослідження та порівняння усіх доказів, залишає розум присяжних в такому стані, що вони не можуть відчувати твердого, незмінного переконання (*abiding conviction*) до [ступеня, рівня] моральної достовірності в істинності обвинувачення” [272, Para. 16]. Варто зазначити, що в справі *Cage v. Louisiana* в інструкції до присяжних також були слова як “*substantial*” (реальний, істотний), “*grave*” (вагомий), що доповнювали розуміння моральної достовірності, проте ВС США вказує, що такі слова мають конотації, що можуть викликати необхідність більш вагомого сумніву для визнання особи невинною ніж того, що передбачає стандарт доказування “поза розумним сумнівом” [272, Para. 20]; однак порівняння розумного сумніву з реальним, істотним (“*substantial*”) не викликає зазначених конотацій. Тим не менше, важливим моментом у даному аналізі ВС США є вказівка на ймовірнісну природу стандарту доказування “поза розумним сумнівом” та, як наслідок, судових рішень.

Далі ВС США роз'яснює, яким чином можна пояснити розумний сумнів, використовуючи термін моральна достовірність, проте не порушуючи вимоги, щодо високого рівня ймовірності, впевненості стандарту доказування “поза розумним сумнівом”:

“Інструкція [в справі *State v. Victor*] прирівняла сумнів, який б запобіг досягти рівня моральної достовірності (впевненості) (*moral certainty*), з сумнівом який б змусив розважливу людину (*reasonable person*) вагатися діяти. Іншими словами присяжний, морально впевнений (*morally certain*) в існуванні факту, не буде вагатися, щоб покластися [в своїх діях] на нього; та про такий факт можна чітко сказати, що він був доведений поза розумним сумнівом [337, Paras. 440–441]. Присяжних було проінструктовано, що вони мають бути впевнені, переконанні у винуватості підсудного ‘після повного та неупередженого (*full, fair, and impartial*) розгляду усіх доказів” [272, Para. 21].

Таким чином ВС США, не став йти в розріз зі своїми попередніми рішеннями, визначив можливість роз'яснення розумного сумніву за допомогою моральної достовірності (впевненості) та формулювання її крізь “сумнів, що вимушує розважливу людини вагатися діяти”, хоча й визначив, що не схвалює та рекомендує уникати використання терміну моральної достовірності (впевненості) в інструкціях присяжних.

Потрібно зазначити, що в рамках даної справи суддя Гінсбург (Ruth Bader Ginsburg) в своїй окремій думці, загалом погоджуючись з висновком більшості, піддала критиці можливість роз'яснення розумного сумніву за допомогою фрази “вагатися діяти” цитуючи коментар до Інструкції 21, Модельних інструкцій присяжним з кримінальних справ, в якому стверджуються:

“...аналогія, що використовується [в інструкціях] здається недоречною. В рішеннях, які приймають люди в своїх найбільш важливих ситуаціях, вирішення конфліктів минулих подій зазвичай не відіграє великої ролі. Насправді, рішення, які ми приймаємо в найбільш важливих наших справах, будь то вибір чоловіка/дружини, роботи, місця проживання та інші, загалом

включають дуже великий ступінь невизначеності та є ризикованими (*risk-taking*). Такі рішення зовсім не схожі на рішення, які повинні приймати присяжні в кримінальних справах” [272, Paras. 23–24], [345, p. 29].

Наприкінці рішення ВС США, робить висновок що застереження належної правової процедури (*Due Process Clause*) вимагає від держави (government) доведення вини підсудного поза розумним сумнівом та суди першої інстанції повинні уникати надання роз’яснення розумного сумніву таким чином, що приведе до визнання особи винним на підставі нижчого рівня ніж вимагає належна правова процедура [272, Para. 22]. Одночасно з цим ВС США підкреслив, що Конституція США не забороняє та не вимагає від судів першої інстанції надавати визначення розумного сумніву; не вимагає й застосування якихось певних слів, чи формулювань [346, Paras. 485–486], а скоріше взяті разом інструкції повинні коректно передати значення концепції розумного сумніву до присяжних [272, Para. 5], [339, Para. 140]. Напевно з цієї причини ВС США і в цьому рішенні не було надано офіційного визначення стандарту доказування “поза розумним сумнівом” та пояснення “розумного сумніву”. Така ситуації, де з однієї сторони суди повинні надати лише “коректні” інструкції присяжним, а з іншої сторони Конституція США не вимагає від них надання таких пояснень щодо розуміння розумного сумніву, з одночасною відсутністю єдиних інструкцій, не могла не привести до правової невизначеності.

В результаті така невизначеність привела до того, що сформувалося, умовно кажучи, наступні позиції серед суддів федеральних судів та судів штатів:

- 1) суди надають визначення розумного сумніву;
- 2) суди не надають визначення розумного сумніву, проте на прохання присяжних надають такі пояснення, хоча остаточне рішення залежить від розсуду судді;
- 3) суди не надають жодних пояснень.

Відповідно до першої групи, то інструкції що надають суди, деякі дослідники ділять ще на дві [271, с. 1231–1234], чи навіть п'ять [56, с. 34–47] груп проте зазначають, що насправді їх набагато більше [49, с. 12–14], [56, с. 35], [271, с. 1234].

Серед таких пояснень можна виокремити такі, що пояснюють доведеність поза розумним сумнівом, як таку переконливу доведеність/переконаність на яку особа поклалась би при прийнятті найбільш важливих рішень [347]. Проте, таке визначення піддавалося та піддається критиці, як з боку дослідників так і самих суддів, щодо несумісності необхідності винесення рішення та найбільш важливих життєвих рішень. Таку невідповідність можна продемонструвати одним яскравим прикладом з судової практики Апеляційного суду 10-го округу, який розглядав справу *Wansing v. Hargett*; в якій суддя суду першої інстанції штату Оклахома під час відбору присяжних (*voir dire*) надав пояснення розумного сумніву, порівнявши його з таким, який вимушує вас скасувати весілля в останній момент [348, Para. 1209]. При чому варто зазначити, що закон штату Оклахома забороняє надання судами роз'яснень концепції “розумного сумніву” [349, Para. 230] і сам суддя прямо зазначав, що це не є визначенням розумного сумніву, але Апеляційний суд 10-го округу скасував рішення суду першої інстанції та повернув справу на новий розгляд [348, Para. 1215]. В іншій справі *West v. Vaughn*, яка була на розгляді Апеляційного суду 3-го округу, де суддя суду першої інстанції фактично порівняв розумний сумнів при винесенні вироку з сумнівом, який ви відчуваєте при покупці будинку [350, Para. 56].

Пов'язане з першим визначенням є, вже раніше вказана, форма “вагатися діяти”. Пов'язана вона тим, що людина має вагатися діяти при винесенні судового рішення, але так як особа є присяжним і ніколи в житті не стикалися з такою ситуацією, то й порівнювати вона повинна зі своїми життєвими ситуаціями, в яких мала відчувати такий самий (чи дуже схожий) сумнів і вагалася діяти. Таке формулювання застосовується в Модельних інструкціях

присяжних з кримінальних справ 3-го округу (Інструкція 1.13) [351], 5-го округу (Інструкція 1.05) [347], 6-го округу (Інструкція 1.03) [352], 8-го округу (Інструкція 3.11) [353] та 11-го округу США (Інструкція 3) [354].

При чому майже у всіх визначеннях робиться акцент на розважливу людину (особу) (*reasonable person*), як таку, що має внутрішню “вроджену” властивість виявляти “розумні” сумніви та відділяти їх від “не розумних” після дослідження доказів.

Наступним поясненням, що також використовується для пояснення стану доведеності поза розумним сумнівом, є почуття твердого, незмінного переконання (*abiding conviction/firmly convinced*), яке має виникнути після повного та неупередженого дослідження доказів чи відсутності певних доказів. Таке формулювання використовується у Модельних інструкціях присяжних з кримінальних справ 9-го округу (Інструкція 3.5) [355], 10-го округу США (Інструкція 1.05) [356] та Секції 1096 Кримінального кодексу штату Каліфорнії [357, Sec. 1096]. Такі інструкції не впроваджують жодних пояснень щодо “розумності” сумніву, залишаючи це питання на розсуд самих присяжних.

Як вже вказувалося, варіантів дефініції концепції доведеності поза розумним сумнівом, та розуміння “розумного сумніву” існує велика кількість, проте наведені пояснення є найпоширенішими.

З іншого боку, як вже зазначалось, є юрисдикції, які прямо забороняють надання будь-яких інструкцій щодо визначення розумного сумніву та доведеності поза розумним сумнівом. Наприклад в Модельних інструкціях присяжних по кримінальним справам 1-го округу США (Інструкція 3.02) зазначено: “Якщо після повного та неупередженого дослідження усіх доказів, у вас залишився розумний сумнів вини підсудного у вчиненні певного злочину, це ваш обов’язок визнати його невинним у вчиненні злочину. З іншого боку, якщо після повного та неупередженого дослідження усіх доказів, ви впевнені (переконанні) поза розумним сумнівом у вині підсудного у вчиненні певного злочину – ви повинні визнати його винним” [358].

В коментарі до цієї інструкції Апеляційний суд 1-го округу США підкреслив, що: “Ми [Апеляційний суд 1-го округу США] раніше роз’яснили, що важко надати визначення розумному сумніву, що суд не повинен цього робити для присяжних... також, в минулому, вже застерігали від спроб надати визначення, так як такі визначення часто лише приводять до плутанини (*obfuscation*) у розумінні концепції” [359, Paras. 58–59], а також посилається на своє попереднє рішення в якому суддя суду першої інстанції зазначив, що:

“Я не можу надати вам визначення розумного сумніву. Ви знаєте, що значить ‘розумний’ (*reasonable*) і також ви знаєте, що значить ‘сумнів’. Таким чином, це вам вирішувати чи була вина підсудного доведена Державою (*Government*) поза розумним сумнівом” [360, Para. 30].

Проте Апеляційний суд 1-го округу США прямо не забороняє суддям надавати визначення, проте якщо вони їх надають, то вони повинні дотримуватися схваленої ним інструкції в рішенні *United States v. Cleveland*, де відсутнє визначення самого “розумного сумніву”, окрім загальних вказівок, щодо відсутності необхідності подолати усі можливі сумніви [361, Paras. 1062–1063] та втриматися від дій по аналогії з фразою “вагатися діяти у найбільш важливих життєвих ситуаціях” (ч. 4 коментаря до Інструкції 3.02) [358].

Апеляційний суд 4-го округу США дотримується позиції де в своїх рішеннях він послідовно та рішуче засуджує спроби судів першої інстанції надати визначення розумному сумніву тільки, якщо суддю про це не попросять самі присяжні [362, Para. 45], [363, Para. 676], проте остаточне рішення щодо необхідності роз’яснення повинен прийняти суддя, залишаючи це на його розсуд [364, Para. 699]. В той же час, Апеляційний суд 4-го округу США впевнений, що намагатися пояснити фразу “поза розумним сумнівом” є більш небезпечним ніж залишити її один на один з присяжними, беручи до уваги пов’язані з цим ризики [364, Paras. 698–699].

Схожою є позиція Апеляційного суду 7-го округу США, де в Модельних інструкціях присяжним з кримінальних справ взагалі відсутні визначення

“доведеність поза розумним сумнівом” та “розумним сумнівом” (Інструкція 1.04) [365]; в Інструкції зазначено лише необхідність доведення Державою (Government) кожного елемента злочину поза розумним сумнівом (Інструкція 1.03 та 10.03). Апеляційний суд 7-го округу США в своїх рішеннях неодноразово вказував, що спроби судді суду першої інстанції надати визначення “розумного сумніву” присяжним є недоречними [366, Para. 387], [367, Para. 329], [368, Para. 949]. Так в справі *United States v. Glass*, Апеляційний суд 7-го округу США зазначив наступне:

“Розумний сумнів” повинен говорити сам за себе. Присяжні знають, що значить “розумний” (reasonable) та достатньо знайомі зі [значенням слова] “сумнів”. Спроби суддів та юристів привнести інші аморфні добре відомі фрази (catch-phrases), такі як “справи найбільшої важливості” лише роблять ситуацію менш зрозумілою та більш заплутаною (muddy the water). Таким чином, надання суддями інструкцій, щодо визначення “розумного сумніву” є неприйнятним, так само як надання “своїх” інструкцій представниками сторін (trial counsel). Представники сторін можуть лише вказати, що тягар доведення вини обвинуваченого поза розумним сумнівом покладено на Державу (Government), проте вони не можуть намагатися надати визначення “розумному сумніву” [366, Para. 386].

Схожа ситуація і на рівні вищих судів штату Іллінойс [369, Paras. 535–536], Міссісіпі [370, Para. 71], Техас [371, Para. 573], Вайомінг [372, Para. 1346], [373, Para. 861] та Оклахома [374, Para. 570]. В той же час кодекси штатів Міссурі [375, Sec. 546.070], Невади [376, Sec. 175.211], Огайо [377, Sec. 2901.05] та Каліфорнії (див. вище) вимагають надання визначення “розумного сумніву” присяжним суддею чи безпосередньо самі передбачають визначення (наприклад, в кодексі штату Огайо).

Таким чином, на рівні штатів та Апеляційних судів округів, склалася доволі різноманітна практика, де з одного боку присяжні повинні керуватися концепцією доведеності поза розумним сумнівом та шукати відповідних

роз'яснень, а з іншого – суди, які і повинні роз'яснити цю ситуацію (що і було зроблено на рівні окремих округів та штатів), проте таке визначення може бути оскаржено сторонами як таке, що не відповідає Конституції США, і таким чином рішення може бути скасовано. Не дивно, що в умовах відсутності такого визначення та можливості оскарження рішення на підставі наданого визначення, окремі юрисдикції прийняли рішення про неприпустимість надання таких інструкцій чи залишили це на розсуд судді. Не останню роль в цьому відіграє ВС США, який зробив концепцію “доведеності поза розумним сумнівом” частиною Конституції США (варто зазначити, що в окремій думці до рішення у справі *In re Winship*, суддя Блек (Hugo LaFayette Black), зазначив, що “в двох місцях Конституція [США] передбачає здійснення судового розгляду судом присяжних, проте ніде в цьому документі немає положення того, що винесення вироку вимагає доведеності вини [підсудного] поза розумним сумнівом” [8, Para. 383]). Тим не менше, ВС США надав визначення стандарту доказування “поза розумним сумнівом” та й у подальшому визнав окремі визначення як такі, що не відповідають Конституції США, та скасовував відповідні рішення судів першої інстанції.

Хоча потрібно зазначити, що у, вже згадуваному, окремому рішенні судді Гінсбург, до рішення ВС США *Victor v. Nebraska*, суддя Гінсбург піддала критиці позицію більшості ВС США, у частині того що концепція розумного сумніву не може бути артикульована та, що суди першої інстанції не повинні надавати такі визначення; та, що ВС США ніколи не притримувався позиції, що Конституція США не вимагає від судів першої інстанції визначення розумного сумніву [272, Para. 25].

Суддя Гінсбург також вказала на хибність позиції за якої присяжні повинні самостійно осягати концепцію “розумного сумніву”, яка ніяк не є очевидною (self-defining) для присяжних, і таким чином, хоча визначення не є ідеальними, позиція утримання від надання дефініцій не є кращою. При чому вибір стоїть не перед термінами “моральна достовірність”, “утриматися від

дій”, чи “сумнів який є розумним”, а пропонує використовувати дефініцію, яку була розроблена Федеральним судовим центром (Federal Judicial Center) в рамках модельних інструкцій присяжним з кримінальних справ. В інструкції зазначено:

“...на державу (government) покладений тягар доведення вини підсудного поза розумним сумнівом. Деякі з вас, напевно, брали участь в якості присяжних у цивільних справах, де вам вказували, що необхідно лише довести, що існування певного факту є більш ймовірним ніж ні. В кримінальних справах, тягар доведення, який покладений на державу (government), повинен бути більш вибагливішим ніж в цивільних справах. Такий тягар має бути поза розумним сумнівом.

Доведеність поза розумним сумнівом є доведеністю, яка залишає вас повністю переконаним у вині підсудного. В цьому світі є дуже мало речей про які нам відомо з абсолютною впевненістю (достовірністю) (*absolute certainty*), в кримінальних же справах закон не вимагає такої доведеності, яка повинна подолати усі можливі сумніви. Якщо, на основі вашого дослідження, доказів, ви твердо переконані (*firmly convinced*) в вині підсудного, щодо висунутого обвинувачення, ви повинні визнати його винним. Якщо, з іншого боку, ви вважаєте, що існує реальна можливість в тому, що він не винен, ви повинні надати перевагу сумніву та визнати його не винуватим (*not guilty*)” [272, Paras. 26–27], [345, с. 28].

Така інструкція, на думку судді Гінсбург, “ясно та чітко вказує присяжним, що сторона обвинувачення повинна довести свою позицію на рівні більшому ніж просто ‘перевага доказів’, проте й не обов’язково до абсолютної достовірності (впевненості). Стандарт ‘твердо переконаний’ (*firmly convinced*) для винесення обвинувального вироку, надалі підкріплений вказівкою на те, що присяжні повинні визнати особу невинуватою, якщо існує ‘реальна можливість’ невинуватості підсудного” [272, Para. 27].

Проте більшість ВС США не приєдналась до позиції судді Гінсбург і її думка стала “окремою”. Тим не менше в рамках окремих модельних інструкцій така позиція знайшла підтримку, як то вказівки на “відносність пізнання”, “на основі (повного та неупередженого) дослідження доказів”, “будучи твердо переконаним” та “існування реальної можливості (на відміну від уявної, теоретичної)”. Й тому в межах даного дослідження вона має свою цінність та може бути використана у визначенні дефініції стандарту доказування “поза розумним сумнівом” у рамках вітчизняної доктрини та законодавства.

Англія та Уельс. Попри давню історію розвитку та формування правила “розумного сумніву” уперше офіційно його було визнано у рішенні Палати Лордів СК у справі *Woolmington v DPP*, у якому Лорд-канцлер СК Джон Санкі (John Sankey) зазначив наступне: “Крізь тканину англійського кримінального права, завжди можна побачити одну золоту нить, що це є обов’язком сторони обвинувачення довести вину підсудного (prisoner’s guilt)... Якщо наприкінці [дослідження] усієї справи, існує розумний сумнів, викликаний доказами, що були надані підсудним чи стороною обвинувачення [відносно вини підсудного у вчиненні злочину, в якому він звинувачується], то сторона обвинувачення не змогла довести обставини справи і підсудний має бути визнаний невинуватим” [7].

На даний момент, у Англії та Уельсі існує два основних підходи до визначення (роз’яснення) кримінального стандарту доказування:

- 1) як “високий ступінь ймовірності”;
- 2) як “відчуття впевненості/переконаності” (*satisfied so that you feel sure*).

Перше визначення уперше було надано Лордом Альфредом Деннінгом (Alfred Thompson Denning) у рішення Палати Лордів СК у справі *Miller v. Minister of Pensions*, в якому було вказано наступне:

“Такий ступінь не повинен сягати абсолютної достовірності (впевненості) (certainty), проте повинен мати високий ступінь ймовірності. Доведеність поза розумним сумнівом не означає доведеності без тіні сумніву. Право не могло би

захищати суспільство, якщо б воно давало змогу химерним можливостям відхилити хід правосуддя. Якщо докази проти особи настільки сильні, що залишають лише незначну можливість (*remote possibility*) на її користь, якою можна знехтувати наступним реченням: ‘Звичайно це можливо, але анітрохи не ймовірно’, значить обвинувачення доведено поза розумним сумнівом; й ніщо інше не є достатнім” [83, с. 373–374].

Таке формулювання Палати Лордів СК можна знайти й у інших рішеннях цього органу [7], [378], [379]. Однак таке формулювання спричиняло багато труднощів у суддів при його роз’ясненні присяжним. Так само як і в деяких юрисдикціях США, на прохання присяжних судді надавали пояснення концепції “розумного сумніву” і приводили аналогії з “сумнівом, який може вплинути на прийняття рішення у вашому житті” [380] чи “такий сумнів, якому може бути надано обґрунтування” [381], які були визнані піддані критиці з боку Апеляційного суду Англії та Уельсу та були визнані такими, які слід уникати [380], [381]. Тому як альтернатива суддями було запропоновано друге пояснення, як високий ступінь впевненості/переконаності.

Даний підхід до пояснення кримінального стандарту доказування відносять до рішення Апеляційного суду Англії та Уельсу у справі *Rex v. Summers*, де Лорд Рейнер Годдард (Rayner Goddard) зазначив:

“Якщо присяжним скажуть, що їх обов’язком є дослідження доказів та встановити, чи переконують (*satisfy*) вони їх так, що вони є впевненими (*feel sure*) при винесенні обвинувального вердикту, то це [таке формулювання] є набагато кращим ніж використання виразу ‘розумний сумнів’...” [382, Para. 15], [383].

З часом такий підхід до пояснення кримінального стандарту доказування набув поширення серед суддів у їх відповідних рішеннях [384], [385]. Хоча й були випадки коли суддями надавалися інструкції присяжним, які були визнані апеляційними судами як “невірні”, наприклад присяжним було сказано, що вони повинні бути “переконаними, та ніщо інше не є достатнім (*satisfied*,

anything less will not do)” [386], “достатньо переконані (pretty certain)” [387], “обґрунтовано впевнені (reasonable sure)” [388], та інші. Тому з огляду на такі випадки, Апеляційний суд Англії та Уельсу в своєму рішенні по справі *R. v. Yip Chuan Ching* зазначив:

“...суддям рекомендується не намагатися надавати коментарі щодо розуміння того, що означає ‘впевнений’ (sure) та ‘розумний сумнів’. За останні два десятиліття, до суду на розгляд надходили справи, деякі з яких були успішними, а деякі ні, та які надходили в силу того, що судді вважали, що надання коментарів щодо стандарту доказування допоможе присяжним. Досвід суду [Апеляційного суду Англії та Уельсу] свідчить, що такі коментарі зазвичай спричиняють лише труднощі. Вони скоріше плутають [присяжних] ніж допомагають.

Ми вказуємо та підкреслюємо, що якщо судді перестануть намагатися визначити те, чому практично неможливо надати визначення, то буде менше апеляційних скарг.” [389, Para. 11].

Така позиція, знайшла відображення в Інструкції для суддів та у Компендіумі для суддів, в яких зазначено, що “кримінальним стандартом доказування є: ‘сторона обвинувачення доказала обвинувачення, якщо дослідивши усі надані докази, що мають відношення до справи, присяжні є впевненими у вині підсудного. Подальші пояснення є небажаними (unwise). Бути впевненим (sure) дорівнює відсутності розумних сумнівів’ [390, с. 16], [391, Paras. 5–1]. Якщо ж, присяжні будуть вимагати пояснення щодо фрази ‘поза розумним сумнівом’ то суддя, окрім посилання на ‘бути впевненим’, може додати, що це означає відсутність реалістичних сумнівів (realistic doubts)” [391, Paras. 5–1].

Таким чином, в цілому, суддівська практика Англії та Уельсу пішла шляхом визначення кримінального стандарту доказування як “стану впевненості”, який означає відсутність “розумних сумнівів” та рекомендує уникати додаткових пояснень з даного питання. Хоча варто зазначити, що в

одному з останніх рішень, Апеляційний суд Англії та Уельсу вказав на те, що “досвідченні судді звикли надавати інструкції присяжним, опираючись на свій досвід та конкретні обставини, й така гнучкість має заохочуватися” [392, Para. 1].

Канада. Питання розуміння та надання визначення розумного сумніву як складової стандарту доказування “поза розумним сумнівом” було предметом ґрунтовного аналізу ВС Канади у справі *Regina v. Lifchus*, де він послідовно відповідає на низку наступних питань:

- 1) чи повинен суддя надавати пояснення виразу “розумний сумнів” присяжним;
- 2) якщо так, то яким чином цю концепцію необхідно пояснити присяжним, а саме:
  - а) чого слід уникати;
  - б) що має міститися у визначенні.

Перед тим як відповісти на перше питання, ВС Канади підкреслив той нерозривний зв’язок, що пов’язує тягар доведення вини обвинуваченого поза розумним сумнівом, який лежить на Короні (тобто, стороні обвинувачення), з презумпцією невинуватості. Також зазначається на необхідності забезпечення справедливого, чесного судового розгляду, що розглядається як ціль кримінального правосуддя, та досягнення якої неможливо без розуміння присяжними фундаментально важливої концепції стандарту доказування, стандарту котрого повинна досягнути Корона для того щоб було винесено обвинувальний вирок. Таким чином, у разі відсутності розуміння та усвідомлення значимості серед присяжних стандарту доведення у кримінальних справах, та розуміння того, що такий стандарт є вищим, вибагливішим ніж той, що застосовується у цивільних справах та який є звичайним балансом ймовірностей, однак, таким що не вимагає абсолютної достовірності (впевненості), неможливо досягти справедливого, чесного судового розгляду [9, Paras. 13–14]. Фактично на останньому можна було б

зупинитися та вважати питання закритим, якби не ґрунтовний аналіз судової практики рішень Канадських судів та подальше обґрунтування необхідності надання визначення концепції “розумного сумніву”.

В ході свого дослідження, ВС Канади аналізує останні (на той час [1997 р.] рішення Канадських судів. Так, ВС Канади цитує рішення Апеляційного суду Британської Колумбії у справі *R. v. Tyhurst*, в якій останній зазначив:

“Хоча виглядає привабливим висновок, що присяжні повинні були б розуміти значення розумного сумніву, в силу широко застосування цих слів, проте потрібно не забувати, що принцип розумного сумніву у кримінальному праві передбачає набагато більше ніж звичайна людина (*lay person*) усвідомлює. Про це свідчить той факт, що присяжним завжди надають спеціальне визначення того, що розумний сумнів значить. Було б очевидною помилкою не надати присяжним таке визначення лише тому що ці слова мають широкий вжиток” [393, Para. 250].

Де такої ж позиції притримується й Апеляційний суд Онтаріо [394, Paras. 459–460]. Надалі ВС Канади робить посилання на своє попереднє рішення у справі *R. v. Brydon*, де суд зазначив, що в силу важливості тягаря доведення та доведеності поза розумним сумнівом, яку вони відіграють у цілісності та надійності вердикту та справедливості, чесності судового розгляду, та беручи до уваги, що: “...оцінка доказів, в частині законодавчої вимоги щодо тягаря доведення у кримінальній справі може становити великі труднощі, особливо для присяжних зі складу звичайних людей (*jury of lay people*), які стикаються з таким завданням вперше, і, можливо, єдиний раз у їх житті інструкції суду повинні бути обережними, ясними та точними (*must be careful, lucid and scrupulously sound*)” [9, Para. 21], [395, Para. 18].

Таким чином, ВС Канади робить висновок, що “фраза ‘поза розумним сумнівом’ складається зі слів, які часто використовуються в повсякденній мові. Проте, ці слова мають особливе значення в сфері права. Те, спеціальне

значення слів ‘розумний сумнів’ може не точно відповідати значенню, що зазвичай їх наділяють. У кримінальному процесі, де на кону стоїть свобода людини, фундаментального значення набуває питання розуміння присяжними природи тягаря доведення, застосування якого вимагає від них закон. Пояснення значення доведеності поза розумним сумнівом є істотним елементом інструкцій, які мають бути надані присяжним. Необхідність надання такого визначення можна легко вивести з тої частоти, якою присяжні звертаються до суддів щодо надання пояснень щодо цього терміну. Таким чином, надання судом пояснення щодо цієї фрази є принципово важливим” [9, Para. 22].

Позитивно відповівши на перше питання, ВС Канади мусив надати відповідь на наступне питання, яким чином вираз “розумний сумнів” має бути пояснений присяжним, і, спершу, чого слід уникати. ВС Канади критикує позицію пояснення концепції за допомогою аналогії з “найбільш важливими рішеннями у повсякденному житті”. Так ВС Канади зазначає, що: “зазвичай навіть найважливіші рішення у житті ґрунтуються на ретельно прорахованих ризиках. Такі розрахунки базуються на припущенні, що певні події, по всій ймовірності, відбуваються або, що певні події мають місце. Просити присяжних застосовувати такий підхід щодо стандарту доказування у кримінальних справах несе на собі ризик значного зниження стандарту, який покладений на сторону обвинувачення” [9, Para. 24].

ВС Канади також відхиляє асоціацію доведеності поза розумним сумнівом з моральною достовірністю (впевненістю) (*moral certainty*). Обґрунтовуючи це не тільки застарілістю (посилаючись при цьому на рішення ВС США у справі *Victor v. Nebraska*), але й великим ступенем непередбачуваності в силу того, що різні присяжні мають різні уявленнями того, що є моральною достовірністю, чи коли вони морально впевнені в існуванні певного факту [9, Para. 25].

Також ВС Канади негативно оцінює спроби надання інших характеристик слову “сумнів” окрім як, “розумний”. Тобто такі поєднання, як “нав’язливий” (“*haunting*”), “істотний” (“*substantial*”) чи “серйозний” (“*serious*”) сумнів можуть лише ввести в оману присяжних, в силу чого вони можуть, умовно кажучи, чи завищити чи занизити стандарт доказування [9, Para. 26]. Як приклад, можна навести справу *R. v. Bergeron*, що була на розгляді Апеляційного суду Квебеку, у якій суддею суду першої інстанції було наведено визначення “розумного сумніву”, як “сумніву такої серйозності, що не дає їсти чи спати” [396, Para. 576].

На цьому ВС Канади зупиняється, та переходить до відповіді на другу частину питання, а саме, що має міститися у визначенні. Спершу ВС Канади вказує на нерозривний зв’язок тягаря доведення та презумпції невинуватості, використовуючи аналогію з алегоричним висловлюванням Лорда Денінга у справі *Woolmington v. DPP*, де “[якщо] презумпція невинуватості є золотою ниттю, то доведеність поза розумним сумнівом є срібною ниттю, де обидві є нерозривними та вплетені в тканину кримінального права” та використовуючи інші художні порівняння [9, Para. 27].

Наступним кроком, ВС Канади переходить до розгляду дефініції “розумного сумніву” як “сумніву щодо якого можливо надати аргумент, пояснення (*reason*), якщо він логічно пов’язаний з доказами”, що була надана ВС Канади у його попередньому рішенні у справі *R. v. Brydon* [395, Para. 525]. Попри зауваження, щодо неможливості артикуляції певних сумнівів, ВС Канади дотримується позиції, що присяжні достатньо розумні, щоб бути здатними пояснити причини свого сумніву собі чи іншим присяжним [9, Para. 28], [395, Para. 525], проте разом з тим погоджується, що можливо існування сумнівів, які, якщо не зовсім здатні до артикуляції, то важко їй піддаються. Як приклад, ВС Канади наводить ситуацію з поведінкою певних свідків, яка викликає у присяжного сумніви у достовірності його показань, де виразити конкретно, що саме у поведінці свідка викликає такі сумніви, для

присяжного видається неможливим. З огляду на ці застереження, ВС Канади пропонує, що буде достатньо вказівки на те, що “розумний сумнів” є таким сумнівом, що базується на причині, розумі (reason) та здоровому глузді, який має логічно пов’язаний з доказами чи їх відсутністю [9, Para. 30].

Разом з тим ВС Канади підкреслює необхідність надання інструкцій присяжним, які б містили наступні вказівки:

1) неприпустимість ґрунтування розумного сумніву на симпатії чи упередженні [9, Para. 30];

2) розумний сумнів не має бути уявними чи фривольним [9, Para. 30];

3) Корона (сторона обвинувачення) не повинна довести свою позицію (обвинувачення) до рівня абсолютної достовірності (впевненості), так як такий високий стандарт рідко коли може бути досягнуто [9, Para. 31];

4) застосування саме кримінального стандарту доказування “поза розумним сумнівом” на відміну від цивільного стандарту доказування “балансу ймовірностей” та неможливості визнання особи винною лише на підставі доведеності вини особи до рівня ймовірності [9, Para. 32];

5) присяжні повинні бути переконаними (sure, certain) у вині обвинуваченого, але таку вказівку можна робити лише після того як суд надасть відповідні інструкції щодо визначення фрази “поза розумним сумнівом” (на відміну від СК) [9, Paras. 33–34];

6) надання попередніх (на початку судового розгляду) інструкцій, щодо розуміння базових, вихідних принципів серед яких має бути вказівка на презумпцію невинуватості та тягар доведення поза розумним сумнівом, який покладається на Корону (сторону обвинувачення) [9, Para. 35].

Наприкінці свого аналізу, ВС Канади надає перелік вказівок, які мають бути надані в ході визначення стандарту доказування “поза розумним сумнівом” [9, Para. 36] та тих вказівок, яких потрібно уникати [9, Para. 37]; та наводить наступні інструкції щодо його визначення:

“Підсудний вступає в справу таким, що презюмується невинним. Ця презумпція невинуватості залишається в дії доки Корона (сторона обвинувачення) не надасть вам [присяжним] таких доказів, які переконують вас у винуватості підсудного поза розумним сумнівом.

Що значить фраза ‘поза розумним сумнівом’?

Термін ‘поза розумним сумнівом’ використовується на протязі довгого часу та є частиною нашої історії та традицій [відправлення] правосуддя. Він є настільки закоренілим, що деякі вважають, що він не потребує жодних пояснень, однак дещо має бути сказаним відносно його значення.

Розумний сумнів не є уявним чи фривольним сумнівом. Він не повинен ґрунтуватися на симпатії чи упередженні. Він повинен ґрунтуватися на причині, розумі (reason) та здоровому глузді, що логічно впливає з [дослідження] доказів чи їх відсутності.

Навіть, якщо ви вважаєте, що підсудний ймовірно (probably) винен, чи його вина є правдоподібною (likely), то цього недостатньо. За таких обставин ви повинні надати перевагу сумніву на користь підсудного та визнати його невинним, так як Корона (сторона обвинувачення) не змогла переконати вас [присяжних] у вині підсудного поза розумним сумнівом.

З іншого боку ви повинні пам’ятати, що практично неможливо що-небудь довести до [рівня] абсолютної достовірності (переконаності) й Корона (сторона обвинувачення) не повинна цього робити. Такий стандарт доказування є невідомим (impossibly high).

Одним словом, якщо ґрунтуючись на доказах наданих перед судом, ви переконанні (sure), що підсудний скоїв злочин [в якому його звинувачують] ви повинні визнати його винним, так як це свідчить про те, що ви переконанні в його вині поза розумним сумнівом” [9, Para. 39].

В наданому ВС Канади визначенні, практично перелічені усі значущі характеристики та поняття концепції стандарту доказування “поза розумним сумнівом” на які він вказав у переліку наведеному вище. При чому ВС Канади

прямо вказує, що це визначення “не є магічним закляттям, яке потрібно повторювати слово в слово” і яке може бути змінене, доповнене у випадку, коли перекладається тягар доведення певних обставин, і будь-яка інструкція, що узгоджується з вираженими раніше принципами та уникає зазначених асоціацій вважається ВС Канади задовільною інструкцією [9, Para. 40].

Варто зазначити, що ВС Канади на відміну від ВС США чи Палати Лордів СК не обмежується лише національною практикою й використовує при аналізі рішення останніх, де окрім вже зазначеного рішення у справі *Woolmington v. DPP*, ВС Канади аналізує позицію ВС США у справі *Victor v. Nebtaska*, щодо використання терміну “моральна достовірність” [9, Para. 25] та окрему думку судді Гінсбург, щодо необхідності надання судом інструкцій з визначенням концепції доведеності поза розумним сумнівом присяжним та схвалені нею модельні інструкції, запропоновані Федеральним судовим центром США [9, Para. 17].

Пізніше, ВС Канади своїм рішенням у справі *R. v. Starr*, зазначить, що інструкція повинна бути доповнена вказівкою на те, що доведеність поза розумним сумнівом, умовно кажучи, знаходиться між абсолютної достовірністю (впевненістю) з одного боку, та балансом ймовірностей з іншого [397, Para. 242]. Доведеність поза розумним сумнівом знаходиться лише на один ступінь (notch) нижче рівня абсолютної достовірності, найвищого рівня, якого лише може досягти людина [397, Para. 96].

Австралія. Вимога, щодо необхідності доведення (тягаря доведення, а саме юридичного тягаря (legal burden)) вини особи поза розумним сумнівом стороною обвинувачення закріплена у Секціях 13.1-13.2 Кримінального кодексу Австралії 1995 р. [398, Sec. 13.1-13.2], проте не впроваджує визначення й будь-яких інших інструкцій з даного приводу. Окрім законодавчого закріплення, кримінальний стандарт доказування є частиною звичайного права і є обов’язковою частиною кримінального судочинства. І так само як і

законодавець, судова практика пішла шляхом не надання вказівок, щодо розуміння “доведеності поза розумним сумнівом” чи то “розумного сумніву”.

Так, наприклад в Інструкції для кримінальних судів (Criminal Trial Courts Bench Book), в частині доведення вини особи, вказується наступне:

“Однією з найважливіших частин системи кримінального судочинства є презумпція невинуватості. Це означає, що особа, яка обвинувачується у скоєнні злочину, презюмується невинуватою, якщо і поки Корона (сторона обвинувачення) не переконає присяжних у вині особи поза розумним сумнівом.

Корона повинна довести вину підсудного поза розумним сумнівом. Це є ‘високий’ стандарт доказування якого має досягти Корона, щоб ви могли винести обвинувальний вирок. Наприкінці дослідження доказів у суді, у тому числі наданих сторонами, ви [присяжні] повинні відповісти собі на питання, чи встановила Корона вину особи поза розумним сумнівом.

Під час розгляду кримінальної справи існує лише одне головне питання яке присяжні повинні вирішити. Чи довела Корона вину обвинуваченого поза розумним сумнівом? Якщо відповідь – ‘так’, то вердикт повинен бути ‘винний’. Якщо відповідь – ‘ні’, то вердикт повинен бути ‘не винний’” [399, Paras. 3–600].

Така позиція Судової комісії Нового Південного Уельсу, якою були підготовлені дані Інструкції, базується на судовій практиці, яка виходить із того, що концепція “поза розумним сумнівом” має давню історію [400, Para. 18] і “звичайні” люди добре освідомленні з нею, і таким чином це є їх обов’язком вирішити, чи є сумнів “розумним” у конкретних умовах [10, Para. 15], [401, Paras. 9, 18, 22]. Тобто відокремлюється процесуальні функції присяжного та судді, де перший повинен відповісти на питання факту, а останній на питання права. Відповідно суддя не може вказувати присяжним, що є “розумним сумнівом” чи “доведеністю поза розумним сумнівом” і таким чином втручатися у вирішення питання факту.

Так, зокрема, ВС Австралії у своєму рішенні по справі *Azzopardi v The Queen* зазначив:

“Це, однак, не є компетенцією судді надавати вказівку, про те як вони можуть (на відміну від того, як вони не можуть) робити висновки, аргументувати щодо винуватості [підсудного]. То є компетенцією присяжних. Роль судді у відношенні до фактів закінчується на виокремленні питань для присяжних та надання будь-яких попереджень, які будуть доречними, щодо неприпустимих чи небезпечних шляхів аргументації, побудови висновків (reasoning)” [402, Para. 50].

Разом з тим, суддям не бажано надавати інструкції, що “розумний сумнів” є добре відомою фразою і таким чином спонукати їх до встановлення своїх власних стандартів доказування [403], так само як надавати роз’яснення з приводу значення слів “розумність” (reasonableness) та “сумнів”; фраза “поза розумним сумнівом” повинна сприйматися присяжними як цілісна концепція, не розкладаючи її на частини [404]. Термін “поза розумним сумнівом” не може виступати синонімом терміну “впевнений/перекоаний” (sure), на відміну від позиції судів Англії та Уельсу, хоча раніше такі пояснення наводилися судами Австралії, проте на сучасному етапі така аналогія заборонена [405]. Так само як і аналогії з “сумнівом, що може вплинути на вашу поведінку у життєвій ситуації” [389], “істотним” [401] чи “реальним сумнівом” [406] є такими, що слід уникати.

Схожа думка висловлена у Інструкції для присяжних з кримінальних справ підготовленій Судовим коледжем Вікторії (Victorian Criminal Charge Book), яка отримала схвалення від Апеляційного суду штату Вікторія у його рішеннях [407], [408]. У цьому документі знайшли відображення схожі настанови, де зазначено, що стандарт “доведеність поза розумним сумнівом” можна порівняти з цивільним стандартом доказування (баланс ймовірностей), указавши на характер справ та питань у котрих він використовується. Також зазначено на відсутність необхідності доведення кожного факту, який покладається у обвинуваченні, а лише ті, що становлять елементи злочину [409], проте, якщо за відсутності доведеності такого факту, усе

обвинувачення “провалиться” то тоді на нього також розповсюджується дія стандарту доказування “поза розумним сумнівом” [410, Sec. 1.7.1, Para. 27].

Однак в штаті Вікторія, в силу дії Акту про настанови присяжним від 2015 р., суддя на прохання присяжних може надати роз’яснення фразі “поза розумним сумнівом” [411, Sec. 63] і суддя може надати наступні інструкції:

1) послатися на дію презумпції невинуватості та обов’язку сторони обвинувачення довести вину обвинуваченого; чи

2) вказати, що недостатньо, щоб сторона обвинувачення переконала присяжних, що підсудний ймовірно чи скоріш за все є винним; чи

3) вказати, що практично неможливо довести що-небудь з абсолютною достовірністю (впевненістю), коли відтворюєш обставини минулого і сторона обвинувачення не повинна робити цього; чи

4) вказати, що присяжні не можуть бути переконані у вині підсудного, якщо у них є розумні сумніви у його вині; чи

5) зазначити, що розумний сумнів не є уявним чи маячливим (*fanciful*) сумнівом [411, Sec. 64, Para. 1].

Суддя може не обмежуватися лише одним поясненням, комбінуючи наведені рекомендації, а також може надати своє пояснення, щодо розуміння даної концепції [411, Sec. 64, Para. 2]. Хоча у такому випадку суддя не застрахований від оскарження таких пояснень у апеляційному судді, щодо надання таких інструкцій, що ввели в оману присяжних і по причині цього, присяжними було прийнято неправосудне рішення.

Судовий коледж Вікторії, з огляду на судову практику, рекомендує надавати схожі інструкції [410, Sec. 1.7.1, Paras. 98-122].

Нова Зеландія. АС Нової Зеландії відносно нещодавно (у 2006 році) прийняв рішення у справі *The Queen v Wanhalla*. Апеляційна скарга базувалася (окрім іншого) на невірному роз’ясненні стандарту доказування суддею суду першої інстанції і таким чином АС Нової Зеландії провів власний аналіз

судової практики та виробив власні рекомендації з даного приводу [11, Paras. 1–2], які і стануть предметом розгляду.

У справі, що розглядалася АС Нової Зеландії, суддя суду першої інстанції надав такі інструкції присяжним:

“Тягар доказування обставин та елементів злочину, щодо даного обвинувачення до стандарту доказування ‘поза розумним сумнівом’ покладається на Корону (сторону обвинувачення). Іншими словами ви повинні бути впевненими/переконаними (sure) у вині [підсудного] перш ніж ви можете визнати його винним. Якщо ви не впевнені/переконані у його вині, то вердикт повинен бути ‘не винний’.

Існує ще три моменти по відношенню до тягара та стандарту доказування, які вам слід мати на увазі.

По-перше, розумний сумнів значить саме це. Сумнів, який не має підґрунтя не є розумним. Корона не повинна довести обвинувачення до точки математичної чи наукової достовірності (переконаності) (certainty), іншими словами, поза усіма сумнівами. Таким чином, щоб винести обвинувальний вирок ви повинні бути впевнені/переконані у вині підсудного, проте не обов’язково абсолютно переконанні (absolutely certain) у цьому. [11, Para. 20].

Надалі ці інструкції були доповнені суддею тим, що:

“...фраза ‘доведеність поза розумним сумнівом’ не містить, якоїсь спеціальної ‘магії’ та означає прямо те, що вказано в ній; розумність сумніву визначаєте ви, присяжні, на підставі обставин справи. Що стосується, абсолютної математичної чи наукової достовірності (переконаності), то це передбачає, що роблячи рішення щодо людської поведінки, то, в цілому, неможливо досягти абсолютної математичної чи наукової достовірності (переконаності). Тим не менше стандарт доказування ‘поза розумним сумнівом’ є ‘високим’ стандартом і досить часто присяжним кажуть, що вони повинні бути впевненими/переконаними (sure) у вині особи настільки, наскільки ви

[присяжні] хотіли б бути при прийнятті важливих рішень у вашому житті” [11, Para. 21].

Тому АС Нової Зеландії піддає детальному аналізу кожне з положень наданих суддею в інструкціях присяжним, щодо концепції “доведеності поза розумним сумнівом” у даній конкретній справі та у судовій практиці Нової Зеландії взагалі. При чому АС Нової Зеландії, так само як і ВС Канади, у своєму аналізі не обмежується лише національною практикою, а й досліджує досвід Англії та Уельсу, США, Австралії і Канади [11, Paras. 33–38], а також праці окремих дослідників [11, Paras. 44–46].

АС Нової Зеландії виокремив наступні основні підходи до розуміння концепції “доведеності поза розумним сумнівом”, які склалися у судах Нової Зеландії:

1) доведеність поза розумним сумнівом, досягнута коли ви впевнені/переконанні (sure) у вині підсудного, де розумним сумнівом є сумнів, який присяжні будуть вважати за такий з огляду на обставини справи;

2) досягнення абсолютної математичної чи наукової достовірності (впевненості) не є обов’язковою умовою винесення обвинувального вироку;

3) почуття впевненості має бути таким же сильним, щоб ви були б готові зробити важливі рішення у своєму житті [11, Para. 23].

Загалом АС Нової Зеландії визнав аналогію з почуттям впевненості/переконаності як прийнятну і загалом як таку, що відповідає відповідній практиці Англії та Уельсу [11, Paras. 22, 33–34, 66], однак зазначив, що англійські судді більше уваги приділяють питанню обґрунтування обвинувального вироку, а не винесення виправдувального [11, Para. 34].

Щодо відсутності необхідності досягнення абсолютної математичної чи наукової достовірності (впевненості) то суд підтримує таку позицію, посилаючись на рішення Палати Лордів СК *Miller v Ministry of Pensions* та, власне, практику судів Нової Зеландії [412], [413]. Однак АС Нової Зеландії не проводить різниці між впевненістю/переконаністю (sure) та

достовірністю/переконаністю (*certainty*), вказуючи лише на надлишковість досягнення саме абсолютної достовірності/переконаності [11, Paras. 24–25]. Що стосується таких прикметників, як “математична” та “наукова” то, хоча більшість АС Нової Зеландії звернула на це увагу, проте суддя Глейзбрук (*Susan Glazebrook*), зазначила про неприпустимість їх застосування, так як вони не передбачають досягнення такого рівня достовірності, й не є її синонімами [11, Para. 124].

Аналогія з впевненістю у прийнятті важливих рішень у власному житті застосовувалась як суддями Нової Зеландії [414], [415], так і у рішеннях Судового комітету Таємної Ради СК [416], однак у своїх останніх рішеннях АС Нової Зеландії піддав критиці такий спосіб роз’яснення концепції “доведеності поза розумним сумнівом”. Так, у своїх рішеннях АС Нової Зеландії звернув увагу на наступне:

“Багато факторів впливають на людину під час прийняття важливих рішень у її житті. Під час їх прийняття людина може знаходитися під впливом спекуляцій, надій, упереджень та емоцій. <...> Також ймовірним, якщо неминучим, є те що, [СПР] не може бути впевненим/переконаним поза розумним сумнівом, а буде приймати рішення на рівні балансу ймовірностей” [417, Para. 62], [418, Para. 28].

Наприкінці свого аналізу АС Нової Зеландії рекомендує суддям надавати роз’яснення використовуючи інструкції вироблені ВС Канади у рішення по справі *R. v. Lifchus*, з наступними коментарями:

“Точкою відліку повинна бути презумпція невинуватості. Ви [присяжні] повинні вважати підсудного невинним поки Корона (сторона обвинувачення) не доведе його/її вину. Презумпція невинуватості означає, що підсудний не повинен надавати будь-яких доказів, чи доводити свою невинуватість.

Корона повинна довести вину підсудного поза розумним сумнівом. Доведеність поза розумним сумнівом є дуже високим стандартом доказування,

якого Корона досягнула, якщо наприкінці розгляду справи, ви [присяжні] впевнені/переконані у вині підсудного.

Для Корони недостатньо переконати вас, що підсудний ймовірно винний чи його вина є правдоподібною. З іншого боку, реконструюючи обставини минулого, практично неможливо, довести що-небудь до рівня абсолютної достовірності і Корона не повинна цього робити.

Що таке розумний сумнів? Розумний сумнів є дійсним та обґрунтованим (honest and reasonable) сумнівом, що залишився у вас, щодо винуватості підсудного, після ретельного та неупередженого дослідження усіх доказів.

Якщо, після ретельного та неупередженого дослідження усіх доказів, ви впевнені у вині підсудного ви повинні визнати його винним. З іншого боку, якщо ви не впевнені/переконані у його вині ви повинні визнати його невинуватим” [11, Para. 49].

Хоча, наприклад, суддя Глейзбрук, зазначила, що краще орієнтуватися на модельні інструкції надані Верховним судом штату Нью Джерсі США [11, Paras. 72, 128], [419, Paras. 60–61], які фактично відтворюють інструкції запропоновані Федеральним судовим центром США [345, с. 28].

2.2. Практика застосування та визначення стандарту доказування “поза розумним сумнівом” на міжнародному рівні

2.2.1. Теорія та практика застосування стандарту доказування “поза розумним сумнівом” Міжнародним кримінальним судом та ad hoc міжнародними кримінальними трибуналами щодо колишньої Югославії та Руанди

Не дивлячись на підписання Статуту МКС Україною ще 20 січня 2000 року, він так і не був ратифікований та не став частиною національного законодавства, на підставі висновку КСУ від 2001 року, який визнав невідповідність ст. 1 Статуту МКС статті 124 КУ (а саме в частині того, що

“МКС ...доповнює національні органи кримінальної юстиції”) [420]. Проте з підписанням Угоди про асоціацію, Україна, відповідно до ст. 8 Угоди, взяла на себе обов'язок ратифікації та імплементації Статуту МКС [421], що знайшло своє відображення в ЗУ “Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)”. Даним Законом передбачається можливість визнання юрисдикції МКС на умовах Статуту МКС [422], та згідно висновку КСУ від 2016 року уможлиблює визнання юрисдикції МКС [423, Para. 3.1.4]. Дані зміни могли б зняти питання визнання юрисдикції МКС Україною, якщо б не прикінцеві положення наведеного закону, де визначено що положення щодо ст. 124 КУ, набирають чинності через 3 роки. Проте з іншого боку відповідно до заяви, що була прийнята Верховною Радою України від 04 лютого 2015 р. [424] та наступного подання Міністром закордонних справ України Секретареві МКС відповідної заяви від 08 вересня 2015 року, що має безстроковий характер, [425], [426] в порядку ст. 12 ч. 3 Статуту МКС. Таким чином Україна визнала юрисдикцію МКС та взяла на себе зобов'язання повністю співпрацювати з МКС, хоча і не є повноправним учасником у відношеннях з МКС. Вищенаведене обумовлює необхідність вивчення практики діяльності МКС та зокрема стандарту доказування “поза розумним сумнівом” в рамках даного дослідження.

Кажучи взагалі про термін стандарт доказування то в рамках Статуту МКС, концепція стандарту доказування “поза розумним сумнівом”, в цілому, відноситься до загального питання про винуватість чи невинуватість обвинуваченого [427, с. 136–142]. Він ставить на меті відповісти на питання, чи є достатньо доказів, щоб переконати суд, що конкретна особа вчинила певний злочин. Стандарти є прогресивними, тобто йде зростання вагомості, переконливості наведених доказів в залежності від характеру рішення, що необхідно прийняти.

Юрисдикція МКС, заснованого 2002 року, розповсюджується на 4 категорії злочинів:

- 1) геноцид;
- 2) злочини проти людяності (*humanity*);
- 3) військові злочини;
- 4) злочин агресії.

При чому як зазначається в ст. 5 ч. 2 Статуту МКС [31], здійснення юрисдикції щодо злочину агресії можливо буде лише після його формального визначення та закріплення згідно ст.ст. 121, 123 Статуту МКС, що має відбутися не раніше 2017 року [428, с. 219–220].

Своїй діяльності МКС зобов'язаний діяльності чотирьох *ad hoc* міжнародних кримінальних трибуналів, де МТКЮ та МТР діють й досі, і практикою яких керуються судді МКС в своїх рішеннях. Проте деякі з норм, що використовуються МКС, зокрема стандарт доказування “поза розумним сумнівом”, був застосований ще під час Нюрнберзького військового трибуналу, коли було зазначено, що Франц фон Папен має бути звільнений, так як не було доведено поза розумним сумнівом його вину [429, с. 310, 327].

Для того, щоб почати розслідування, статuti *ad hoc* трибуналів вимагають від прокурора надати інформацію, яка б надавала “достатні підстави для порушення (початку) розслідування (*sufficient basis to proceed*)” (ст. 18 ч. 1 Статуту МКТЮ [173] та ст. 17 ч. 1 Статуту МТР [174]). Аналогічний стандарт “достатніх підстав для порушення (початку) розслідування (*reasonable basis to proceed*)” застосовується згідно ст. 15 ч. 3 Статуту МКС. Головна відмінність між ними полягає в тому, що рішення про початок розслідування прокурорами спеціальних трибуналів не підлягає розгляду в судовому порядку, в той час як прокурор МКС повинен запросити дозвіл Палати попереднього провадження для початку розслідування.

Видача ордерів про арешт чи наказу про явку в системі *ad hoc* трибуналів пов'язана з затвердженням обвинувачення. Необхідний стандарт доказування для винесення такого рішення є “*a prima facie case*” (наявність достатньо серйозних доказів для порушення справи), який *ad hoc* трибуналами

розглядається як “вірогідна справа, яка (якщо не буде заперечуватися обвинуваченим) може бути достатньою підставою для засудження такої особи по даному обвинуваченню” [430]. Статут МКС не пов’язує видачу ордеру про арешт з затвердженням обвинувального висновку та використовує стандарт “розумних підстав” (ст. 58 ч. 1 п. а), коли затвердження обвинувачення вимагає щоб кожний пункт обвинувачення був підкріплений доказами, достатніми для встановлення “істотних підстав вважати” (*substantial grounds to believe*), що особа вчинила інкримінований їй злочин (ст. 61 ч. 5).

Також Правила процедури та доказування *ad hoc* трибуналів та МКС передбачають можливість винесення виправдувального вироку Судовою палатою так би мовити, “на півдорозі судового розгляду” після презентації справи Прокурором, так званий випадок “no case to answer” (немає підстав для притягнення до відповідальності) (Правило 98bis Правил процедури та доказування МКТЮ [33] та Правил процедури та доказування МТР [36], та ст.ст. 64, 66, 67 Статуту МКС, а також ст.ст. 134, 140, 142 Правил процедури та доказування МКС [431], [432]). При чому підставою прийняття такого рішення є “відсутність доказів здатних бути достатніми для визнання винним”, яка має розглядатися в світлі стандарту “поза розумним сумнівом” [433, Para. 36].

Для того, щоб визнати винним (винести обвинувальний вирок) по певному обвинуваченню, керівні документи всіх міжнародних кримінальних трибуналів вимагають, щоб Прокурор надав такі докази, щоб Судова палата була впевнена (переконана) у винуватості обвинуваченого “поза розумним сумнівом” (ст. 66 ч. 3 Статуту МКС та Правило 87 (А) Правил процедури та доказування МТКЮ та МТР). В силу відсутності суду присяжних в складі Судових палат стандарт доказування “поза розумним сумнівом” застосовується МКС та *ad hoc* трибуналами як самоочевидний стандарт, який не потребує додаткового визначення [434, с. 522]. Хоча окремі рішення *ad hoc* трибуналів з цього приводу, все-таки, існують. Так можна виділити рішення Судової палати МКТЮ *Delalić and others* (IT-96-21-T) від 16 листопада 1998 року у т.з. справі

“*Celebici*” (the “*Celebici*” case), в якому Судова палата відзначила, вже згадуване автором, рішення Палати Лордів СК *Woolmington v DPP* [7] та наводячи цитату Лорда Деннінга в рішенні *Miller v. Minister of Pensions*, який роз’яснив “доказ (доведеність) поза розумним сумнівом” наступним чином: “[Такий доказ] не потребує досягнення [повної] впевненості (*certainty*) проте він має містити високий ступінь ймовірності. Доведеність поза (всяких) розумних сумнівів не означає доказ (доведеність) без тіні сумніву. Закон був би не в змозі захистити суспільство, якщо він би визнавав химерні (вигадливі) можливості задля відхилення від відправлення правосуддя. Якщо докази проти особи настільки сильні, щоб залишити лише віддалену можливість на його користь, яка може бути відкинута реченням, ‘звичайно, це можливо, але анітрохи ймовірно’, то справа вважається доведеною поза розумних сумнівів, проте все, що не досягає [такого рівня] є достатнім” [83].

Також судді процитували, вже згадуване раніше, рішення ВС Австралії *Green v. R.* на роз’яснення розуміння “розумного сумніву”, під яким згідно *Green v. R.* розуміється:

“Розумний сумнів – це сумнів, який враховується конкретним судом присяжних в конкретних умовах (обставинах). Присяжні самі встановлюють стандарт того, що є розумним в конкретних обставинах. Це є тою здатністю що властива їм та яка є тою якістю, що властива нашому виду судочинства: [властива] їх задачі встановлення фактів на підставі їх досвіду та розсуду” [435].

Судовою палатою МКТЮ також було визнано, що на Прокурора покладено тягар доведення вини обвинуваченого поза розумним сумнівом та обвинувачений користується перевагою сумніву (*benefit of the doubt*), тобто усі сумніви (розумні) тлумачаться на користь обвинуваченого [436, Paras. 600–601].

Апеляційна палата МТР пояснила, що дана вимога є наслідком презумпції невинуватості, якою користуються обвинувачений [37]. Хоча, як зазначає

В. Шабас (William Schabas) точно визначення в прецедентному праві, що є “розумним” сумнівом визначено не було [437, Para. 842]. Апеляційна палата МТКЮ пояснила, що саме існування якоїсь можливості, навіть самої незначної, що дана подія могла статися якимось іншим шляхом (чином) сама по собі не призводять до розумних сумнівів [34], [35]. З іншого боку, інша Судова палата МТКЮ зазначила, що “навіть найвагоміша підозра не може становити доказ поза розумних сумнівів” [438, Para. 99].

Хоча, як вже було зазначено, ст. 66 ч. 3 Статуту МКС, передбачає вимогу щодо доведення вини особи поза розумним сумнівом, практика МКС, поки що, не надала відповідних роз’яснень з даного приводу. Частково це може бути пояснено тим, що МКС був заснований як гібридний інтернаціональний суд в якому би поєднувалася різні правові традиції. В силу такого поєднання виникають суперечності в тому як потрібно застосовувати стандарт доказування “поза розумним сумнівом”, що було продемонстровано в рішеннях II Судової палати МКС в справі *Prosecutor v. Germain Katanga* (ICC-01/04-01/07) від 7 березня 2014 року, де II Судова палата хоча визнала Жермена Катангу винним у відповідності до ст. 25 ч. 3 п. d Статуту МКС в злочинах передбачених ст. 7 ч. 1 п. а, та ст. 8 ч. 2 п. с пп. і, ст. 8 ч. 2 п. е пп. і, v, xii Статуту МКС [439], проте в своїх окремих рішеннях суддями були надані різні погляди на застосування стандарту доказування “поза розумним сумнівом”.

Так в своїй окремій думці (*Minority Opinion*) суддя Кристина Ван ден Вінгарт (Christine Van Den Wyngaert) зазначає, що, на її глибоке переконання, надані докази не встановили провину Ж. Катанги поза розумним сумнівом [440, Para. 133], а саме тому, що Більшість застосувала стандарт доказування поза розумним сумнівом невірною, так як Більшість суддів покладалася на їх внутрішнє переконання (*intime conviction*), що не витримує, на її думку, тих вибагливих вимог, що ставить перед ними стандарт доказування “поза розумним сумнівом” [440, Para. 172].

Більшість суддів даної Судової палати, судді Фатумата Діарра (Fatoumata Dembélé Diarra) та Бруно Котт (Bruno Cotte), в своїй окремій думці, що співпадає з позицією більшості складу суду (*Concurring Opinion*), виклали свої заперечення, які не дивлячись на великий об'єм окремої думки Кристини Ван ден Вінгарт, стосувалися саме застосування стандарту доказування “поза розумним сумнівом”. В своєму рішенні вони зазначили:

“В окремій думці [Кристини Ван ден Вінгарт] також стверджується, що ми прийняли рішення на основі нашого власного внутрішнього переконання (*intime conviction*). Ми єдино нагадаємо, що стандарт на основі доведення поза розумних сумнівів не передбачає досягнення суддями [повної] впевненості (*certainty*). Крім того, підхід, при якому доказова цінність кожного доказу оцінюється фрагментарно, або такий, який вказував би до застосування стандарту доказування поза розумним сумнівом, до *усіх* фактів по справі, і навіть тих, які не є необхідними (*indispensable*), не відповідало би, на нашу думку, вимогам Статуту [МКС]” [441, Para. 4].

Цікаво, що у попередніх рішеннях МКС, наприклад у рішенні Апеляційної палати МКС по справі *Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir* (ICC-02/05-01/09-73) від 3 лютого 2010 року (щодо видачі ордеру на арешт Омара Хасана Ахмада аль-Башира), Апеляційна палата зазначила, що: “...на даній попередній стадії, не потрібно повної впевненості (*certainty*) в тому, що дана особа вчинила ймовірний злочин. Впевненість (*certainty*) в скоєнні злочину необхідна тільки на стадії судового розгляду (ст. 66 ч. 3 Статуту [МКС]), після того як Прокурор зможе надати більше доказів” [442, Para. 31].

Тобто, що стандарт доказування “поза розумним сумнівом”, має передбачати ту саму [повну] впевненість згадувану раніше. Проте з огляду на вказівку стадії попереднього розгляду, напевно, Апеляційна палата МКС вказувала на головну відмінність стандарту “обґрунтованої підозри” від стандарту “поза розумним сумнівом”, яка з огляду на, вже згадуваного автором,

рішення ЄСПЛ визначається лише як “*можливість* скоєння злочину певною особою” [100, Para. 32].

Також можна відмітити позицію Прокурора, який в своїй заяві до Апеляційної палати по справі *Prosecutor v. Mathieu Ngudjolo Chu* (ICC-01/04-02/12 A) від 20 жовтня 2014 року, в якій він, з огляду на рішення національних вищих судових установ та рішення міжнародних трибуналів *ad hoc*, зазначає наступне:

“...[стандарт доказування] поза розумним сумнівом (а) не вимагає щоб вина особи була встановлена поза всяких можливих (*conceivable*) сумнівів; та (b) приводить до винесення виправдувального вироку, якщо сумнів, що розглядається, дійсно ‘розумний’, тобто який підкріплений матеріалами судового засідання та сумісний з логікою та здоровим глуздом (*common sense*). Задача Судової палати полягає в тому щоб детально вивчити матеріали судового засідання та вирішити чи викликають ‘розумні сумніви’ надані докази. Разом з тим, стандарт [доказування поза розумним сумнівом] не дозволяє Судовій палаті штучно створювати ‘сумніви’ які не мають жодного підґрунтя в матеріалах судового засідання, та й ще менше коли вони суперечать логіці чи здоровому глузду” [443, Para. 50].

В одному зі своїх останніх рішень III Судова палата МКС, а саме в рішенні по справі *Prosecutor v. Jean-Pierre Bemba Gombo* (ICC-01/05-01/08) від 21 березня 2016 року, надала низку роз’яснень з приводу застосування ст. 66 Статуту МКС.

Так було зазначено, що тягар (*onus*) доведення вини обвинуваченого лежить на Прокуророві, де кожен елемент злочину повинен бути доведений “поза розумним сумнівом” [439], [444]; у зв’язку з чим Апеляційна палата МКС зазначила що стандарт доказування “поза розумним сумнівом” має бути застосований не до кожного (*each and every*) факту судового розгляду [445, Para. 22], [446, Para. 20], а лише до тих фактів що формують елементи злочину та ступінь відповідальності обвинуваченого відповідно до звинувачень [445],

[447, Para. 22]. В рішенні також зазначається, що коли на основі певних доказів робиться (можна зробити) лише один розумний висновок, такий висновок вважається доведеним (встановленим) поза розумним сумнівом [439, Para. 109], [442, Para. 33], [444, Para. 111]. Та робить цитату на рішення Апеляційної палати МКС по справі *Prosecutor v. Mathieu Ngudjolo Chui* (ICC-01/04-02/12) (параграф 109), яка цитує рішення Апеляційної палати МТР по справі *Prosecutor v. Georges Anderson Nderubumwe Rutaganda* (ICTR-96-3-A) від 26 травня 2003 року в якому було визначено, що:

“Стандарт доказування ‘поза розумним сумнівом’ в кримінальному праві не може містити в собі уявний чи фривольний сумнів, що заснований на емпатії чи упередженні. Такий сумнів повинен ґрунтуватися на логіці та здоровому глузді та мати раціональний зв’язок з доказами, відсутністю доказів чи неузгодженістю доказів” [448, Para. 109], [449, Para. 488].

При оцінці доказів та визначенні того чи було досягнуто певного доказового порогу прийняття рішення III Судова палата бере до уваги рішення Апеляційної палати МКС відповідно до якого “потрібно проводити цілісну оцінку та зважування усіх доказів взятих разом у зв’язку з предметом доказування (спірним фактом) (*fact at issue*)” [445, Para. 22]. В той же час МКС керується принципом *in dubio pro reo* як компонентом презумпції невинуватості, який, в свою чергу, застосовується як загальне правило кримінального процесу, *mutatis mutandis* на всіх стадіях провадження, включаючи досудову стадію [450, Para. 31].

Також варто зупинитися на питанні розподілу тягаря доказування в практиці МКС та трибуналів *ad hoc*, від якого напряму залежить визначення стандарту доказування, що підлягає застосуванню. Покладення тягаря доведення на Прокурора було визнано як в рішеннях міжнародних трибуналів *ad hoc* [451, Para. 625], [452, Para. 205], [453, Para. 107], так і в ст. 66 Статуту МКС.

З іншого боку ст. 92 Правил процедури та доказування МКТЮ та МТР покладає на обвинуваченого тягар доказування того, що визнання було ним надано не добровільно чи під насиллям, в силу дії відповідної презумпції. Також в практиці відповідних трибуналів на обвинуваченого можливо покладення тягара доведення обставин захисту. Тобто після того як факти викладені в обвинувальному акті та елементи *mens rea* будуть доведені, обвинувачений може зробити заяву щодо своєї неосудності чи обмеженої осудності, то доведення вказаних обставин покладається на обвинуваченого, при чому стандарт доказування таких обставин встановлюється на рівні *балансу ймовірностей* [436, Paras. 1157, 1160]. Варто зазначити, що у разі, якщо обвинувачений надає *алибі*, то на нього не може бути покладений тягар доказування таких обставин, так як *алибі* у практиці *ad hoc* трибуналів не вважається захистом у його “прямому розумінні” [454, Para. 581] та вимагає від обвинуваченого лише необхідність завчасного попередження Прокурора про ці обставини у порядку розкриття (*disclosure*) в порядку Правила 79 Правил процедури та доказування МКС) [434, с. 240].

Покладення тягара доведення на сторону захисту у практиці трибуналів *ad hoc* також можливо на стадії призначення міри покарання (*sentencing*) при доведенні нею пом'якшуючих обставин до стандарту *баланс ймовірностей*; щодо Прокурора, то на нього поширюється правило презумпції невинуватості, тому обтяжуючі обставини мають бути доведені *поза розумним сумнівом* [436, Para. 847], [454, Para. 590], [455, Para. 110]. Тим же шляхом пішла й практика МКС.

МКС на відміну від МТКЮ в силу ст. 67 ч. 1 п. і Статуту МКС не може покладати на обвинуваченого тягар доведення і у зв'язку з цим виникає питання щодо того як така ситуація (у разі заяви обвинуваченого про неосудність, обмежену осудність) має вирішуватися. Дослідники вказують, що з цієї ситуації можливо два виходи, або МКС може адаптувати підхід МТКЮ та вимагати від обвинувачених доказування лише можливості існування таких

обставин; або трактувати положення ст. 67 абсолютно та вимагати від Прокурора спростування заявлених обвинуваченим обставин поза розумним сумнівом, хоча така позиція може покласти на сторону обвинувачення “непідйомний” тягар, тому є нелогічною та суперечить практиці МКТЮ та ЄСПЛ [456, с. 311].

2.2.2. Теорія та практика застосування стандарту доказування “поза розумним сумнівом” Європейською комісією з прав людини та Європейським судом з прав людини

Як вже зазначалося, термін “поза розумним сумнівом” знайшов своє відображення в діяльності ЄСПЛ. ЄСПЛ та Комісія неодноразово однією з підстав відсутності порушень ЄКПЛ (стаття 3) Україною зазначали відсутність достатніх доказів, які б “поза розумним сумнівом” підтверджували обставини зазначені у скаргах заявників.

Так, наприклад, у справі *Кобець проти України*, розглядаючи скаргу за статтею 3 ЄКПЛ на неналежне поведження співробітника міліції та на відсутність адекватного та ефективного розслідування його скарг, ЄСПЛ повторив, що відповідно до його прецедентної практики при оцінці доказів він керується критерієм доведення “поза розумним сумнівом” [45]. Аналогічне вказано у справі *Козинець проти України* [43, Para. 54], *Сергій Савенко проти України* [46, Para. 35], *Ухань проти України* [45, Para. 56].

Враховуючи, що відповідно до ст. 9 КУ та ст. 17 ЗУ “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини” – суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права. Також окремо на необхідності врахування практики ЄСПЛ при перегляді судових рішень в порядку ст. 445 ч. 1 п. 2 КПК України наголошує О. М. Дроздов, вказуючи що такий підхід має бути запроваджений Верховним Судом України [457, с. 123], тому надалі увагу буде приділено дослідженню

теорії та практиці застосування стандарту доказування “поза розумним сумнівом” ЄСПЛ.

Слід зазначити, що застосування даного стандарту доказування не передбачено, жодним положення ЄСПЛ, або Регламентом ЄСПЛ [458, Paras. 4–13]; тобто є творінням прецедентного права. Формулу доказування “поза розумним сумнівом” можна прослідити з так званої справи “*Greek Case*”. В цій справі Комісія (нині вже недіюча) відзначила, що: “...в кожному випадку заява про тортури та жорстоке поводження, як порушення статті 3 ЄКПЛ, повинна бути доведена поза розумних сумнівів. Розумний сумнів означає сумнів, що базується не на одній лише теоретичній можливості або такий, який виник лише з підстав того, щоб уникнути небажаного висновку, а такий, відносно якого можуть бути надані підстави, що можна підтвердити наданими фактами” [459, с. 1, 196]. Пізніше Комісія підтвердила даний стандарт, використавши його в своєму докладі по справі *Ireland v. United Kingdom*: “Як і в справі ‘*Greek Case*’, стандарт доказування використаний Комісією є таким, що твердження повинні бути доведені поза розумним сумнівом” [460, с. 512, 796]. Коли справа надійшла до ЄСПЛ, то він погодився з підходом Комісії відносно доказів, на основі яких, можливо винести рішення, щодо наявності порушення статті 3 ЄКПЛ про захист прав людини і основоположних свобод. ЄСПЛ прийняв стандарт доказування “поза розумним сумнівом”, та таке його трактування, проте додав, що: “...такі докази можуть витікати з співіснування достатньо сильних, чітких і взаємно підтверджуючих висновків або аналогічних неспростовних презумпцій факту” [326, Para. 160].

Дане доповнення ЄСПЛ, щодо прийнятного стандарту доказування, стало, “*locus classicus*” цього стандарту. При встановленні питання, щодо того чи мало місце порушення статті 3, ЄСПЛ застосовує стандарт доказування “поза розумним сумнівом” [461, Para. 48], [462, Para. 180], [463, Para. 38], [464, Para. 117].

Проте з часом, пряме обмеження, яке було визначено в двох наведених справах (щодо порушень статті 3 ЄКПЛ), зникло з практики ЄСПЛ. Тобто ЄСПЛ почав застосовувати (та й досі застосовує) даний стандарт при розгляді заяв про порушення не лише ст. 3, а й інших статей ЄКПЛ [465, Paras. 241–242], [466, Para. 79], [467, Paras. 88–89], [468, Para. 89].

Як зазначив один зі суддів в своїй окремій думці: “[ЄСПЛ] ніколи не пояснював, не кажучи про обґрунтування того, чому стандарт доказування, використовуваний [ЄСПЛ], повинен бути саме ‘поза розумним сумнівом’” [458, Paras. 4–13].

Прийнятий ЄСПЛ високий стандарт доказування протягом декількох років піддається інтенсивній критиці з боку самих суддів. Наприклад, вісім з сімнадцяти суддів Великої палати при розгляді справи *Labita v. Italy* вказали в своїй особливій думці, серед іншого, на наступне: “Більшість суддів вважають, що заявник не довів ‘поза розумних сумнівів’ те, що він піддавався поганому поводженню у в’язниці Піаноза. У той час як ми згодні з більшістю в тому, що матеріали подані заявником є доказами, що мають ймовірний характер, ми, тим не менш, враховуємо можливі труднощі ув’язненого, який піддавався поганому поводженню з боку охоронців, і потенційний ризик, пов’язаний з оприлюдненням такого звернення. Відповідно, ми вважаємо, що стандарт, використаний при оцінці доказів у даній справі, є неадекватним, можливо, нелогічним і, навіть, не чинним, оскільки у зв’язку з відсутністю ефективного розслідування, заявник не мав можливості отримати докази, а влада, навіть, не змогла встановити наглядачів, відповідальних за встановлення випадків поганого поводження. Держави тепер можуть сподіватися на те, що [ЄСПЛ], у справах подібних цьому, не стане розглядати заяви про погане поводження у зв’язку з недостатністю доказів. Держави будуть зацікавлені в тому щоб не проводити розслідування таких заяв, позбавляючи, таким чином, заявників, доказів ‘поза розумним сумнівом’... І, нарешті, необхідно пам’ятати, що стандарт доказування ‘поза розумних сумнівів’ є, у ряді правових систем,

елементом кримінального судочинства. Однак даний Суд не розглядає питання провини або невинності або покарання винних, його завдання полягає в захисті жертви та забезпеченні компенсації шкоди, заподіяної Державою–Відповідачем. Тест, метод і стандарт доказування, відносно передбаченої Конвенцією відповідальності, відрізняються від тих, що існують в різних національних системах відносно питань кримінальної відповідальності...” [469].

Аналогічним чином, суддя Бонелло (Giovanni Bonello), в своїй особливій думці у справі *Sevtaç Veznedaroğlu v. Turkey* вказав, що: “Доведеність ‘поза розумним сумнівом’ відображає максимальний стандарт, що має відношення до питань, що вирішуються, при визначенні кримінальної відповідальності. Ніхто не повинен позбавлятися волі або піддаватися іншому покаранню за рішенням суду, якщо вина такої особи не доведена ‘поза розумним сумнівом’. Без будь-яких коливань, я вважаю жорсткість даного стандарту виправданою. Однак в інших галузях правового регулювання, стандарт доказування має бути пропорційний переслідуваній меті: він повинен мати найвищу ступінь визначеності у кримінальних справах і робочу ступінь імовірності по іншим... При розгляді протилежних версій подій [ЄСПЛ] зобов’язаний встановити: 1) на кого закон покладає тягар доказування, 2) чи вказують передбачені законом припущення на користь однієї зі сторін, і 3) ‘баланс ймовірностей’, який за наявності версій, що суперечать заявам протилежної сторони, здається більш прийнятним та таким, що заслуговує довіри. Стандарт доведення ‘поза розумним сумнівом’, на мою думку, невірно застосовується в ‘цивільному’ процесі, у розглянутих даним Судом справах. Наскільки я знаю, [ЄСПЛ] є єдиним судом в Європі, який вимагає доказів ‘поза розумним сумнівом’ при розгляді справ не кримінально-правового характеру” [470].

Дійсно, як вже зазначалося раніше, в практиці та в законодавстві країн, що використовують правову конструкцію “стандарт доказування” та стандарт доказування “поза розумним сумнівом” є виключно кримінально-

правовим/процесуальним та не застосовується в цивільних, господарських та/чи адміністративних справах.

Хоча потрібно відзначити, що чим більш серйозною є заява сторони, тобто питання, що є предметом розгляду, то тим більш переконливими повинні бути докази, які подаються сторонами, щоб відповідати стандарту доказування [471]–[473].

Проте в жодному випадку, стандарт доказування, що використовується, не може досягти того рівня доведеності, що вимагає стандарт “поза розумним сумнівом”. Відповідний стандарт може наблизитися до цього рівня доведеності, коли суд повинен отримати повну впевненість в істинності твердження та практично не відрізнятися на практиці від кримінального стандарту [474, Paras. 37, 83], [475, Paras. 17–19], [476, Para. 90].

Суддя Бонелло не єдиний хто піддає критиці такий підхід ЄСПЛ, щодо стандарту доказування. Як один із суддів в своїй окремій думці [477] вказав, що поняття доказування “поза розумним сумнівом” добре відоме як стандартне вираження кримінального стандарту доказування в країнах сім’ї загального права.

Даний стандарт не тільки дуже широко застосовується в кримінальному судочинстві; але також підтримується та витікає з самого принципу відправлення кримінального судочинства. Дане положення дійсне в силу того, що стандарт доказування “поза розумним сумнівом” є необхідною умовою та є прямим наслідком дії принципу презумпції невинності. Відповідно, такий же стандарт доказування не може застосовуватися там, де жодна з подібних презумпція не працює. Очевидно, що презумпція невинності не поширюється на права про відповідальність держав у рамках ЄКПЛ, так що ЄСПЛ даний стандарт застосовуватися не повинен [478, с. 889, 895]. Більше того, кримінальний стандарт є таким “високим” задля того, щоб забезпечити довіру громадськості до системи кримінального правосуддя: 1) моральний осуд “додається” до обвинувального рішення, та 2) впевненість у тому, що вирок був

вірним. У цьому сенсі, кримінальний стандарт є “важливою частиною моральної сили кримінального закону” [479, Para. 424].

Можливо, що спочатку Комісія, а за нею ЄСПЛ в своїх перших рішеннях, щодо застосування стандарту “поза розумним сумнівом” була під впливом використаної МС ООН фрази “немає місця розумним сумнівам” у справі “*Corfu Channel*” [28, с. 18]. Це був один з найперших прецедентів, де був використаний подібний стандарт доказування в цивільному, міждержавному контексті. Можливе, що саме це було тією підставою для використання Комісією та ЄСПЛ фрази “поза розумним сумнівом” у справі *Ireland v. United Kingdom*.

Треба відзначити, що даний стандарт доказування застосовується разом з правилом надання доказів, відповідно до якого прийнятними є докази, які мають найбільше відношення до справи. Процедура ЄКПЛ, передбачає, що жодний доказ не є неприйнятним, в результаті, відповідальній стороні легко визвати сумніви у ЄСПЛ, шляхом надання доказів, що були б неприйнятні судами англо-американської (загальної) системи права [480, с. 256–257]. Тому ЄСПЛ визнав цю критику, та в своїх рішеннях підтримує позицію, що стандарт, застосований ним, немає нічого спільного з кримінальним стандартом, який відомий національним системам та його функцією є визначення відповідальності держав-учасниць в рамках ЄКПЛ [41, Para. 147], [468, Para. 89], [481, Para. 156].

У своїй постанові по справі *Nachova and Others v. Bulgaria*, ЄСПЛ вказав на наступне: “При оцінці доказів, [ЄСПЛ] був прийнятий стандарт доказування ‘поза розумним сумнівом’. Проте метою суду не є запозичення даного стандарту з національних правових систем. Його роль не полягає у вирішенні питань кримінальної провини або цивільної відповідальності, а у визначенні передбаченої [ЄКПЛ] відповідальності Високої Договірної Сторони. Особливе значення даної задачі, передбаченої Статтею 19 [ЄКПЛ], полягає в забезпеченні виконання зобов’язань, прийнятих на себе Високими Договірними Сторонами

по [ЄКПЛ], і визначає підхід [ЄСПЛ] до питань доказування і надання доказів. Процедура [ЄСПЛ] не передбачає процесуальних бар'єрів для прийнятності доказів або зумовленою формули для їх оцінки. В рамках процедури висновки, на думку [ЄСПЛ], ґрунтуються на вільній оцінці всіх доказів, у тому числі умовиводів, що прямують з фактів і наданих сторонами документів і доводів. Відповідно до встановленого прецедентним правом, доказ може впливати з співіснування досить сильних, чітких і взаємно підтверджуючих умовиводів або аналогічних неспростовних презумпцій факту. Більш того, рівень переконливості, необхідний для того, щоб прийти до певного висновку, та, у зв'язку з цим, розподіл тягаря доказування, природно пов'язаний зі специфікою фактів, сутністю висунутих звинувачень передбачених [ЄКПЛ]. [ЄСПЛ] також звертає увагу на серйозність висновків про порушення Високою Договірною Стороною основоположних прав людини" [41, Para. 147].

Цей новий підхід вже застосовувався в постанові ЄСПЛ по справі *Mathew v. the Netherlands*, в якому ЄСПЛ вказав на те, що термін "поза розумним сумнівом" має автономне значення в контексті процедури розгляду скарг про порушення передбачених ЄКПЛ прав [481, Para. 156].

У справі *Tomasi v. France* [38] заявник стверджував, що зазнав тортур, перебуваючи під вартою. При першій появі перед суддею, через два дні після арешту, заявник звернув увагу судді на синці на своєму тілі. Після звільнення з під варти заявника оглядали 4 лікарів. Вони прийшли до висновку, що час нанесення тілесних ушкоджень збігся з періодом знаходження заявника під вартою в поліцейській ділянці. Ніхто не стверджував, що пошкодження, помічені на тілі заявника, могли з'явитися в період, що передував його взяттю під варту, або могли бути результатом власних дій заявника або його спроби втечі. ЄСПЛ прийшов до висновку, що представлені факти достатні для доказування того факту, що заявник постраждав від жорстокого поводження з боку поліції.

ЄСПЛ також розробив ряд доктрин, які дозволять йому знайти порушення “поза розумних сумнівів” навіть за відсутності прямих доказів подій [458, Paras. 14–17], переклавши тягар доведення, де травми або смерть відбулися під вартою в поліції; тобто буде вказуватися на порушення статей 2 і 3 ЄКПЛ, при яких, відповідальність держави не доведена, але де державі ефективно не вдалось розслідувати події – і таким чином посилатися на нездатність уряду представити переконливе пояснення на основі інформації, до якої тільки він може мати доступ [42].

Так в справі *Atabayeva v. Russia* заявники стверджували, що державою були порушені їх права передбачені статтями 2 та 3 ЄКПЛ (їх родич, Рамзан Кукуєв зник після того, як був незаконно затриманий російськими військовослужбовцями і, що місцева влада не провела ефективного розслідування цієї події, що їх право на приватне і сімейне життя було порушено в результаті незаконного затримання та зникнення їх близького родича, що вони не отримали ефективних засобів захисту проти зазначених порушень). Під час розгляду заяви ЄСПЛ, Уряд у своїх відповідях вказав, що злочинці могли бути членами незаконних збройних формувань, і вони затримали Рамзана Кукуєва, щоб помститися за його діяльність в якості співробітника військової комендатури Віденського району. Однак це твердження не було конкретним і не підтверджувалося ніякими матеріалами. ЄСПЛ зазначає, що викладена заявниками версія подій, навпаки, підтверджена показаннями свідків, отриманими заявниками та слідством. Заявники і сусіди показали, що дії осіб, які вчинили злочин, були аналогічні діям при проведенні спецоперації. Зокрема, озброєні люди затримали кілька чоловіків з села і потім через два дні після затримання звільнили більшу частину з них. Вони використовували військову техніку, таку як БТри, а також вертольоти. Крім того, Уряд підтвердив, що викрадачі Рамзана Кукуєва пересувалися на БТРах, які не можуть бути використані членами незаконних бандформувань. ЄСПЛ вважає той факт, що велика група озброєних людей у формі безперешкодно

пересувалися на військовій техніці і заарештувала кілька людей в їх власних будинках, переконливо підтверджує версію заявників про те, що це були співробітники держави. Показання інших затриманих про обставини їх викрадення та звільнення підтверджують цю версію. Ця версія подій розглядалася і слідством, яке зробило ряд кроків з перевірки причетності силових структур до затримання. Слідству не вдалося встановити, які саме військові підрозділи або служби безпеки проводили операцію, але, мабуть, серйозних кроків у цьому напрямку і не робилося.

Таким чином ЄСПЛ зазначив, що у разі, коли заявник робить твердження *prima facie*, а у ЄСПЛ немає можливості зробити висновок на основі фактів через відсутність відповідних документів, на Уряд покладається обов'язок вичерпно аргументувати, чому даний документ не може бути наданий ЄСПЛ для перевірки тверджень заявника, або дати задовільне і переконливе пояснення того, як саме відбулися події, про які йде мова. Таким чином, тягар доказування переноситься на Уряд, і якщо він не представляє достатніх аргументів, то постає питання про можливі порушення Статті 2 та/або Статті 3 ЄКПЛ (*Toğcu v. Turkey*, №27601/95, §95, 31 травня 2005 р., і *Akkum and Others v. Turkey*, №21894/93, §211, ECHR 2005 II). Враховуючи вищеназвані елементи, ЄСПЛ вважає встановленим, що заявники представили досить серйозні докази (*prima facie*) того, що їх родич був затриманий представниками держави. Твердження Уряду про те, що слідством не встановлена причетність федеральних силових структур до викрадення, є недостатнім і не звільняє Уряд від, згаданого вище, тягаря доведення. Також починаючи з 03 травня 2001 р. заявники не отримували достовірних відомостей про їх родича. Його прізвище відсутнє в журналах реєстрації осіб, які утримуються під вартою. І, нарешті, Уряд не надав будь-яких пояснень того, що сталося з ними після арешту. Беручи до уваги, усі надані докази та доводи сторін та окремо відзначаючи (беручи до уваги цілий ряд розглянутих ним справ: *Imakayeva v. Russia*, №7615/02, ECHR 2006; *Luluyev and Others v. Russia*, №69480/01, ECHR 2006),

що феномен “зникнень” в Чеченській Республіці добре відомий, ЄСПЛ робить висновок, що в умовах збройного конфлікту в Чечні, якщо когось затримують невстановлені військовослужбовці, а потім факт затримання не зізнається, це можна розглядати як загрозливу для життя ситуацію. Відсутність Рамзана Кукуєва і будь-яких відомостей про нього протягом декількох років підтверджують дане припущення.

За вищезазначеним причин ЄСПЛ вирішив, що не викликає сумнівів на розумних підставах той факт, що Рамзана Кукуєва слід вважати померлим після затримання співробітниками держави, що не визнається владою.

В іншій справі, а саме у справі *Indelicato v. Italy* [482] заявник скаржився, що у в'язниці його били ногами і руками, а також ображали і обливали холодною водою серед ночі. Однак, він не зміг надати якого-небудь медичного свідоцтва, що підтверджує його скаргу. Інші докази, подані заявником, не були достатніми для підтвердження зазначеної скарги без всякого обґрунтованого (розумного) сумніву. Представлені докази включали доповідь організації “Amnesty International” і доповідь одного італійського судді, які стверджували, що ув'язнені, що містяться в тій же тюрмі що і заявник, піддавалися жорстокому поводженню. ЄСПЛ ухвалив, що дані доповіді не можуть бути доказами по даній справі, оскільки вони не стосувалися конкретного випадку заявника. Таким чином, ЄСПЛ не виявив факту порушення статті 3 ЄКПЛ.

Можна зробити висновок, що, вимога застосування стандарту доказування “поза розумним сумнівом” відсутня в будь-яких нормативних актах, що регулюють діяльність ЄСПЛ (ані положення ЄСПЛ, або Регламентом ЄСПЛ). Використання даного стандарту є творінням прецедентного праву ЄСПЛ та Комісії, які застосували їх спочатку у справі “*Greek Case*”, та пізніше затвердили дане правило у справі *Ireland v. United Kingdom*.

За цю позицію ЄСПЛ неодноразово піддавався критиці, а саме, що прийняття такого “високого”, та, по суті, кримінально-правового стандарту доказування не відповідає цивільному, міждержавному контексту в якому

працює ЄСПЛ. Дану критику ЄСПЛ сприйняв в ряді своїх рішень, вказавши на те, що термін “поза розумним сумнівом” не має нічого спільного зі кримінально-правовими стандартами, що використовуються в національному законодавстві. Також, ЄСПЛ допускає перекладання тягаря доказування, що, в цілому, відповідає вимогам ЄКПЛ, а саме коли держава не надала, або не приклала зусиль на пошук інформації, до якої вона мала виключний доступ.

Таким чином, застосування ЄСПЛ стандарту доказування “поза розумним сумнівом” залишає йому простір для вільного (суб’єктивного) тлумачення. ЄСПЛ не визначені критерії доведеності, проте практика ЄСПЛ ілюструє на прикладі конкретних справ, які докази є достатніми, а які є недостатніми. Тому за відсутності відповідної практики застосування українськими судами стандарту доказування “поза розумним сумнівом”, слід звернути увагу на те, що ЄСПЛ під “розумним сумнівом” розуміє сумнів, що можна підтвердити наданими судом доказами, та які повинні ґрунтуватися на обставинах, що можуть витікати з співіснування достатньо сильних, чітких і взаємно підтверджуючих висновків або аналогічних неспростовних презумпцій факту.

Висновки до розділу 2

1. В доктрині та судовій практиці США відсутня єдина позиція щодо розуміння стандарту доказування “поза розумним сумнівом”, який тим не менше був визнаний ВС США як складова належної правової процедури. Однак ВС США визнав, що надання роз’яснень з приводу розуміння стандарту доказування “поза розумним сумнівом” є правом суду, а не його обов’язком, який тим не менше повинен вказати на необхідність доведення вини підсудного стороною обвинувачення поза розумним сумнівом. ВС США було підтверджена позиція того, що доведеність поза розумним сумнівом не вимагає абсолютної достовірності та необхідності подолання усіх можливих сумнівів. При чому ВС США визнав, що використання терміну “моральна достовірність” є небажаним та

може ввести в оману присяжних. Така ситуація спричинила те, що на федеральному рівні та рівні окремих штатів існують три підходи:

- 1) суди надають визначення розумного сумніву;
- 2) суди не надають визначення розумного сумніву, проте на прохання присяжних надають такі пояснення, хоча остаточне рішення залежить від розсуду судді;
- 3) суди не надають жодних пояснень.

Відповідно серед тих юрисдикцій, що надають визначення, відсутня єдина позиція щодо роз'яснення стандарту доказування “поза розумним сумнівом”, проте можна виокремити наступні найпоширеніші підходи:

- 1) як таку переконливу доведеність/переконаність, на яку розважлива людина поклалась би при прийнятті найбільш важливих рішень у власному житті; або розумний сумнів є таким сумнівом, що змусив би таку особу від прийняття таких рішень в його власному житті;
- 2) як почуття твердого, незміного переконання, яке має виникнути після повного та неупередженого дослідження доказів чи відсутності певних доказів;
- 3) комбінація перших двох.

2. В доктрині та судовій практиці Англії та Уельсу можливо виокремити наступні підходи до розуміння стандарту доказування “поза розумним сумнівом”:

- 1) як “високий ступінь ймовірності”;
- 2) як “ступінь впевненості” (*satisfied so that you feel sure*).

При чому подальші пояснення визнані Апеляційним судом Англії та Уельсу як небажані, що знайшло відображення у відповідних модельних інструкціях присяжним, проте така рекомендація не є зобов'язуючою.

3. Верховним судом Канади в своїх рішеннях було вироблено єдиний підхід до розуміння та пояснення стандарту доказування “поза розумним сумнівом”, який має наступні характеристики: 1) особа вважається невинним доки її вина не буде доведена поза розумним сумнівом; 2) такий сумнів не є

(повинен бути) уявним чи фривольним та повинен бути раціональним та логічно впливати з сукупності доказів чи їх відсутності; 3) лише ймовірності чи правдоподібності недостатньо для визнання особи винуватим; 4) доведеність поза розумним сумнівом не означає абсолютної достовірності, проте така доведеність має наближатися до неї; 5) відсутність розумних сумнівів може відповідати почуттю впевненості у вині особи.

4. Судовою практикою Австралії було встановлено, що стандарт доказування “поза розумним сумнівом” є очевидним для більшості населення, так як усі розуміють значення слів “розумний” та “сумнів”, й тому присяжні самі встановлюють, що є розумним а що – ні, в конкретних умовах судового розгляду. Втім, в рамках окремих юрисдикцій Австралії, судді вповноважені надавати окремі інструкції (проте лише встановленої форми), які можуть мати наступні складові: 1) презумпцію невинуватості та покладання обов’язку (тягаря) доведення на сторону обвинувачення; 2) недостатності ймовірності для визнання особи винним; 3) неможливості досягнення абсолютної достовірності в рамках кримінального судочинства; 4) неможливості бути переконаним у вині особи за наявності розумних сумнівів; та 5) розумний сумнів не є уявним чи маячливим сумнівом.

5. В рамках правової системи Нової Зеландії при розумінні стандарту доказування “поза розумним сумнівом” використовується інструкція, вироблена у рішеннях Апеляційного суду Нової Зеландії, що, в цілому, відповідає підходу, виробленому ВС Канади.

6. На відміну від національних судів системи англо-американського (звичайного) права, МКС та *ad hoc* МТКЮ та МТР не мають присяжних у складі судових палат, й тому виходять з позиції, схожої до позиції судів Австралії, згідно якої судді самі встановлюють критерій розумності сумнівів та доведеності в залежності від обставин справи. Втім у своїх останніх рішеннях МКС надав низку роз’яснень з приводу застосування відповідного стандарту. Відповідно до цих роз’яснень розумний сумнів не може містити в собі уявний чи фривольний

сумнів, що оснований на емпатії чи упередження. Такий сумнів повинен ґрунтуватися на логіці та здоровому глузді та мати раціональний зв'язок з доказами, відсутності доказів чи неузгодженості доказів. При чому при оцінці доказів та визначенні того чи було досягнуто певного доказового порогу прийняття рішення потрібно проводити цілісну оцінку та зважування усіх доказів, взятих разом у зв'язку з предметом доказування (спірним фактом) (*fact at issue*), а не кожного доказу окремо. В рішенні також зазначається, що коли на основі доказів, які були предметом дослідження, можна зробити лише один розумний висновок, такий висновок вважається доведеним (встановленим) поза розумним сумнівом.

7. ЄСПЛ під “розумним сумнівом” розуміє сумнів, який можна підтвердити наданими судом доказами, та який повинен ґрунтуватися на обставинах, що можуть витікати з співіснування достатньо сильних, чітких і взаємно підтверджуючих висновків або аналогічних неспростовних презумпцій факту. ЄСПЛ, застосовуючи стандарт доказування “поза розумним сумнівом”, залишає простір для вільного (суб'єктивного) тлумачення. Критерії доведеності не визначені ЄСПЛ, проте його практика ілюструє на прикладі конкретних справ, які докази є достатніми, а які є недостатніми.

РОЗДІЛ 3
ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННЯ СТАНДАРТУ ДОКАЗУВАННЯ
“ПОЗА РОЗУМНИМ СУМНІВОМ” У ВІТЧИЗНЯНОМУ
КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ ТА
ДОКТРИНІ

3.1. Співвідношення стандарту доказування “поза розумним сумнівом” та внутрішнього переконання

Вводячи концепцію стандартів доказування та стандарту доказування “поза розумним сумнівом” у вітчизняне кримінальне процесуальне законодавство, зокрема, та ставлячи за мету [483, Para. 5.9] подальше впровадження такої концепції шляхом формалізації у сфері цивільного, господарського та адміністративного судочинства, вона стикається з вже існуючим положенням про “внутрішнє переконання” як критерію прийняття рішень судом. При чому даний критерій є єдиним для усього процедурного права України, тобто має міжгалузевий характер та має приблизно одну форму – суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному та неупередженому дослідженні усіх обставин справи (доказів), керуючись законом [5, ст. 94], [484, ст. 212], [485, ст. 43], [486, ст. 86], цим же повинні керуватися і присяжні у кримінальному провадженні [5, ст. 388]. Тобто СПР повинен прийняти рішення, якщо після такого дослідження у нього сформувалося, чи не сформувалося (в залежності від рішення, що приймається) внутрішнє переконання у існуванні чи відсутності певних обставин, фактів.

Внутрішнє переконання в правовій доктрині розглядається як складова принципу вільної оцінки доказів, що і, власне, забезпечує свободу СПР при дослідженні доказів та винесенні процесуального рішення. Даний принцип завжди протиставляється т.з. формальній (легальній) теорії доказів, чи теорії

формальних (легальних) доказів, згідно якої існує певна градація доказової сили певних доказів якими пов'язаний суддя при винесенні рішення, і який, внаслідок дії такої системи, перетворюється на, умовно кажучи, “бухгалтера” [487, с. 53–54]. В силу даного та інших недоліків [22, с. 81–82], [183, с. 429–430], [488, с. 246], система формальних доказів була замінена принципом вільної оцінки доказів.

Загалом принцип вільної оцінки доказів та внутрішнє переконання (*intime conviction*) як гарантія реалізації даного положення вперше знайшла своє відображення на теренах ФР з приходом Французької революції та ідей Просвітництва [489, с. 23]. Такий підхід до оцінки доказів супроводжувався введенням суду присяжних, виправдувальне рішення яких не підлягало оскарженню. Варто зазначити, що на відміну від суду присяжних Англії (які виступали взірцем для французького законодавця того часу), французькі присяжні повинні були викласти свій вердикт у вигляді відповідей на основні питання. При чому, до середини ХІХ ст. цей принцип не розповсюджувався на суддів, які все ще мали використовувати формальну (легальну) теорію доказів [22, с. 82].

З часом такий підхід був сприйнятий більшістю європейських країн, в тому числі й Російською імперією в Уставах цивільного та кримінального судочинства якої було закріплені положення, які веліли суддям та присяжним керуватися “своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на дослідженні (*обсужденіи*) у сукупності всіх обставин справи” [490, ст.ст. 119, 766, 804] у кримінальних справах, та “по переконанню совісті” у цивільних [491, ст. 129]. Такий підхід, не дивлячись, на “буржуазне походження” склав подальшу основу критерію оцінки та винесення судових рішень радянського процесуального права, та, зокрема, кримінально-процесуального, і отримав своє закріплення в КПК УССР 1922 р. й 1960 р. Проте на доктринальному рівні стверджувалося, що радянський підхід до оцінки доказів є більш раціональним [492, с. 5].

На сучасному етапі розвитку кримінального процесуального законодавства та доктрини відсутнє єдине розуміння внутрішнього переконання. Дана категорія серед дослідників розглядається як мета (результат) [493, с. 282–283], [494, с. 228], принцип [495, с. 124], метод (спосіб) і результат [496, с. 61], [497, с. 23], метод, принцип і результат [138, с. 246–247], [183, с. 427–442] оцінки доказів. Не вдаючись до дискусії, щодо правової природи внутрішнього переконання, автор стоїть на позиції, що дану категорію можна розглядати як:

1) складову принципу вільної оцінки доказів, за якої СПР при оцінці доказів керується своїм внутрішнім переконанням і є вільним від законодавчих приписів та впливу учасників процесу чи, наприклад, політичних, релігійних, етичних, моральних настанов. Хоча, звісно, суддя не є абсолютно вільним у оцінці доказів, як то допустимості, де кримінальне процесуальне законодавство встановлює чіткі межі та вимоги до такої характеристики доказів; теж саме стосується і належності, яка хоча і не містить законодавчих приписів (за винятком предмету доказування та конкретних обставин, що складають склад злочину), тим не менше, підкоряється законам логіки, науковим дослідженням, в тому числі і положенням криміналістичної техніки та методики. Вплив учасників, також неможливо обмежити, хоча б в силу того, що під час судового провадження вони не лише надають докази, але й висувають свою версію події минулого, підкріплюючи її своїми аргументами, тобто є інтерпретацією наявних під час судового розгляду доказів чи їх відсутності. Політичні, релігійні, етичні та/чи моральні чинники, звісно, не повинні впливати на СПР, який повинен керуватися лише законом та доказами, можливо забезпечити лише формально і стверджувати, що суддя є вільним від такого впливу доволі проблематично;

2) результат оцінки, у результаті якої у СПР повинно сформуватися “внутрішнє” переконання в існуванні чи не існуванні певних фактів, обставин, наприклад у винуватості особи (осіб) у певному діянні. При чому, варто

вказати, що в силу дії презумпції невинуватості, внутрішнє переконання у невинуватості особи не є обов'язковим, хоча і може мати місце. Тобто СПР повинен досягти почуття переконання, бути переконаним у достатності наявних доказів, які свідчать про достовірність чи недостовірність обвинувачення.

Такий суб'єктивістський підхід до винесення рішень, як вже зазначалося, в цілому, характерний для романо-германської (континентальної) правової сім'ї і міститься у відповідних кримінально-процесуальних кодексах європейських держав. Так наприклад у ст. 353 Кримінально-процесуального кодексу ФР зазначено наступне: “Закон не вимагає від суддів надати пояснення, щодо тих шляхів, засобів якими вони себе переконали; він [закон] не приписує їм [суддям] жодного правила, норми, за допомогою якої вони повинні отримати достатні докази. Закон вимагає, щоб вони в тиші та відверто, відповідно до їх совісті задали собі питання, яке враження на їх розум справили докази надані на підтвердження вини підсудного та аргументи його захисту. Закон задає їм [суддям] одне єдине питання, яке містить у собі всі їх обов'язки: чи ви внутрішньо переконані (intime conviction)?” [498].

Схоже формулювання міститься в ст. 261 Кримінально-процесуального кодексу ФРН: “Про результат дослідження доказів суд приймає рішення у відповідності до свого вільного переконання (freie Überzeugung), заснованого на загальній оцінці розгляду” [249, с. 275].

Як бачимо, в даних визначеннях містяться схожі до вітчизняного підходу основні компоненти оцінки доказів та основи винесення рішення, як то:

- 1) внутрішнє (вільне) переконання СПР є вільним від формальних приписів закону, щодо правил оцінки доказів;
- 2) наявність (відсутність) у СПР внутрішнього (вільного) переконання є умовою винесення відповідного кримінально-процесуального рішення;
- 3) СПР може досягти стану внутрішнього (вільного) переконання лише після дослідження наявних у справі доказів та аргументів сторін.

Щодо схожості українського та французьких підходів свідчить положення щодо необхідності керуватися окрім наявних у провадженні доказів, ще й совістю. Дане положення міститься у ст. 388 ч. 2 КПК України, яка містить присягу присяжних, в якій зазначено: “брати до уваги лише досліджені в суді докази, при вирішенні питань керуватися законом, своїм внутрішнім переконанням і совістю, як личить вільному громадянину і справедливій людині”. Таке саме посилення на совість можна зустріти у ст.ст. 17 та 332 Кримінально-процесуального кодексу РФ, які вимагають від СПР керуватися совістю та законом [499].

При чому, варто зазначити, що у ст. 94 КПК України, де перелічені слідчий, прокурор, слідчий суддя, суддя, суд відсутня вказівка на совість як один з компонентів оцінки доказів, яка має допомогти СПР досягти стану внутрішнього переконання, на відміну від ст. 17 КПК РФ. Тим не менше, можна стверджувати, що український законодавець, в цілому, продовжує наслідувати романо-германську (континентальну) правову традицію, розглядаючи внутрішнє переконання як необхідну умову-результат винесення кримінально-процесуального рішення, та й зокрема вироку.

Варто зазначити, що, як і вже цитовані кодекси, КПК України не містить формального визначення, що саме має відчутти СПР, щоб чітко зрозуміти, що він досяг стану внутрішнього переконання, чи як його відрізнити від інших станів. Дослідники феномену внутрішнього переконання надають наступні визначення та характеристики.

Так А. Я. Вишинський стверджував, що: “Голос, який каже судді: це вірно, ти правильно вирішив! – це голос внутрішнього переконання, який один і визначає, в результаті цінність та значимість усіх доказів і усього процесу в цілому” [235, с. 23], схожої думки притримувалися М. М. Полянський [500, с. 34] та М. С. Строгович [194, с. 123]. Разом з тим М. С. Строгович вказував, що суддівське переконання є складним явищем і його не можна розглядати як індивідуальне і суб’єктивне почуття впевненості, стан свідомості суддів. Він

вказує на об'єктивну основу внутрішнього суддівського переконання, яку складає сукупність об'єктивних фактів, встановлених по справі [194, с. 112].

В більш пізніших працях дослідників внутрішнього переконання та процесу оцінки доказів набудуть розвитку ідеї складної структури внутрішнього переконання. Така структура, в залежності від позицій дослідників повинна містити гносеологічний та психологічний аспекти (визнається більшістю дослідників [497, с. 62], [501, с. 24], [502]), а також може містити й етичний [503, с. 70], соціальний (морально-етичний) [504, с. 91], [505, с. 83–84], логічний [183, с. 478], [497, с. 61–63] та інші аспекти (компоненти).

В рамках дослідження співвідношення внутрішнього переконання та стандарту доказування “поза розумним сумнівом” серед перелічених компонентів автора більш усього буде цікавити саме гносеологічний та психологічний аспекти (моменти) у структурі внутрішнього переконання, хоча це не означає, що автор нівелює значення інших аспектів, які, безумовно, також відображають відповідну категорію.

Гносеологічний аспект внутрішнього переконання передбачає вплив досліджених фактів і обставин на розум СПР, тобто внутрішнє переконання судді, присяжного повинно ґрунтуватися на основі наданих йому доказів та відповідати їм. Даний аспект відповідає вимозі ст. 94 КПК України, згідно якої внутрішнє переконання ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження. Тобто СПР повинен (може) досягти вказаного стану лише за допомогою дослідження зібраних доказів з точки зору належності, допустимості, достовірності та достатності. Така вказівка повинна надати внутрішньому переконанню об'єктивний характер, щоб забезпечити недопустимість прийняття рішення на підставі віри, чи просто думки.

Як зазначає Ю. М. Грошевий: “внутрішнє переконання є відображенням таких властивостей фактів, які підлягають дослідженню, що властиві об'єкту

відображення як його власні властивості, в тому числі правові властивості фактів безвідносно до того, як вони сприймаються” [503, с. 13].

Не дивлячись на гносеологічну (об’єктивну) компоненту, внутрішнє переконання містить й суб’єктивну компоненту, психологічний аспект. Даний аспект проявляється в тому, що СПР повинен бути впевненим у правильності прийнятого рішення, впевнений в існуванні чи не існуванні певного факту, обставини. Впевненість зазвичай визначають як: “такий стан суддів, при якому вони без коливань та сумнівів виражають своє відношення до істинності (хибності) результатів судового пізнання” [501, с. 17] та яке визначає: “їх рішучість діяти відповідно до отриманих знань” [503, с. 17].

Як зазначають О. В. Смирнов та К. Б. Калиновський: “внутрішнє переконання є повна впевненість суб’єкта оцінки доказів щодо достовірності отриманих висновків. Однак ця впевненість повинна ґрунтуватися не на абстрактній думці, а на оцінці кожного з доказів і всієї їх сукупності в цілому” [199, с. 215].

Схожим чином визначають внутрішнє переконання Ю. М. Грошевий та С. М. Стахівський стверджуючи, що внутрішнім переконанням є тверда впевненість зазначених органів (посадових осіб) у правильності своїх знань та висновків, оскільки вони ґрунтуються на фактичному матеріалі [191, с. 44].

Таким чином, дослідниками робиться акцент на поєднанні психологічної (суб’єктивної) складової, тобто особистої (внутрішньої) переконаності СПР та об’єктивної складової, а саме докази на яких та за допомогою котрих внутрішнє переконання формується. Тобто можна стверджувати, що внутрішнє переконання є суб’єктивним уявленням щодо об’єктивної дійсності.

Варто зазначити, що такі намагання обмежити психологічну (“внутрішню”) частину внутрішнього переконання можливо прослідити, ще в кримінально-процесуальній літературі кінця ХІХ – початку ХХ століття. Дослідниками ставився акцент на тому, що оцінка доказів за внутрішнім переконанням і совістю – не є вирішенням справи по безпосередньому

враженню або за довільним розсудом. Так ще І. Я. Фойницький зазначав: “Для того, щоб внутрішнє переконання не переходило в особисте свавілля закон, не зв’язуючи суддю легальними правилами, піклується, однак, про формування його переконання при умовах і в порядку, якими забезпечується, що всяка розсудлива і зі здоровим глуздом людина при тих же даних прийшла би до однакового висновку. Правила щодо таких умов і порядку мають високе значення; ними встановлюється межа між суддівською свободою і індивідуальним свавіллям” [506, с. 192–193].

Тобто запровадження механізмів обмеження психологічної частини, відбувалося практично ще з самого моменту впровадження внутрішнього переконання до вітчизняного кримінального процесу. Звісно без фактичного обґрунтування, без орієнтації на зібрані докази, внутрішнє переконання СПР не може бути покладено в основу кримінально-процесуальних рішень, тим паче підсумкових рішень, наприклад вироку чи ухвали. Однак, якщо ми проаналізуємо основу прийняття рішення, то ми вийдемо на питання оцінки фактичного матеріалу з точки зору чотирьох властивостей або характеристик, де основною для прийняття рішення виступає властивість *достатності* (звісно при умові, що наявні у провадженні докази є належними, допустимими та достовірними). Проблема достатності доказів для прийняття рішення виступає ключовою, бо, на відміну від решти властивостей, безпосередньо залежить від СПР та його внутрішнього переконання. Звісно КПК України містить положення про предмет доказування (або обставин, що підлягають доказуванню) з одного боку та положень, щодо змісту конкретного складу злочину, що розслідується, однак, дані положення є лише програмою дослідження фактичних обставин та виступають критерієм належності доказів. Проте останнє слово залишається за СПР, чи є наявні (здобуті) докази достатніми?

Таке питання, чи відповідь на це питання стає підставою для перегляду судових рішень апеляційними судами та подальших їх зміни чи скасування.

Так на основі проаналізованих автором судових рішень за період з 01.01.2013 по 01.09.2016 роки, апеляційними судами неодноразово були скасовані рішення судів першої інстанції з приводу невірної оцінки доказів останніми. Тобто визнання наявних у провадженні доказів недостатніми для прийняття рішення, а саме обвинувального рішення і, як наслідок, підтвердження невинуватості осіб у пред'явленому їм обвинуваченні [507]–[512].

І саме в розрізі оцінки достатності зібраної сукупності доказів СПР за його внутрішнім переконанням вступає в дію концепція стандарту доказування як критерію визначення достатності доказів. В рамках прийняття рішення про винуватість особи, внутрішнє переконання судді, присяжного повинно доповнятися вимогою щодо відсутності розумних сумнівів, щодо винуватості конкретної особи. Тобто введенням формулювання, щодо відсутності розумних сумнівів, ми намагаємося формалізувати внутрішнє переконання, зробити його більш об'єктивним. Таким чином наявні докази є достатніми для прийняття вироку, коли у судді, присяжного після їх оцінки, керуючись своїм внутрішнім переконанням та совістю, на предмет належності, допустимості та достовірності не залишилося розумних сумнівів у винуватості особи (в існуванні певного факту).

При цьому автор не вбачає неспроможності співіснування двох критеріїв оцінки достатності, як це вбачається деякими авторами, які протипоставляють суб'єктивний критерій (стандарт доказування) – “внутрішнє переконання”, та об'єктивний – “поза розумним сумнівом”. Як вбачається, такий підхід був сприйнятий грузинським законодавцем, який у статтях 3 “Роз'яснення основних понять”, 13 “Докази” та 82 “Оцінка доказів” закріпив положення, що для визнання особи винуватою (винесення обвинувального вироку) необхідна сукупність узгоджених між собою явних та переконливих доказів, які поза розумним сумнівом підтверджують винуватість особи, тобто переконали б об'єктивну особу [14]. Тобто законодавець взагалі відмовився від концепції внутрішнього переконання, хоча фраза “переконали б об'єктивну особу” можна

розглядати як ту саму концепцію внутрішнього переконання, як поєднання гносеологічного (об'єктивного) та психологічного (суб'єктивного) аспектів. Хоча, варто зазначити, що у ст. 234 Кримінально-процесуального кодексі Грузії, яка закріплює текст присяги присяжних та запасних засідателів, зазначено, що присяжний засідатель повинен враховувати усі законні докази та приймати рішення за своїм *внутрішнім переконанням* як личить справедливій людині. Таким чином, виходить, що внутрішнім переконанням повинні керуватися виключно присяжні, хоча така позиція вбачається малоімовірною, хоча б в силу того, що рішення про (не)існування розумних сумнівів приймається людиною за її внутрішнім переконанням, що властиво й судді.

Дійсно, як можливо помітити, більшість визначень доведеності поза розумних сумнівів, які були розглянуті в Розділі 2, містять елемент твердої, незмінної (внутрішньої) переконаності (впевненості) в існуванні певних фактів (факту), а, отже, і у відсутності розумних сумнівів, щодо їх існування.

Також можна відмітити кримінально-процесуальну практику суддів РФ, які, не дивлячись на відсутність терміну “доведеність поза розумним сумнівом” чи “розумний сумнів” у Кримінально-процесуальному кодексі РФ використовують дану концепцію при роз'ясненні основ доказового права, а саме презумпції невинуватості та правил оцінки доказів присяжним. Такі роз'яснення використовуються для пояснення суті неусувних сумнівів та достатності доказів для винесення обвинувального вироку [16, с. 543–545]. Тобто, умовно кажучи, загальне положення, щодо досягнення внутрішнього переконання, доповнюється вимогою щодо відсутності розумних сумнівів. При чому стандарт доказування “поза розумним сумнівом” при оцінці доказів використовують й судді, наводячи конкретні дані, що викликають такі сумніви [513]–[515]. Тому автор не вбачає конкуренції даних концепцій між собою й вбачає можливість й необхідність їх співіснування.

Разом з тим, можна зустріти точку зору, що законодавець наводить визначення достатності доказів, і таким чином досягнення внутрішнього

переконання не є непідконтрольним процесом (результатом). Мається на увазі положення щодо всебічного, повного та неупередженого дослідження обставин кримінального провадження. Проте всебічність та повнота, в результаті, визначаються суддею чи присяжним при прийнятті рішення, тобто за їх внутрішнім переконанням, на предмет достатності наявних доказів, що підтверджують обвинувачення. Тобто маємо логічний круг де достатньою сукупністю доказів – є така сукупність, яка є всебічною та повною, а всебічною і повною, вона є тоді, коли така сукупність є достатньою для ухвалення рішенням.

Звісно в КПК України міститься вказівка на необхідність дослідження та встановлення як тих обставин, що викривають, так і тих, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, проте така вказівка нічим не допомагає судді, присяжному встановити чи є конкретна сукупність доказів достатньою для прийняття рішенням. Потрібно зазначити, що положення про всебічність, повноту та неупередженість традиційно розглядалися як зміст об'єктивної істини, що повинна бути досягнена у кримінальному провадженні [516, с. 24–32], [517, с. 14–35], [518]. І таким чином, СПР досягав (повинен був досягти) стану внутрішнього переконання тільки, коли в результаті всебічного, повного та неупередженого дослідження обставин провадження була досягнута істина. Проте тут виникає проблема схожого характеру, істина визначається через достатню сукупність доказів для прийняття рішення, а прийняття рішення можливо лише тоді коли було досягнута істина по справі. Тому категорія розумного сумніву є своєрідним обмеженням принципу всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин кримінального провадження, де достатність отриманих доказів в результаті проведеного судового розгляду визначається відсутністю розумних сумнівів.

Варто зазначити, що вимоги щодо “розумності” мали місце в працях радянських дослідників внутрішнього переконання. Так наприклад М. С. Строгович вказує, що внутрішнє переконання є *розумною впевненістю*

радянських суддів у вірності їх висновків по справі, що була досягнута ретельним та всебічним дослідженням обставин справи, що витікають з твердо встановлених та достовірних обставин справи. Судове переконання позбавлене всякої ірраціональності, це не інтуїція та не є несвідомим почуттям, а тверде переконання суддів у винуватості чи невинуватості обвинуваченого, що ґрунтується на тому, що саме цей висновок – та лише він – витікає з обставин справи, а усі інші можливі рішення відкинуті як такі, що знаходяться у протиріччі з обставинами справи та не відповідають дійсності [167, с. 337]. Тобто, визнавалась, що судове переконання повинно бути обмежено раціональною сферою (розумними сумнівами), які мають ґрунтуватися на виключенні усіх *розумно, раціонально* можливих варіантів. Цікаво, що саме М. С. Строгович піддав нищівній критиці як концепцію “доведеності поза розумним сумнівів” так і ідею стандартів доказування загалом, яка вступала в протиріччя з положеннями діалектичного матеріалізму, та можливістю пізнання істини в будь-якій сфері людської діяльності, в т.ч. і в юрисдикційних процесах, й отже, подоланні *усіх* сумнівів [193, с. 133–143, 255], [194, с. 128–133]. Звісно, концепція істини, як абсолютного, всебічного та повного знання для прийняття рішення судом, не може одночасно співіснувати з ідеєю дихотомії сумнівів на *розумні* та *нерозумні*, і таким чином обмеженості судового пізнання і достатності лише подолання розумних сумнівів. Варто зазначити, що необхідність подолання *усіх* сумнівів закріплена і в діючому КПК України, в ст. 17 ч. 4, що йде в протиріччя з ч. 2 тієї ж статті.

Щодо необхідності подолання виключно розумних сумнівів та обмеженості доказування (пізнання) вказує й А. Р. Белкін, який зазначає, що для формування внутрішнього переконання не потрібно збирати усі докази, що відносяться до справи. Тут діє принцип *розумної достатності*: збирання доказів припиняється після того, як встановлений предмет доказування в необхідних по даній справі межах. Обов’язковість наявності тих чи інших

доказів та їх джерел в одних випадках визначається законом, в інших – теорією та практикою судового дослідження, доказування [185, с. 23].

Дійсно, як вже зазначалося, окремі елементи достатності встановлюються як предметом доказування так і окремими особливостями складів злочинів, що закріплені в кримінальному законі. Проте це є лише модель, приблизний план. Розумність, як критерій достатності, повинен встановлюватися з огляду на практику в її широкому розумінні, яка включає судову практику розгляду конкретних злочинів та вироблених рекомендацій, що містяться в узагальненнях судової практики вищих судових установ, так і, вироблена криміналістикою на основі наукових положень інших наук, методика розслідування, яка містить обов'язкові елементи, що підлягають доказуванню, які характерні для окремих видів злочинів; також до практики слід віднести, власне, досвід конкретного СПР та нормальний стан речей.

Звісно практика є ретроспективною та не може завжди розповсюджуватися на майбутні випадки, проте саме для цього СПР є центром прийняття рішень, який додає гнучкості усій системі, можливості її адаптації до конкретних обставин конкретної події. Проте вводячи формалізацію до суб'єктивної сфери внутрішнього переконання у вигляді стандарту доказування “поза розумним сумнівом” ми досягаємо більшої передбачуваності винесення судових рішень та підвищується якість судових рішень, їх зрозумілість – наводиться критерій яким керувався суд, беручи до уваги одні обставини та відхиляючи інші.

Формалізацією психологічної (суб'єктивної) сфери внутрішнього переконання шляхом введення стандарту доказування “поза розумним сумнівом”, дійсно, можна досягти більшої вибагливості СПР (суддів та присяжних) до доказів, – такого висновку дійшов німецький дослідник Крістоф Енгель (Christoph Engel) в результаті свого дослідження. В ході дослідження К. Енгель проводив ряд лабораторних експериментів, суть котрих зводилась у винесенні рішення про винуватість/невинуватість особи двома група

піддослідних по уявній справі, де перша група використовувала стандарт доказування “поза розумним сумнівом”, а друга – “перевага доказів”. Отримані в ході дослідження результати, свідчать про те, що перша група, в цілому, вимагала більшого ступеня переконливості наявних доказів, ніж друга група [141, с. 460–461]. Тобто, в цілому, різні стандарти доказування вимагають різного ступеня впевненості. Потрібно зазначити, що в ході свого дослідження К. Енгель виходив з положення, що присяжні (судді) при оцінці доказів, “конструюють історії” оцінюючи їх на предмет несуперечливості та правдоподібності, де визначну роль грають несвідомі чинники та така діяльність носить інтуїтивний характер [141, с. 451–454]. Таким чином, присяжні оперують не окремими доказами, а історіями, що створюються сторонами на основі наявних доказів та оцінюють їх переконливість. Відповідно, К. Енгель робить висновок, що стандарт внутрішнього переконання є дескриптивно вірним, правильно описуючи ментальний процес СПР.

Однак, коментуючи результати дослідження, які продемонстрували дієвість формалізованих стандартів доказування, К. Енгель робить висновок, що вони виступають в ролі соматичного маркера, тобто певного емоційного сигналу, настанови, що ініціює більш відповідальний підхід до оцінки доказів, та, як наслідок, прийняття рішення. Тобто такі стандарти (в залежності від конкретного виду, в даному випадку це “поза розумним сумнівом”) мають установчий характер, впливаючи на несвідомі процеси обробки інформації [141, с. 464–466].

Зрозуміло, що введення стандарту доказування “поза розумним сумнівом” в рамках вітчизняного кримінального провадження повинно забезпечуватися належним рівнем обґрунтованості та, що важливіше, вмотивованості судових рішень. Тобто, відповідно до ст. 370 КПК України, таке рішення, яке, окрім посилань на дослідженні у ході судового розгляду докази, буде містити й належні і достатні мотиви та підстави його ухвалення.

На важливості ухвалення судами не лише обґрунтованих, а й вмотивованих рішень наголошує й ЄСПЛ в своїх рішеннях, трактуючи положення ст. 6 п. 1 ЄСПЛ, щодо права кожної особи на справедливий розгляд справи судом. Обов'язковість вмотивування судових рішень знайшла відображення у справі *Ruiz Torija v. Spain*, у якій ЄСПЛ наголосив, що: "...умотивувати свої рішення, не слід розуміти як вимогу надавати детальну відповідь на кожний аргумент. Міра цього обов'язку може варіюватися залежно від характеру рішення" [519, Para. 29]. Проте ЄСПЛ відмічає, що не дивлячись на те, що національні суди володіють певною свободою розсуду при виборі аргументів по конкретній справі та в прийнятті доказів, що надають сторони, проте судовий орган зобов'язаний обґрунтовувати свої дії, вказуючи мотиви своїх рішень [520, Para. 36].

Схожі вимоги містяться у Висновку №11 Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень (від 18 грудня 2008 року). В даному документі, в §34-38 зазначено, що належне обґрунтування є імперативом; виклад підстав прийняття рішення не лише полегшує розуміння та сприяє визнанню сторонами суті рішення, але, насамперед, є гарантією проти свавілля. По-перше, це зобов'язує суддю дати відповідь на аргументи сторін та вказати на аргументи, що лежать в основі рішення й забезпечують його правомірність; по-друге, це дає можливість суспільству зрозуміти, яким чином функціонує судова система. У викладі підстав для прийняття рішення необхідно дати відповідь на аргументи сторін, тобто на кожен окремий пункт вимог та на аргументи захисту [521, с. 584–585] (варто зазначити, що у Посібнику із написання судових рішень, замість терміна "обґрунтування" використовується "вмотивування" [522, с. 42–43]).

Питання виокремлення вмотивованості як самостійної вимоги довгий час не розглядалося, і тому вмотивованість виступала в якості складової властивості (вимоги) обґрунтованості [523, с. 8] чи законності [524, с. 7–8]

судового рішення. Не вдаючись до дискусії даного питання, яка, безумовно, не є предметом даного дослідження, автор виходить зі змісту ст. 370 КПК України, яка передбачає необхідність вмотивування судових рішень. В розрізі стандарту доказування “поза розумних сумнівів” вмотивованість посідає одне з ключових місць, забезпечуючи наведення судом ходу дослідження наданих доказів, логіку міркувань суду, які докази та аргументи сторін викликали у суду розумні сумніви і яким чином наявні у провадженні докази їх спростували. Таким чином забезпечуючи можливість перевірки вищестоящими судами “розумності” сумнівів, що виникли у судді, присяжного та досягнення більшої передбачуваності результату такого перегляду.

3.2. Співвідношення стандарт доказування “поза розумним сумнівом” та вирішення цивільного позову та міжгалузевої преюдиції

Введення стандарту доказування “поза розумним сумнівом” в кримінальне процесуальне законодавство окрім своєї прямої дії на концепцію внутрішнього переконання, достатності та мети кримінально-процесуального доказування неодмінно має вплив й на міжгалузеву преюдиційність встановлених фактів та вирішення цивільного позову.

Як вже було встановлено в Розділі 1, концепція стандарту доказування передбачає певний критерій прийняття рішення, який в залежності від характеру питань, що вирішуються в провадженні може мати різні форми (значення). Тобто в рамках цивільного та господарського судочинства, може використовуватися певний стандарт доказування, наприклад “перевага доказів” чи “баланс ймовірностей”, а в кримінальному судочинстві – “поза розумним сумнівом”, як це має місце в країнах системи загального права. Таким чином, в залежності від характеру предмету розгляду залежить стандарт доказування, а саме ступінь достатності наявних доказів, для визнання (не)існування певного факту (фактів) судом.

Звісно, таке положення речей, коли в різних юрисдикційних процесах однієї правової системи діють різні стандарти доказування, чи критерії прийняття рішень є нехарактерним, не лише для вітчизняного законодавства, але й для романо-германської (континентальної) системи права. Як було раніше зазначено, в процесуальних кодексах України діє єдиний критерій прийняття рішень судом, – внутрішнє переконання (звісно, в рамках кримінального судочинства, як вже було продемонстровано, з включенням вимог щодо доведеності поза розумним сумнівом). Використовуючи єдиний стандарт доказування, критерій прийняття рішення, у вигляді внутрішнього переконання, яке ґрунтується на встановленні істини у провадженні, забезпечується можливість дотримання загальнообов'язковості судових рішень з одного боку, та їх несуперечливості з іншого. Звісно, використовуючи істину як єдино можливу та обов'язково досягну основу прийняття рішення, такі рішення, в принципі, не можуть суперечити один одному, і таким чином можна забезпечити можливість (й тому обов'язковість) використання встановлених у таких рішеннях фактів та обставин іншими судами, якщо вони входять до предмету розгляду останніх. Тобто мова йде про міжгалузеву преюдицію як один з видів преюдиції [525, с. 192–195].

Преюдиційність судових рішень була й залишається дискусійним питанням, центральним елементом якої є співвідношення та можливість співіснування вільної оцінки доказів за внутрішнім переконанням судді, присяжного та обов'язкова сила судових рішень. В науковій літературі радянського періоду, незважаючи на офіційне положення щодо істини як єдино можливої підстави прийняття судових рішень, не було єдиного погляду щодо пріоритетності внутрішнього переконання та преюдиції у разі виникнення у судді сумнівів у їх істинності. Так, одна група авторів віддавала перевагу преюдиційності рішень, що вступили в законну силу [526, с. 104], [527, с. 82], інша група – внутрішньому переконанню суду, який не пов'язаний попередніми рішеннями судів [183, с. 360–363], [497, с. 59], [528, с. 117], [529, с. 23]. При

чому, увага, в цілому, приділялася проблемі співвідношення цих категорій під час розгляду справи в рамках кримінального судочинства; при розгляді справи цивільним судом обов'язковий характер рішень кримінального судів під сумнів не ставився.

В рамках сучасного українського законодавства, в галузевих процесуальних кодексах міститься практично ідентична норма про преюдиційне значення рішень кримінального суду як підстави для звільнення від доказування, щодо питання чи мало місце діяння та чи вчинене воно особою (ст. 61 ч. 3 ЦПК України [484], ст. 35 ч. 4 ГПК України [485] та ст. 72 ч. 4 КАС України [486]).

В той же час КПК України містить лише положення про обов'язковість врахування рішень національних та міжнародних судів, щодо допустимості доказів. Таким чином можна стверджувати про “односторонню” дію преюдиції рішень кримінальних судів, та надання законодавцем переваги внутрішньому переконанні судді/присяжного, забезпечуючи вільну оцінку доказів останніми.

Важливі нововведення стосовно дії преюдиції судових рішень кримінального суду містяться у ст. 129 КПК України, в якій зазначені варіанти вирішення долі (розв'язання) цивільного позову, що розглядається в рамках кримінального провадження, в залежності від рішення, що приймається судом відносно обвинувачення. Так, ухвалюючи обвинувальний вирок, постановляючи ухвалу про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, суд, залежно від доведеності підстав і розміру позову, задовольняє цивільний позов повністю або частково чи відмовляє в ньому (ст. 129 ч. 1 КПК України). У разі встановлення відсутності події кримінального правопорушення суд відмовляє в позові (ст. 129 ч. 2 КПК України). Проте, що є нехарактерним для української правової традиції, то це положення ст. 129 ч. 3 КПК України, яка встановлює, що в разі виправдання обвинуваченого за відсутності в його діях складу кримінального правопорушення або його непричетності до вчинення кримінального

правопорушення, а також у випадках неявки в судове засідання цивільного позивача або його представника (крім ситуацій коли ними заявлено клопотання про розгляд цивільного позову за їх відсутності або якщо обвинувачений чи цивільний відповідач повністю визнав пред'явлений позов) суд залишає позов без розгляду. Відповідно залишення цивільного позову без розгляду не лишає можливості цивільного позивача звернутися до суду з тими самими позовними вимогами в порядку цивільного судочинства.

Варто зазначити, що такий підхід до вирішення долі цивільного позову, у частині виправдання обвинуваченого, є нехарактерним, так як до прийняття чинного КПК України, у ст. 328 ч. 2 КПК України 1960 р. містилося положення щодо необхідності відмови судом в цивільному позові пред'явленого до обвинуваченого у разі його виправдання. Що стосується винесення виправдувального вироку за відсутності у діях обвинуваченого складу злочину, то тут підхід законодавця не змінився (аналогічна норма міститься у ст. 328 ч. 3 КПК України 1960 р.) [192].

З першого погляду, така зміна законодавчого регулювання відповідного питання кримінального провадження може здатися нелогічною. Так В. Т. Нор вказує на сумнівність такого підходу, який: “не піддається науковому поясненню” так як є загальновідомим, що: “недоведена причетність обвинуваченого до вчиненого кримінального правопорушення в силу презумпції невинуватості означає доведену його невинуватість, а тому в задоволенні цивільного позову до даного обвинуваченого має бути відмовлено” [530, с. 300].

Д. В. Шилова, також не згодна з такою позицією законодавця, та зазначає, що керуючись логікою, слід приймати рішення про відмову у задоволенні цивільного позову (як це було передбачено положенням КПК України 1960 р.). Підхід, закріплений у КПК України 1960 р., був абсолютно правильним: якщо в діяннях особи не встановлено складу кримінального правопорушення, то це не виключає наявності у її діях ознак цивільного делікту, а відповідно й цивільно-

правової відповідальності. Якщо ж констатовано, що відсутня сама подія кримінального правопорушення, або не доведено участь особи у вчиненні кримінального правопорушення – то виключається будь-яка форма відповідальності даної особи у зв'язку з тим, що жодного діяння, яке з позиції тієї чи іншої галузі може бути розцінене як деліктне, вона не вчиняла [531, с. 171–172]. Схожої точки зору, також притримується І. А. Тітко, який в рамках дисертаційного дослідження пропонує внести зміни до ст. 129 ч. 2 КПК України, щодо відмови у цивільному позові, у разі встановлення судом непричетності обвинуваченого до вчинення кримінального правопорушення [532, с. 208–209].

Тим не менше, законодавець пішов саме таким шляхом і тому є пояснення, яке безпосередньо пов'язане з концепцією стандарту доказування.

Відповідно в рамках кримінального судочинства, діє стандарт доказування, який вимагає надання суду таких доказів вини особи у вчиненні певного діяння, яке держава розцінює як злочинне, які б поза розумним сумнівом доводили таке твердження. Тобто необхідна така сукупність переконливих доказів, які б не залишила жодного розумного сумніву, щодо можливості альтернативного пояснення викладених у обвинуваченні обставин. При чому така діяльність проводиться не просто для реконструкції обставин минулого, а для того щоб особа, яка вчинила кримінальне правопорушення була притягнута до кримінальної відповідальності. Звичайно, такий вид відповідальності є найтяжчим, ціна помилки є дуже високою й тому важливо забезпечити гарантії непритягнення до такої відповідальності невинуватої особи, що здійснюється завдяки дії презумпції невинуватості та високого стандарту доказування.

Звісно, не всі деліктні діяння є кримінальними правопорушеннями, проте, будучи деліктними, такі діяння передбачають настання певної юридичної відповідальності: адміністративної, цивільно-правової, дисциплінарної та іншої. У випадку з вирішенням цивільного позову, який передбачає

відшкодування (компенсацію) шкоди (матеріальної чи моральної), то це є питанням про цивільно-правову відповідальність цивільного відповідача. На відміну від кримінальної, цивільно-правова відповідальність є менш суворою і, як вже було зазначено, має здебільшого майновий характер і таким чином вартість помилки в такого роду справах є набагато нижчою і тому не потребує таких правових гарантій як презумпція невинуватості відповідача й такого високого стандарту доказування. Тобто при розгляді кримінальних та цивільних справ повинні бути застосовані різні стандарти доказування, при чому у кримінальному провадженні стандарт повинен бути більш вибагливим, вищим ніж при розгляді цивільної справи.

Звісно така логіка міркувань не в повній мірі відповідає національному законодавству України, так як ст. 212 ч. 1 ЦПК України передбачає винесення рішення судом на підставі внутрішнього переконання, що ґрунтується на всебічному, повному та неупередженому дослідженні наявних у справі доказів [484]. Таке формулювання, як ми вже зазначали, в цілому, відповідає визначенню обґрунтування внутрішнього переконання суду в рамках кримінального судочинства, за виключенням положення про необхідність досягнення доведеності поза розумним сумнівом. Тобто фактично до включення положення про доведеність поза розумним сумнівом у вітчизняне кримінально-процесуальне законодавство, рівень доведеності був (мав бути) однаковим. Однак, таке твердження є спірним в силу дії презумпції невинуватості в рамках кримінального судочинства та її відсутності в цивільному, однак окремі дослідники вбачають, що лише істина повинна бути підставою винесення рішення цивільним судом [533, с. 65], [534, с. 128–129], [535, с. 579], [536, с. 28], [537, с. 66–67].

Проте окрім лише теоретичних міркувань співвідношення суворості виду юридичної відповідальності та мінімізації потенційних судових помилок, також необхідно враховувати положення Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки, які

передбачають впровадження концепції стандартів доказування й на інші юрисдикційні процеси, що неодмінне призведе до питання визначення цивільного стандарту доказування [483, Para. 5.9]. Окрім заданого стратегією напрямку реформування вітчизняного законодавства, можливо казати про передбачення законодавцем такої зміни у ст. 129 ч. 3 КПК України, тобто розгляду цивільно-правового спору застосовуючи інший (в данному випадку цивільний) стандарт доказування, відмінний від кримінального. Використовуючи концепцію стандартів доказування неодмінно постане питання доцільності впровадження власного стандарту доказування, можливо менш вибагливого (високого) ніж у кримінальних справах. В силу англо-американського (загального) характеру вказаної концепції, специфіки цивільно-правових спорів та відповідальності, є достатні підстави вважати, що цивільний стандарт доказування буде менш вибагливим та буде запозичений з системи англо-американського (загального) права, про що свідчать останні дослідження українських дослідників [538, с. 5, 13, 15–16].

Насправді, ще дослідники кінця XIX – початку XX століття, відносно Уставу цивільного судочинства 1864 року, відзначали формальний характер результату, що досягається при розгляді цивільних справ. Так, наприклад, Є. О. Нефедьєв вказував на наступне: “процес цивільний суттєво відрізняється від процесу кримінального. ...в процесі кримінальному суд прагне до того, щоб встановити матеріальну істину, тобто повну відповідність наданих доказів з дійсним положенням речей. У тих випадках, коли в кримінальній справі матеріальна істина не може бути встановлена, тобто коли у вчиненні злочину можливо сумніватися, то обвинувачений повинен бути виправданим по тому правилу, що сумнів повинен трактуватися на користь обвинуваченого. При чому, в кримінальному процесі його предмет не знаходиться в розпорядженні обвинуваченого. Внаслідок цього, його визнання у вчиненні злочину не має вирішального значення, а тому має справу лише з показаннями сторонніх осіб, які піддаються його вільній оцінці як збоку їх якості (достовірності), так і з

боку їх достатності для того, щоб у суддів склалося переконання у винуватості підсудного. ...Що стосується цивільного процесу, то предмет його – право цивільне – підлягає розпорядженню сторін. Тому якщо одна сторона визнає вірними вимоги та доводи іншої сторони, то в цьому визнанні виражається право розпорядження предметом спору, а тому навіть якщо б суддя був певен в тому, що сторона, у свому визнанні демонструє неправду, то все ж повинен вважати такі показання відповідними з істиною, так як інакше він порушив би право розпорядження сторони предметом процесу. Таким чином, суд в цивільному процесі, повинен вважати факт чи право, відносно якого відбулося визнання, за дійсне, хоч би суд, на підставі інших доказів, був переконаним у протилежному. Іншими словами, в цьому випадку, в цивільному процесі замість матеріальної істини встановлюється формальна” [539, с. 185–186]. Таке об’ємне цитування було необхідно для демонстрування існування ідеї “диференціації” внутрішнього переконання, стандартів доказування у вітчизняній процесуальній літературі.

Проте навіть, якщо внутрішнє переконання в рамках цивільного судочинства не буде доповнене (замінене) певним стандартом доказування, положення ст. 129 ч. 3 КПК України, в цілому, відповідають практиці ЄСПЛ та Комісії. У відповідних рішеннях ЄСПЛ та Комісія стоять на позиції того, що звільнення від кримінальної відповідальності не виключає встановлення цивільної відповідальності у вигляді виплати компенсації, що ґрунтується на тих же фактах при менш вибагливішому тягарі доказування (*Ringvold v. Norway*, *Y. v. Norway*, *Lundkvist v. Sweden*, *Orr. v. Norway*) [540, Para. 38], [541, Para. 41], [542], [543, Para. 49], а так само і можливості притягнення особи до дисциплінарної відповідальності (*X. v. Austria* та *M. C. v. the United Kingdom*) [544], [545].

У справі *X. v. Austria*, розглядалося питання можливості притягнення шкільного вчителя (заявника по даній справі) до дисциплінарної відповідальності при наявності існуючого виправдувального вироку. Фактичні

обставини справи мали наступний вигляд. Шістнадцятирічний хлопець (учень школи де працював вчитель) був запрошений останнім до своєї квартири під час шкільних канікул. Під дією наркотичних засобів хлопець вистрибнув з балкону 12 поверху та загинув. Незадовго до цього вчитель вийшов з квартири. Вчитель був звинувачений у наданні учню наркотичних засобів та залишенні його в небезпечному стані наркотичного сп'яніння. За результатами судового розгляду національним судом було винесено виправдувальний вирок та встановлено, що заявник не надав учню наркотичних засобів, та навпаки, учень таємно від заявника поклав наркотичні засоби у каву останнього, яку той випив. Однак, заявник був звільнений зі школи та намагався оскаржити це рішення у судах, що розглядають трудові спори. Зрештою справа надійшла до ВС Австрії, який відхилив скаргу заявника. Таким чином, заявник оскаржував рішення ВС Австрії, яке на його думку порушувало презумпцію невинуватості закріплену у ст. 6 §2 ЄКПЛ бо рішення суду базувалося на фактичних даних, відносно яких він був виправданий.

Розглядаючи дану справу, Комісія відмітила, що національний суд, що, в цілому, виходив з позиції викладеного у рішенні національного кримінального суду, щодо його невинуватості. Однак, національний суд, що розглядав питання про дисциплінарну відповідальність особи, виходив з обставин, що включали поведінку особи і тих обставинах, що не розглядалися національним кримінальним судом як відносні. Наприклад, що хлопець уже пропонував своєму вчителю спробувати наркотики і останній ніяк не зреагував на цю пропозицію. І таким чином, рішення національного суду, ніяк не порушувало положення презумпції невинуватості.

Щодо рішення ВС Австрії, то Комісія зазначила, що хоча Верховний суд під час розгляду справи, дійсно посилався на факти відповідного рішення кримінального суду, однак він робив таке посилення на результати кримінального провадження. Використовуючи зазначені факти в рамках вирішення цивільної (дисциплінарної) відповідальності, ВС Австрії надав їм

іншу оцінку та провів чітку межу між наслідками розгляду справи у порядку кримінального та цивільного (трудового) судочинства. Таким чином, Комісія прийшла до висновку, що порушень презумпції невинуватості у рішенні Верховного суду не було.

Оцінюючи з точки зору вітчизняного кримінально-процесуального законодавства можна сказати, що таке рішення Комісії відповідає залишенню цивільного позову без розгляду у зв'язку з відсутністю у діях вчителя складу злочину, відповідно до ст. 129 ч. 2 КПК України. Проте, що важливо, це те, що Комісія робить акцент на відмінностях розгляду та оцінки доказів у рамках цивільного та кримінального судочинства, та те, що недопустимо розцінювати накладання цивільної (дисциплінарної) відповідальності на особу, як підтвердження її винуватості.

Схожою справою, що розглядалася Комісією, була справа *M. C. v. the United Kingdom*. У вказаній справі, заявник працював помічником двірника в школі, де після серії крадіжок, адміністрацією школи було прийнято рішення про залишення купюри номіналом у 1 британський фунт з нанесеним на неї спеціальної речовини, яку видно лише під дією ультрафіолету, в конверті, який був залишений у шафі на вихідні. У понеділок без видимих ознак взлому конверт зник. Саме у вказані вихідні була робоча зміна заявника, тому він був допитаний поліцейськими та на його руках були виявлені сліди вищезазначеної речовини. У результаті заявника було обвинувачено у крадіжці, однак справу було закрито на підставі “no case to answer”, тобто немає підстав для притягнення до відповідальності. Таке рішення стало наслідком неналежно проведених дій поліцейських, в результаті чого отримані докази були малопридатними для кримінального судочинства. Проте рішенням адміністрації учбового закладу його було звільнено. Заявник намагався оскаржити це рішення у апеляційному суді, однак рішення було залишено у силі, в результаті заявник звернувся до Комісії у зв'язку з тим, що таким рішенням було порушено принцип презумпції невинуватості (ст. 6 §2 ЄКПЛ).

Комісія розглядаючи, дану справу зазначила, що потрібно проводити чітку межу між кримінальним та цивільним провадженням, що виникає з одних і тих самих подій. Це є спільною рисою правових систем країн-учасниць ЄКПЛ, що проти особи можуть бути паралельно ініційовані цивільне та кримінальне провадження і в силу дії різних стандартів доказування, що зазвичай діють в таких провадженнях, визнання особи невинуватим наприкінці судового розгляду, так як вина обвинуваченого у вчиненні злочину не була доведена поза розумним сумнівом, не обов'язково виключає цивільну відповідальність тієї самої особи на підставі балансу ймовірностей. Окрім цього, Комісія зазначила, що в цьому конкретному випадку наказ про звільнення особи не мав публічного характеру і був адресований конкретно заявнику. Крім того, подальша процедура оскарження також не закінчилася ніякими висновками про винність особи – суд лише вирішував, чи були об'єктивні підстави припинити контракт (який згідно шотландського звичайного права розглядається як звичайний цивільно-правовий договір). В результаті Комісія вирішила, що ні рішення про звільнення, ні наступні процедури не порушили презумпцію невинуватості заявника.

В наступних справах, що вже були на розгляді ЄСПЛ, останнім вирішувалися питання компенсації в цивільному процесі з точки зору дії презумпції невинуватості. Так у справі *Ringvold v. Norway*, судом було прийнято виправдувальний вирок відносно заявника у обвинуваченні у розбещенні малолітньої особи. При чому, цим же рішенням суду першої інстанції потерпілому було відмовлено у задоволенні цивільного позову, щодо компенсації нематеріальних збитків [540, Paras. 11–12]. Однак, надалі рішення в частині відмови у задоволенні відшкодуванні шкоди було оскаржено у Вищому суді Норвегії, який в порядку цивільного судочинства прийняв рішення на користь, вже позивача [540, Para. 16], зазначивши, що, використовуючи цивільний стандарт доказування “баланс ймовірностей”, суд дійшов висновку, що заявник скоїв акт розбещення [540, Para. 19].

Розглядаючи дану справу, щодо порушення Вищим судом презумпції невинуватості, ЄСПЛ, на відміну від попередніх рішень Комісії, взагалі вирішив, що положення ст. 6 §2 ЄКПЛ є незастосовними, та визнав відсутність порушення даної статті. ЄСПЛ виходив з виробленої ним судової практики, в якій було встановлено три критерія, які повинні бути враховані, вирішуючи питання чи була особа звинувачена у вчиненні кримінального правопорушення відповідно до ст. 6 §2 ЄКПЛ. До них належать:

- 1) власне класифікація проваджень відповідно до національного права;
- 2) їх сутнісна природа; та
- 3) вид та суворість покарання, який міг бути застосований до заявника (існування ризику його застосування).

Відповідно, ЄСПЛ, застосувавши вказані критерії, не вбачив у присудженні компенсації потерпілому та стягненні відповідних коштів з заявника обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення і, таким чином, можливості застосування ст. 6 §2 ЄКПЛ чи її порушення.

Застосовуючи другий та третій критерії ЄСПЛ вказав, що хоча умови застосування цивільно-правової відповідальності можуть, в залежності від обставин, бути такими же як при кримінально-правовій, тим не менше цивільний позов повинен ґрунтуватися на основі принципів, які були б належними до розгляду цивільно-правового делікту. Результат кримінальної справи не був вирішальним у справі про призначення компенсації. Жертва мала право вимагати компенсацію, незалежно від того, чи був засуджений обвинувачений або, як в цьому випадку, виправданий, і питання компенсації повинно було стати предметом окремої правової оцінки на основі критеріїв і стандартів доказування, які в кількох важливих аспектах відрізняються від тих, які застосовується при вирішенні питання про кримінальну відповідальності.

ЄСПЛ також зазначив, що факт того, що діяння, яке дає право на подання цивільного позову відповідно до цивільного права, містить об'єктивні обставини, що є елементами кримінального правопорушення, незалежно від

тяжкості, не може слугувати підґрунтям щоб розцінювати особу, яка нібито відповідальна за таку дію, в контексті цивільно-правового делікту, як таку що була “обвинувачена у вчиненні злочину”. Так само, не може слугувати таким підґрунтям факт використання у цивільному судочинстві доказів, що були предметом розгляду у кримінальному суді. В протилежному випадку, ст. 6 §2 ЄКПЛ надавала б виправдувальному вироку небажаного ефекту обмеження права потерпілого (жертви) на компенсацію у порядку цивільного судочинства і таким чином обмеження права особи на доступ до правосуддя в порядку ст. 6 §1 ЄКПЛ.

Таким чином, ЄСПЛ робить висновок, що хоча виправдання особи в рамках вирішення застосування кримінальної відповідальності повинно враховуватися при розгляді питання про призначення компенсації, проте воно не повинно виключати встановлення цивільної відповідальності щодо виплати компенсації, яка витікає з одних і тих же фактів на основі менш суворого (вибагливого) тягаря доведення [540, Para. 38].

У своїх пізніших рішеннях (*Y. v. Norway*, *Lundkvist v. Sweden* та *Orr. v. Norway*) ЄСПЛ зробив акцент на важливості використання належного обґрунтування судових рішень в рамках цивільного судочинства. Рішення судів не повинні містити висловлювань, що можуть ставити під сумнів невинуватість особи, і таким чином вторгтися у кримінально-правову сферу, а отже порушуючи ст. 6 §2 ЄКПЛ. Так, наприклад, у справі *Orr. v. Norway*, ЄСПЛ постановив, що національний суд обґрунтовуючи своє рішення про стягнення з заявника (виправданого) коштів у порядку компенсації, вдався до опису в таких деталях природи сексуальних контактів [виправданого заявника з жертвою], розуміння заявником того, що статевий акт не добровільний, рівень насильства, за допомогою якого заявник діяв, і його умисел у зв’язку з цим, що фактично складає усі елементи об’єктивної та суб’єктивної сторони злочину у якому заявника було виправдано [543, Para. 51].

Таким чином, можна стверджувати, що ст. 129 ч. 3 КПК України відповідає відповідній практиці ЄСПЛ, щодо можливості розгляду питання про компенсацію шкоди завданої діянням, що було предметом розгляду кримінального суду, в рамках цивільного судочинства. Рішення кримінального суду не повинно мати преюдиційного значення для цивільного суду в рамках зазначеного питання, навіть якщо позов був пред'явлений до особи, щодо якої є виправдувальний вирок. Однак рішення кримінального суду може бути враховуване судом при розгляді цивільного позову, так само як і докази, що були надані сторонами суду в порядку кримінального судочинства незалежно від того чи були вони покладені в основу виправдувального вироку чи відхилені судом. Таке провадження не суперечить принципу презумпції невинуватості до тих пір поки судовий розгляд справи про компенсацію шкоди завданої діянням, залишається у межах цивільної процедури.

Висновки до розділу 3

1. Внутрішнє переконання як складова принципу вільної оцінки доказів має міжгалузевий характер та є єдиним критерієм прийняття судових рішень у вітчизняній правовій системі. Такий підхід до прийняття рішень, в цілому, відповідає романо-германській (континентальній) правовій традиції.

2. Внутрішнє переконання має складну структуру, в рамках якої можливо виокремити 1) гносеологічний (об'єктивний) та 2) психологічний (суб'єктивний) аспекти (компоненти). Гносеологічний (об'єктивний) аспект вказує на необхідність побудови внутрішнього переконання на відповідних доказах, які наявні у справі; психологічний (суб'єктивний) аспект вказує на необхідність наявності почуття переконаності у СПР.

3. Почуття переконаності є ключовим при винесенні судового рішення, оскільки відповідає на питання чи є наявні (здобуті) докази у справі (не)достатніми для прийняття рішення. Питання достатності доказів для прийняття рішення виступає ключовим, бо, на відміну від решти властивостей

доказів, не має чітких формальних критеріїв її визначення, за виключення загальних положень щодо предмету доказування (або обставин, що підлягають доказуванню) та необхідних елементів складу злочину.

4. Концепція стандарту доказування “поза розумним сумнівом” як критерію (порогу) прийняття рішення дає конкретну відповідь на питання достатності наявних доказів для прийняття рішення, що означає відсутність розумних сумнівів у вині особи.

5. Концепції формалізованих стандартів доказування, та “поза розумним сумнівом” зокрема, виступають в ролі певного соматичного маркеру, тобто мають установчий характер, впливаючи на несвідомі процеси обробки інформації, що ініціює більш відповідальний підхід до оцінки доказів і, як наслідок, прийняття рішення.

6. Стандарт доказування “поза розумним сумнівом” не суперечить концепції внутрішнього переконання, а доповнює його, дещо формалізуючи суб’єктивну складову внутрішнього переконання та роблячи процес прийняття рішення більш передбачуваним.

7. Вимога щодо необхідності доведення вини особи поза розумним сумнівом повинна бути підкріплена належним рівнем обґрунтованості та вмотивованості судових рішень, забезпечуючи наведення судом ходу дослідження наданих доказів, логіку міркувань суду, які докази та аргументи сторін викликали у суду розумні сумніви і яким чином наявні у провадженні докази їх спростували.

8. Впровадження концепції стандарту доказування у вітчизняну правову систему вимагає перегляду положення про внутрішнє переконання як єдиного критерію прийняття рішення для усіх юрисдикційних процесів. Така зміна може відбутися в силу відмінності між характером правових наслідків, що настають за результатами розгляду кримінальних та цивільних, господарських, адміністративних справ, а також відносної вартості помилкових рішень. Наслідком таких змін може бути впровадження різних стандартів доказування у

відповідних юрисдикційних процесах, які відповідно будуть передбачувати різні рівні достатності доказів (доведеності) для прийняття відповідного рішення.

9. Впровадження різних стандартів доказування, а саме менш вибагливішого в рамках цивільного судочинства, буде відповідати встановленому законодавцем підходу залишення цивільного позову без розгляду у разі винесення кримінальним судом виправдувального вироку з підстав недоведеності вини обвинуваченого та відсутності складу злочину в його діянні. Таким чином встановлюється відсутність преюдиційного значення рішення суду в рамках кримінального судочинства (з визначених підстав виправдування обвинуваченого) для вирішення цивільного позову судом в рамках цивільного судочинства, однак такі рішення мають бути враховані при оцінці доказів.

10. Залишення цивільного позову без розгляду в рамках кримінального судочинства, а так само можливість звернення до суду про відшкодування завданої діянням шкоди відповідає практиці ЄСПЛ та положення ЄКПЛ. Судовий розгляд такого цивільного позову можливий за менш вибагливішого (високого) стандарту доказування на підставі тих самих доказів та не суперечить презумпції невинуватості до тих пір, поки суд залишається у межах цивільної процедури.

ВИСНОВКИ

У **Висновках** викладаються найбільш важливі теоретичні положення дисертаційного дослідження, формуються пропозиції щодо удосконалення чинного кримінального процесуального законодавства:

1. Стандарт доказування “поза розумним сумнівом” є кримінальним стандартом доказування, який використовується судом при вирішенні питання щодо доведеності вини особи та винесенні судового рішення. Концепції “стандарт доказування” та його виду – “поза розумним сумнівом” властиві наступні ознаки: варіативність стандарту доказування залежно від сфери застосування та предмету розгляду; тісний взаємозв’язок стандарту доказування та тягаря (обов’язку) доказування; стандарт доказування є певним критерієм (порогом) прийняття рішення для СПР, встановлюючи певний рівень (міру) доведеності для визнання певного факту існуючим.

2. Стандарт доказування “поза розумним сумнівом” встановлює мету доказування, якою є достовірність як найвищий ступінь ймовірності. Досягнення чи недосягнення такого ступеня ймовірності визначається СПР, що має означати відсутність розумних сумнівів у СПР в (не)існуванні певного факту(ів).

Категорія “істина” не може виступати в якості мети доказування в силу невизначеності самого терміну, обмеженості можливостей пізнання, кримінально-процесуального доказування та особливостей певних кримінально-процесуальних процедур.

3. Ймовірнісний характер судових рішень передбачає можливість допущення помилок. Судові помилки можуть бути двох типів: 1) засудження невинного (Тип I) та 2) виправдування винного (Тип II). Такі помилки пов’язані між собою, і, таким чином, стандарт доказування “поза розумним сумнівом”, встановлюючи певний рівень доведеності, виступає в якості механізму

розподілу помилок та є відображенням балансу потреб суспільства у безпеці та свободі окремої особистості.

4. Концепція стандарту доказування “поза розумним сумнівом” є творінням прецедентної практики судів системи англо-американського (звичайного) права на рубежі XVIII–XIX ст.ст., яка має давню історію. Головними підходами до розвитку даної концепції є раціоналістичний та теологічний. В рамках першого підходу головним чинником виникнення та розвитку стандарту доказування “поза розумним сумнівом” виступає невизначеність при винесенні судових рішень. В рамках другого підходу корінням даної концепції є спроба побороти релігійні та моральні переживання суддів та присяжних при винесенні судових рішень.

5. На сучасному етапі в рамках національного чи міжнародного рівня відсутній єдиний підхід до визначення стандарту доказування “поза розумним сумнівом”, однак можливо виокремити наступні два підходи:

1) відсутність визначення, проте є вказівка на самоочевидність даної концепції та встановлення СПР розумності сумнівів, з якими він стикається при розгляді конкретної справи;

2) надання визначення (роз’яснення).

В рамках другого підходу такі визначення є дуже різноманітними залежно від юрисдикції, у зв’язку з чим можна виділити основні підходи, що використовуються для роз’яснення:

1) як високий ступінь ймовірності;

2) як певний ступінь переконаності (тверде, незмінне переконання, почуття впевненості або як така впевненість, що змусить розважливу особу діяти у її особистих найважливіших справах, або, навпаки, розумний сумнів змусить її утриматися від прийняття рішення);

3) доведеність поза розумними сумнівами або, навпаки, розумний сумнів може логічно з’явитися на підставі повного та неупередженого

дослідження наявних у справі доказів, або у разі відсутності певних доказів та неспростовних презумпцій факту;

4) доведеність поза розумним сумнівом не означає абсолютної достовірності (“без тіні сумніву”), проте в той же час лише ймовірності чи правдоподібності недостатньо для визнання особи винуватою;

5) доведеність поза розумним сумнівом означає, що може бути зроблений лише один розумний (раціональний) висновок із досліджених у ході судового розгляду доказів чи їх відсутності.

6. Стандарт доказування “поза розумним сумнівом” співвідноситься з концепцією внутрішнього переконання, формалізуючи його психологічний аспект, надаючи відповідь на питання достатності наявних у провадженні доказів для прийняття рішення. Достатність, відповідно до стандарту доказування “поза розумним сумнівом”, означає відсутність у СПР розумних сумнівів у вині особи. Таким чином, концепція внутрішнього переконання може бути доповнена вимогою щодо доведеності вини особи поза розумним сумнівом. Водночас, така вимога має бути забезпечена необхідним рівнем обґрунтованості та вмотивованості судових рішень, забезпечуючи наведення судом ходу дослідження доказів, логіку міркувань суду, які докази та аргументи сторін викликали у суду розумні сумніви і яким чином наявні у провадженні докази їх спростували. З огляду на пряму вимогу подолання стороною обвинувачення розумних сумнівів, необхідно внести зміни до ч. 4 ст. 17 КПК України та викласти її у наступній редакції:

“4. Усі розумні (обґрунтовані) сумніви щодо доведеності вини особи тлумачяться на користь такої особи”.

7. Впровадження концепції стандарту доказування “поза розумним сумнівом” у кримінальне провадження України відповідає передовому міжнародному, зокрема, європейському рівню судочинства та наближує вітчизняну правову систему до європейських стандартів.

Впровадження концепції стандарту доказування повинно включати перегляд положення про внутрішнє переконання як єдиного критерію прийняття рішення в усіх юрисдикційних процесах. Наслідком цієї вимоги може бути впровадження різних стандартів доказування у відповідних юрисдикційних процесах, які будуть передбачувати різні рівні достатності доказів (доведеності) для прийняття відповідного рішення та обмеження дії міжгалузевої преюдиції. Зокрема, відсутність преюдиційного значення рішення суду в рамках кримінального судочинства (при винесенні судом виправдувального вироку з підстав недоведеності вини обвинуваченого та відсутності складу злочину в діянні обвинуваченого) для вирішення цивільного позову судом в рамках цивільного судочинства в силу дії різних стандартів доказування у відповідних юрисдикційних процесах.

8. Залишення цивільного позову без розгляду в рамках кримінального судочинства, а так само можливість звернення до суду про відшкодування завданої діянням шкоди, відповідає практиці ЄСПЛ та положенням ЄКПЛ. Судовий розгляд такого цивільного позову можливий за менш вибагливішого (високого) стандарту доказування на підставі тих самих доказів та не суперечить презумпції невинуватості до тих пір, доки суд залишається у межах цивільної процедури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Физиология человека: Учебник / Под ред. В. М. Покровского, Г. Ф. Коротько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Медицина, 2003. – 656 с.
2. Лупинская П. А. Решения в уголовном судопроизводстве: теория, законодательство, практика / П. А. Лупинская. – М.: Юристъ, 2006. – 174 с.
3. Аленін Ю. П. Прийняття процесуальних рішень за новим кримінальним процесуальним законодавством України: навч.-метод. посібник / Ю. П. Аленін, В. Г. Пожар, І. В. Гловюк та ін. – Одеса: Фенікс, 2012. – 138 с.
4. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 №254к/96-ВР. *Верховна Рада України*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%25D0%25BA/96-%25D0%25B2%25D1%2580>
5. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. №4651. *Верховна Рада України*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
6. Проект Закону України “Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення правового регулювання питань кримінального провадження”. *Верховна Рада України*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=44779&pf35401=237431>
7. Woolmington v. DPP [1935] AC 462. *British and Irish Legal Information Institute*. [Online]. Available: <http://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/1935/1.html>
8. In re Winship, 397 U.S. 358 (1970). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/in-the-matter-of-samuel-winship-appellant>
9. R. v. Lifchus, [1997] 3 SCR 320, 1997 CanLII 319 (SCC). *The Canadian Legal Information Institute*. [Online]. Available: <http://canlii.ca/t/1fqzt>

10. Green v. R. [1971] HCA 55; (1971) 126 CLR 28 (16 November 1971). *Australasian Legal Information Institute*. [Online]. Available: <http://www.austlii.edu.au/au/cases/cth/HCA/1971/55.html>
11. R v. Wanhalla [2007] 2 NZLR 573. *New Zealand Legal Information Institute*. [Online]. Available: <http://www.nzlii.org/nz/cases/NZCA/2006/229.html>
12. Iqbal Moosa Patel vs. State of Gujarat (2011) 2 SCC 198.
13. Dahyabhai Chhaganbhai Thakker vs. State Of Gujarat: 1964 AIR 1563, 1964 SCR (7) 361.
14. Кримінально-процесуальний кодекс Грузії від 09.10.2009 р. №1772-Пс (рос. мовою). *Центр політико-правових реформ*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pravo.org.ua/files/Criminal%20justice/_09_10_2009.pdf
15. Проект общей части уголовно-процессуального кодекса РФ / С. А. Пашин, С. Е. Вицин, И. Б. Михайловская и др. – М., 1994. – 184 с.
16. Кухта А. А. Доказывание истины в уголовном процессе: Монография / А. А. Кухта. – Н. Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2009. – 569 с.
17. Александров А. С. Состязательность и объективная истина / А. С. Александров // Библиотека криминалиста. Научный журнал. – 2012. – №3. – С. 142–157.
18. Смирнов Г. К. Объективная истина как ориентир уголовно-процессуального доказывания / Г. К. Смирнов // Библиотека криминалиста. Научный журнал. – 2012. – №4. – С. 111–117.
19. Золотарев А. С. Логические и философские аспекты установления истины в уголовном процессе / А. С. Золотарев // Бюллетень Международной ассоциации содействия правосудию. – 2015. – №1(9). – С. 39–43.
20. K. M. Clermont, Standards of Proof in Japan and the United States, *Cornell Int. Law J.*, vol. 37, no. 2, pp. 264–284, 2004.
21. L. Zongzhi, “Beyond Reasonable Doubt” in the Chinese Legal Context, *Peking Univ. Law J.*, vol. 1, no. 2, pp. 339–371, 2014.

22. J. E. Ross and S. C. Thaman, *Comparative Criminal Procedure*. Edward Elgar Publishing, 2016.

23. Criminal Procedure Law Of The People's Republic Of China (2012). *Congressional-Executive Commission on China*. [Online]. Available: <https://www.cecc.gov/resources/legal-provisions/criminal-procedure-law-of-the-peoples-republic-of-china>

24. Филимонов Б. А. Основы теории доказательств в германском уголовном процессе. Монография / Б. А. Филимонов – М.: Спарк, 1994. – 157 с.

25. Гуценко К. Ф. Уголовный процесс западных государств. Изд. 2-е, доп. и испр. / К. Ф. Гуценко, Л. В. Головкин, Б. А. Филимонов. – Зерцало-М Москва, 2002. – 517 с.

26. M. Bohlander, *Principles of German Criminal Procedure*. Bloomsbury Publishing, 2012.

27. C. Brown, *A Common Law of International Adjudication*. New York: Oxford University Press, 2007.

28. Corfu Channel (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Albania), Merits, Judgement of 9 April 1949, ICJ Reports 1949. *International Court of Justice*. [Online]. Available: <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?p1=3&p2=3&case=1>

29. Case Concerning The Temple of Preah Vihear (Cambodia v. Thailand), Judgment of 15 June 1962. *International Court of Justice*. [Online]. Available: <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?sum=284&p1=3&p2=3&case=45&p3=5>

30. A. Zimmermann, C. Tomuschat, K. Oellers-Frahm, C. J. Tams, M. Kashgar, and D. Diehl, *The Statute of the International Court of Justice: A Commentary (Oxford Commentaries on International Law)*, 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2012.

31. Rome Statute of the International Criminal Law, U.N. Doc. A/CONF.183/9 of 17 July 1998. *International Criminal Court*. [Online]. Available: https://www.icc-cpi.int/nr/rdonlyres/ea9aeff7-5752-4f84-be94-0a655eb30e16/0/rome_statute_english.pdf

32. W. A. Schabas, *An Introduction to the International Criminal Court*, 4th ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

33. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, Rules of Procedure and Evidence, U.N. Doc. IT/32/Rev.50 (8 July 2015). *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. [Online]. Available: <http://www.icty.org/en/documents/rules-procedure-evidence>

34. Prosecutor v. Sefer Halilović, (IT-01-48), Judgement, AC, 16 October 2007. *International Criminal Court*. [Online]. Available: <https://www.legal-tools.org/en/browse/record/d97ef6/>

35. Prosecutor v. Galić, (IT-98-28), Judgement, AC, 30 November 2006. *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. [Online]. Available: <http://www.icty.org/x/cases/galic/acjug/en/gal-acjud061130.pdf>

36. International Criminal Tribunal for Rwanda, Rules of Procedure and Evidence, U.N. Doc. ITR/3/REV.23 (13 May 2015). *International Criminal Tribunal for Rwanda*. [Online]. Available: <http://unictr.unmict.org/sites/unictr.org/files/legal-library/150513-rpe-en-fr.pdf>

37. Prosecutor v. Ntagerura, Bagambiki, and Imanishimwe, (ICTR-99-46), Judgement, AC, 7 July 2006. *International Criminal Court*. [Online]. Available: <https://www.legal-tools.org/en/browse/record/816b44/>

38. Tomasi v. France, Judgement of 27 August 1992, Application no. 12850/87. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70377>

39. Avşar v. Turkey, Judgment of 10 July 2001, Application no. 25657/94. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59562>

40. Indelicato v. Italy, Judgement of 18 October 2001, Application no.31143/96. *European Court of Human Rights*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-64280>

41. Nachova and Others v. Bulgaria (GC), Judgment of 6 July 2005, Applications nos. 43577/98 and 43579/98. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69630>

42. Atabayeva v. Russia, Judgement of 12 June 2008, Application no. 26064/02. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-86883>

43. Рішення Європейського суду з прав людини у справі “Козинець проти України” від 6 грудня 2007 р. (Заява №75520/01). *Верховна Рада України*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_334

44. Рішення Європейського суду з прав людини у справі “Ухань проти України” від 18 грудня 2008 р. (Заява №30628/02). *Верховна Рада України*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_440

45. Рішення Європейського суду з прав людини у справі “Кобець проти України” від 14 лютого 2008 р. (Заява №16437/04). *Верховна Рада України*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/en/974_320

46. Рішення Європейського суду з прав людини у справі “Сергій Савенко проти України” від 24 жовтня 2013 р. (Заява №59731/09). *Верховна Рада України*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_992

47. Рішення Європейського суду з прав людини у справі “Рудяк проти України” від 4 вересня 2014 р. (Заява №40514/06). *Верховна Рада України*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_a46

48. J. L. Ingram, *Criminal Evidence*, 10th ed. Routledge, 2010.

49. Y. Lee, Reasonable Doubt and Moral Elements, *J. Crim. Law Criminol.*, vol. 105, no. 1, pp. 1–39, 2015.

50. K. M. Clermont and E. Sherwin, *A Comparative View of Standards of Proof*, *Am. J. Comp. Law*, vol. 50, no. 2, pp. 243–275, 2002.

51. R. Glover and P. Murphy, *Murphy on Evidence*, 13th ed. Oxford: Oxford University Press, 2013.

52. M. Davies, H. Croall, and J. Tyrer, *Criminal Justice: An Introduction to the Criminal Justice System in England and Wales*, 3rd ed. Pearson Education, 2005.

53. A. Keane and P. McKeown, *The Modern Law of Evidence*, 9th ed. Oxford: Oxford University Press, 2012.

54. D. Sharpley, *Criminal Litigation 2010/2011: Practice and Procedure*. College of Law Publishing, 2010.

55. T. Anderson, D. Schum, and W. Twining, *Analysis of Evidence*, 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

56. L. Laudan, *Truth, Error, and Criminal Law: An Essay in Legal Epistemology*. Cambridge University Press, 2006.

57. D. W. Neubauer and H. F. Fradella, *America's Courts and the Criminal Justice System*. Cengage Learning, 2010.

58. Доказывание в уголовном процессе. Традиции и современность / Кипнис Н. М., Кореневский Ю. В., Львова Е. Ю., Насонов С. А., и др.; Под ред.: Власихин В. А. – М.: Юристъ, 2000. – 270 с.

59. Калиновский К. Б. *Время доказывания в уголовном процессе: взаимосвязь стандарта доказанности с презумпциями и правовое взаимодействие участников правоотношений* / К. Б. Калиновский // *Правовые состояния и взаимодействия: историко-теоретический, отраслевой и межотраслевой анализ: Материалы VII Международной научно-теоретической конференции*. Санкт-Петербург, 1–2 декабря 2006 г. / Под общ. ред. Р. А. Ромашова, Н. С. Нижник. В 2 ч. Ч. 1. СПб.: Санкт-Петербургский университет МВД России, 2006. – С. 245–249.

60. Зеленецкий В. С. *Теория и практика обоснования решений в уголовном процессе Украины* / В. С. Зеленецкий, Н. В. Глинская. – Серия “Юридичний радник”. – Харьков: “Страйк”», 2006. – 336 с.

61. Кримінальний процесуальний кодекс України (проект). – К.: Нац. комісія зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права, 2007. – 350 с.

62. Гмирко В. П. Доказування в кримінальному процесі: діяльнісна парадигма. Теоретичний аналіз. Проблематизація. СМД-репрезентація: [монографія] / В. П. Гмирко. – Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2010. – 314 с.

63. Гмирко В. П. Стандарти доказаності: спроба прагматичного погляду / В. П. Гмирко // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. / Нац. акад. прав. наук України, Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, Ін-т вивчення проблем злочинності Нац. акад. прав. наук України. – Х.: Право, 2012. – Вип. 23. – С. 168–179.

64. Кримінальний процесуальний кодекс України (проект). – К.: Нац. комісія зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права, 2008. – 364 с.

65. Прилуцький П. В. Диференціація внутрішнього переконання судді в кримінальному процесі / П. В. Прилуцький // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – №5. – С. 52–57.

66. Слюсарчук Х. Р. Співвідношення термінів “стандарти доказування” та “стандарти переконання” / Х. Р. Слюсарчук // Право і суспільство. – 2016. – №1 (2). – С. 164–170.

67. M. Schweizer, Loss Aversion, Omission Bias and the Civil Standard of Proof in European Perspectives on Behavioural Law and Economics, K. Mathis Ed. Springer, 2015, p. 271.

68. S. L. Phipson, H. M. Malek, and J. Auburn, Phipson on evidence, 16th ed. London: Sweet & Maxwell, 2005.

69. Будылин С. Л. Внутреннее убеждение или баланс вероятностей? Стандарты доказывания в России и за рубежом / С. Л. Будылин // Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации. – М.: Закон, 2014. – №3 – С. 25–57.; №4 . – С. 34–66.

70. P. Roberts and A. Zuckerman, *Criminal Evidence*. New York: Oxford University Press, 2004.

71. S. Haack, *Evidence Matters: Science, Proof, and Truth in the Law*. Cambridge University Press, 2014.

72. Ратушна Б. П. Стандарт доказування як критерій достовірності результату судового пізнання / Б. П. Ратушна // *Право України*. – 2012. – №6. – С. 282–291.

73. Ратушна Б. П. Належне доказування у судовому правозастосуванні України в світлі практики Європейського суду з прав людини (загальнотеоретичне дослідження) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ратушна Богдана Петрівна ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2014. – 208 с.

74. Вапнярчук В. В. Стандарт кримінального процесуального доказування / В. В. Вапнярчук // *Вісник Національної академії правових наук України*. – 2015. – №1 (80). – С. 100–112.

75. Курс цивільного процесу : підручник / [В. В. Комаров та ін.] ; за ред. проф. В. В. Комарова ; Нац. ун-т “Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого”. – Х. : Право, 2011. – 1351 с.

76. Білецька Л. Доказування у господарському процесі України: на шляху до формування судових стандартів / Л. Білецька // *Слово Національної школи суддів України*. – 2013. – №2. – С. 58–64.

77. Ніколенко Л. М. Стандарт доказування і принципи господарського процесу України / Л. М. Ніколенко // *Митна справа*. – 2003. – №4. – С. 54–60.

78. Ніколенко Л. М. Доказування в господарському судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Л. М. Ніколенко ; НАН України. Ін-т економіко-прав. дослідж. – Донецьк, 2004. – 17 с.

79. Іщенко В. М. Перспективи формування стандартів доказування у сучасному кримінальному процесі України / В. М. Іщенко // *Форум Права*. – 2009. – №3. – С. 302–307.

80. W. Burnham, *Introduction to the Law and Legal System of the United States*, 5th ed. West Academic Publishing, 2011.

81. M. Zander, *Cases and Materials on the English Legal System*, 10th ed. New York: Cambridge University Press, 2007.
82. *Cooper v. Slade* (1858), 6 HL Cas 746.
83. *Miller v. Minister of Pensions* [1947] 2 All ER 372.
84. *Herman & Maclean v. Huddleston*, 459 U.S. 375 (1983). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/herman-lean-v-huddleston-huddleston-v-herman-lean>
85. *Grogan v. Garner*, 498 U.S. 279 (1991). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/grogan-v-garner>
86. D. Kaye, *The Limits of the Preponderance of the Evidence Standard: Justifiably Naked Statistical Evidence and Multiple Causation*, *Am. Bar Found. Res. J.*, vol. 7, no. 2, pp. 487–516, 1982.
87. C. T. McCormick, K. S. Broun, and G. E. Dix, *McCormick on Evidence*, 5th ed. St. Paul, Minn.: Thomson/West, 2006.
88. *Colorado v. New Mexico*, 467 U.S. 310 (1984). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/colorado-v-new-mexico-2>
89. *In re B (Children) (FC)* [2008] UKHL 35. *British and Irish Legal Information Institute*. [Online]. Available: <http://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/2008/35.html>
90. *R (N) v. Mental Health Review Board (Northern Region)* [2006] QB 468. *British and Irish Legal Information Institute*. [Online]. Available: <http://www.bailii.org/ew/cases/EWCA/Civ/2005/1605.html>
91. E. McBride, *Is the civil “higher standard of proof” a coherent concept?*, *Law, Probab. Risk*, vol. 8, no. 4, pp. 323–351, 2009.
92. *Terry v. Ohio*, 392 U.S. 1 (1968). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/terry-v-state-of-ohio>
93. *Michigan v. Long*, 463 U.S. 1032 (1983). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/michigan-v-long>
94. *California v. Acevedo*, 500 U.S. 565 (1991). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/california-v-acevedo>

95. *Hiibel v. Sixth Judicial District Court Nevada*, 542 U.S. 177 (2004). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/hiibel-v-sixth-jud-dist-ct-of-nev-humboldt-cty>
96. *United States v. Place*, 462 U.S. 696 (1983). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/united-states-v-place>
97. Police and Criminal Evidence Act 1984 (PACE) codes of practice. *gov.uk*. [Online]. Available: <https://www.gov.uk/guidance/police-and-criminal-evidence-act-1984-pace-codes-of-practice>
98. Criminal Justice and Public Order Act 1994 c.33. *legislation.gov.uk*. [Online]. Available: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1994/33>
99. Council of Europe and European Court of Human Rights, European Convention on Human Rights, as amended by Protocols Nos. 11 and 14 supplemented by Protocols Nos. 1, 4, 6, 7, 12 and 13. 2016. [Online]. *European Court of Human Rights*. Available: http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=basictexts&c=#n1359128122487_pointer
100. *Fox, Campbell and Hartley v. the United Kingdom*, Judgment of 30 August 1990 Application No.12244/86; 12245/86; 12383/86. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57721>
101. *Erdagöz v. Turkey*, Judgment of 22 October 1997, Application No. 127/1996/945/746. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58108>
102. *Ilgar Mammadov v. Azerbaijan*, Judgment of 22 May 2014, Application No. 15172/13. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-144124>
103. *Arizona v. Gant*, 556 U.S. 332 (2009). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/ariz-v-gant>
104. T. Skolnik, *The Suspicious Distinction between Reasonable Suspicion and Reasonable Grounds to Believe*, *Ottawa Law Rev.*, vol. 47, no. 1, pp. 223–249, 2016.
105. *Prosecutor v. Jean-Pierre Bemba Gombo* (ICC-01/05-01/08), Warrant of arrest for Jean-Pierre Bemba Gombo replacing the warrant of arrest issued on 23 May 2008,

Pre-Trial Chamber III, 10 June 2008. *International Criminal Court*. [Online]. Available: <http://www.legal-tools.org/doc/75a793/>

106. Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir (ICC-02/05-01/09-3), Decision on the Prosecution's Application for a Warrant of Arrest against Omar Hassan Ahmad Al Bashir, PTC I, 4 March 2009. *International Criminal Court*. [Online]. Available: <http://www.legal-tools.org/doc/e26cf4/>

107. Prosecutor v. Lubanga Dyilo, (ICC-01/04-01/06), Judgment on the appeal of Mr. Thomas Lubanga Dyilo against the decision of Pre-Trial Chamber I, Appeals Chamber, 13 February 2007. *International Criminal Court*. [Online]. Available: <http://www.legal-tools.org/doc/ff3bd8/>

108. G. M. Pikiš, *The Rome Statute for the International Criminal Court: Analysis of the Statute, the Rules of Procedure and Evidence, the Regulations of the Court and Supplementary Instruments*. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2010.

109. W. Schabas, *The International Criminal Court: A Commentary on the Rome Statute*. Oxford University Press, 2010.

110. M. Ramsden and C. Chung, "Reasonable Grounds to Believe": An Unreasonably Unclear Evidentiary Threshold in the ICC Statute, *J. Int. Crim. Justice*, vol. 13, no. 3, pp. 555–577, 2015.

111. J. Samaha, *Criminal Procedure*, 8th ed. Cengage Learning, 2011.

112. Congressional Research Service and Library of Congress, *The Constitution of the United States of America: Analysis and Interpretation, Centennial*. Washington: U.S. Government Printing Office, 2013.

113. *Brinegar v. United States*, 338 U.S. 160 (1949). *Casetext*. [Online]. Available: <https://www.law.cornell.edu/supremecourt/text/338/160>

114. *Illinois v. Gates*, 462 U.S. 213 (1983). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/illinois-v-gates-2>

115. *New Jersey v. T. L. O.*, 469 U.S. 325 (1985). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/new-jersey-v-TLO>

116. Georgia v. Randolph, 547 U.S. 103 (2006). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/georgia-v-randolph-4>
117. Fields v. State, 988 So. 2d 1185 (Fla. Dist. Ct. App. 2008). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/fields-v-state-156>
118. State v. Ray, 290 Conn. 24, 35, 961 A.2d 947 (2009). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/state-v-ray-165>
119. T. J. Gardner and T. M. Anderson, *Criminal Law*, 11th ed. Wadsworth: Cengage Learning, 2011.
120. 18 U.S.C. *Office of the Law Revision Counsel*, 2016. [Online]. Available: <http://uscode.house.gov/>
121. Jackson v. State, 374 A.2d 1 (Del. 1977). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/jackson-v-state-64>
122. Brown v. State, 958 A.2d 833 (Del. 2008). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/brown-v-state-53>
123. Davis v. United States, 160 U.S. 469 (1895). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/davis-v-united-states>
124. Leland v. Oregon, 343 U.S. 790 (1952). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/leland-v-oregon#>
125. M’Naghten’s Case [1843] UKHL J16. *British and Irish Legal Information Institute*. [Online]. Available: <http://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/1843/J16.html>
126. Criminal Procedure (Insanity) Act 1964 c. 84. *legislation.gov.uk*. [Online]. Available: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1964/84/contents>
127. R v. Podola [1960] 1 QB 325, CCA. *swarb.co.uk* [Online]. Available: <http://swarb.co.uk/regina-v-podola-1959/>
128. R v. Robertson [1968] 1 WLR 1767. *swarb.co.uk* [Online]. Available: <http://swarb.co.uk/regina-v-robertson-cacd-1968/>
129. Homicide Act 1957 c. 11. *legislation.gov.uk*. [Online]. Available: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/Eliz2/5-6/11>

130. Prevention of Crime Act 1953 c. 14. *legislation.gov.uk*. [Online]. Available: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/Eliz2/1-2/14>

131. Criminal Justice and Immigration Act 2008 c. 4. *legislation.gov.uk*. [Online]. Available: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2008/4/contents>

132. Parker v. Smith [1974] RTR 500.

133. Hill v. Baxter [1958] 1 QB 277. *swarb.co.uk* [Online]. Available: <http://swarb.co.uk/hill-v-baxter-qbd-1958/>

134. Criminal Law Act 1967 c. 58. *legislation.gov.uk*. [Online]. Available: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1967/58>

135. R v. Abraham [1973] 3 All ER 694.

136. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 №3477-IV. *Верховна Рада України*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>

137. Лазарева В. А. Доказывание в уголовном процессе: учеб.-практич. пособие / В. А. Лазарева. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2013. – 359 с.

138. Кримінальний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко – Х.: Одіссей, 2013. – 1104 с.

139. Кримінально-процесуальне право України: Підручник / За заг. ред. Ю. П. Аленіна. – Харків: Одіссей, 2009. – 816 с.

140. Степаненко А. С. Предмет доказывания: сущность и понятие / А. С. Степаненко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція. – 2014. – Вип. 9-2(2). – С. 123-125.

141. C. Engel, Preponderance of the Evidence versus Intime Conviction: A Behavioural Perspective on a Conflict between American and Continental European Law, *Vt. Law Rev.*, vol. 33, pp. 435–467, 2009.

142. M. Schweizer, *The Civil Standard of Proof – What is it, Actually?*, MPI Collect. Goods Prepr., vol. 12, pp. 1–31, 2013.

143. Решетникова И. В. Доказательственное право Англии и США. / И. В. Решетникова – Екатеринбург: Изд-во УрГЮА, 1997 – 240 с.

144. Гражданский процесс: учебник / А. П. Вершинин, Л. А. Кривоносова, М. А. Митина и др.; под ред. В. А. Мусина, Н. А. Чечиной, Д. М. Чечота. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ПРОСПЕКТ, 2000. – 472 с.

145. J. V. Thayer, *A Preliminary Treatise on Evidence at the Common Law*. Boston: Little, Brown, and company, 1898.

146. J. Fleming Jr., *Burdens of Proof*, Va. Law Rev., vol. 47, no. 51, pp. 51–70, Jan. 1961.

147. *State v. James*, 339 Or. 476 (Or. 2005). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/state-v-james-374>

148. *Director, Office of Workers' Compensation Programs, DOL v. Greenwich Collieries*, 512 U.S. 267 (1994). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/director-off-of-work-comp-v-greenwich-collieries>

149. M. H. Graham, *Evidence: An Introductory Problem Approach*, 2nd ed. St. Paul: Thomson/West, 2007.

150. *St. Mary's Honor Center v. Hicks*, 509 U.S. 502 (1993). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/st-marys-honor-center-v-hicks>

151. *Nissan Fire Marine Ins. Co. v. Fritz Co*, 210 F.3d 1099 (9th Cir. 2000). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/nissan-fire-marine-ins-co-v-fritz-co>

152. *Anderson v. Liberty Lobby, Inc.*, 477 U.S. 242 (1986). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/anderson-v-liberty-lobby-inc>

153. *Bouchat v. Baltimore Ravens Football Club*, 346 F.3d 514 (4th Cir. 2003). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/bouchat-v-baltimore-ravens-football-club>

154. M. Spencer and J. Spencer, *Evidence Concentrate: Law Revision and Study Guide*, 4th ed. Oxford University Press, 2015.
155. DPP v. Morgan [1975] UKHL 3. *British and Irish Legal Information Institute*. [Online]. Available: <http://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/1975/3.html>
156. P. Roberts and A. Zuckerman, *Criminal Evidence*, 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2010.
157. R v. Galbraith [1981] 1 WLR 1039. *swarb.co.uk* [Online]. Available: <http://swarb.co.uk/regina-v-galbraith-cca-1981/>
158. *Sheldrake v. DPP*, Opinions of the Lords of Appeal for Judgment in the Cause Attorney General's Reference No 4 of 2002, [2004] UKHL 43. *parliament.uk*. [Online]. Available: <http://www.publications.parliament.uk/pa/ld200304/ldjudgmt/jd041014/gen4-1.htm>
159. A. A. Reinert, The Burdens of Pleading, *Univ. PA. Law Rev.*, vol. 162, no. 7, pp. 1767–1791, 2014.
160. K. W. J. Graham, Policy Background; Burdens of Proof, 21B *Fed. Prac. & Proc. Evid.* §5122, vol. 21B. WestlawNext: Thomson Reuters, p. 30, 2015.
161. Яблочков Т. М. “Бремя утверждения” (onus proferendi) в гражданском процессе / Т. М. Яблочков // Вестник Гражданского права. – 1916. – №4. – С. 36–57.
162. E. M. Morgan, *Some Problems of Proof Under the Anglo-American System of Litigation*. New York: Columbia University Press, 1956.
163. *El v. SEPTA*, 479 F.3d 232 (3d Cir. 2007). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/douglas-v-southeastern-penn-trans>
164. J. P. McCahey, The Burdens of Persuasion and Production, *J. Trial Evid. Comm.*, vol. 16, no. 3, pp. 1, 8–10, 2008.
165. M. B. Steinberg, Burdens of Persuasion: Burdened by Too Many Burdens, *Law Forum*, vol. 23, no. 2, pp. 3–8, 1992.
166. I. Yares, Burdens of proof. *YouTube* 2015. [Online]. Available: <https://www.youtube.com/watch?v=VftKHbDzhgQ>

167. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса: Основные положения науки советского уголовного процесса. Т. 1 / М. С. Строгович – М.: Наука, 1968. – 470 с.

168. Савицкий В. М. Государственное обвинение в суде / В. М. Савицкий. – М. : Наука, 1971. – 343 с.

169. Алексеев С. С. Проблемы теории права: Нормативные юридические акты. Применение права. Юридическая наука (правоведение). Курс лекций в 2-х томах. Т. 2 / С. С. Алексеев; Науч. ред.: Русинов Р. К.; Отв. за вып.: Семенов В. М. – Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1973. – 401 с.

170. Михеенко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве / М. М. Михеенко. – Киев: Вища школа, 1984. – 132 с.

171. Стоянов М. М. Властивості доказів у кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. М. Стоянов; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2010. – 20 с.

172. М. Погорецький Теорія кримінального процесуального доказування: проблемні питання / М. Погорецький // Право України. – 2014. – №10. – С. 12–25.

173. Statute of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, (as amended 7 July 2009), May 25, 1993. *International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*. [Online]. Available: <http://www.icty.org/en/documents/statute-tribunal>

174. Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda (as amended on 16 December 2009), 8 November 1994. *International Criminal Tribunal for Rwanda*. [Online]. Available: <http://unictr.unmict.org/en/documents/statute-and-creation>

175. Bruner v. Office of Personnel Management, 996 F.2d 290 (Fed. Cir. 1993). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/bruner-v-office-of-personnel-management>

176. Samuel v. Ford Motor Company, 112 F.Supp.2d 460 (D. Md. 2000). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/samuel-v-ford-motor-company>

177. Keeler Brass Co. v. Continental Brass Co., 862 F.2d 1063 (4th Cir. 1988). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/keeler-brass-co-v-continental-brass-co-2>

178. R v DPP, ex p. Kebilene [2000] 2 AC 326. [Online]. *parliament.uk* Available: <http://www.publications.parliament.uk/pa/ld199899/ldjudgmt/jd991028/kabel-1.htm>

179. R v Pommell [1995] 2 Cr App R 607. *British and Irish Legal Information Institute*. [Online]. Available: <http://www.bailii.org/ew/cases/EWCA/Crim/1995/7.html>

180. Prosecutor v. Milošević, Case No. IT-01-51-I, Decision on Review of Indictment, 22 November 2001. *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. [Online]. Available: http://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/tdec/en/11122RIE16898.htm

181. L v DPP [2003] QB 137.

182. Малышев К. И. Курсъ гражданского судопроизводства. Т. 1 / К. И. Малышев, 2-ое изд., испр. и доп. – С.-Петербургъ: Типографія М. М. Стасюлевича, 1876. – 454 с.

183. Теория доказательств в советском уголовном процессе / Белкин Р. С., Винберг А. И., Дорохов В. Я., Карнеева Л. М., и др.; Редкол.: Жогин Н. В. (Отв. ред.), Миньковский Г. М., Ратинов А. Р., Танасевич В. Г., Эйсман А. А.. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Юрид. лит., 1973. – 736 с.

184. Фаткуллин Ф. Н. Общие проблемы процессуального доказывания / Ф. Н. Фаткуллин; Науч. ред.: Аврах Я. С. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1973. – 176 с.

185. Белкин А. Р. Теория доказывания. Научно-методическое пособие / А. Р. Белкин. – М.: Норма, 1999. – 429 с.

186. Орлов Ю. К. Основы теории доказательств в уголовном процессе. Научно-практическое пособие / Орлов Ю. К. – М.: Проспект, 2001. – 144 с.

187. Новицкий В. А. Общеправовая теория доказывания / В. А. Новицкий // Северо-Кавказский юридический вестник. – 2003. – №4. – С. 3–21.

188. Гловюк І. В. Слідчий суддя у кримінально-процесуальному доказуванні / І. В. Гловюк // Часопис Академії адвокатури України. – 2013. – № 20. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/viewFile/714/718>

189. L. Loevinger, Standards of Proof in Science and Law, *Jurimetrics*, vol. 32, no. 3, pp. 323–344, 1992.

190. Шейфер С. А. Собрание доказательств в советском уголовном процессе: методологические и правовые проблемы / С. А. Шейфер – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1986. – 171 с.

191. Грошевий Ю. М. Докази і доказування у кримінальному процесі. Науково-практичний посібник / Ю. М. Грошевий, С. М. Стахівський. – [2-е вид., стереотипне]. – К.: КНТ, Видавець Фурса С. Я., 2007. – 272 с.

192. Кримінально-процесуальний кодекс України : Закон України від 28.12.1960 №1001-05. *Верховна Рада України*. [Online]. Available: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1001-05>

193. Строгович М. С. Учение о материальной истине в уголовном процессе / Отв. ред. Н. Н. Полянский ; Академия наук СССР. Институт права. – М. ; Л. :Изд-во АН СССР, 1947. – 276 с.

194. Строгович М. С. Материальная истина и судебные доказательства в советском уголовном процессе / Отв. ред. Б. С. Никифоров ; Академия наук СССР. Институт права им. А. Я. Вышинского. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – 384 с.

195. Советский уголовный процесс : [Учеб. для юрид. фак. и ин-тов / С. А. Альперт, М. И. Бажанов, Ю. М. Грошевой и др.]; Под общ. ред. М. И. Бажанова, Ю. М. Грошевого. – 2-е изд., доп. – К.: Вища школа, 1983. – 439 с.

196. Тертышник В. М. Уголовный процесс / В. М. Тертышник. – Х. : Арсис, ЛТД, 1999. – 527 с.

197. Михеєнко М. М. Кримінальний процес України [Текст] : підручник для юрид. вищ. закладів освіти і фак. / М. М. Михеєнко [та ін]. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Либідь, 1999. – 534 с.

198. Орлов Ю. К. Проблемы истины в уголовном процессе / Ю. К. Орлов // Государство и право. – 2007. – №3. – С. 50–56.

199. Смирнов А. В. Уголовный процесс : учебник / А. В. Смирнов, К. Б. Калиновский ; под общ. ред. проф. А. В. Смирнова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2008. – 704 с.

200. Нор В. Т. Истина у кримінальному судочинстві: ідея, догма права, реалізація / В. Т. Нор // Часопис Національного університету “Острозька академія”. Серія “Право”. – 2010. – №2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2010/n2/10nvtldr.pdf>

201. Маткина Д. В. Конвенциональная форма судебного разбирательства: история, современность и перспективы развития: Монография / Д. В. Маткина – М.: Юрлитинформ, 2010. – 216 с.

202. Зинатуллин З. З. Сколько же истин (и каких) надлежит устанавливать по одному уголовному делу? / З. З. Зинатуллин // Уголовное судопроизводство. – 2011. – №2. – С. 25–27.

203. Азаров В. А. Объективная истина – единственно верный путь вынесения правосудного акта / В. А. Азаров, Т. А. Беккер // Бюллетень Международной ассоциации содействия правосудию. – 2015. – №1 (9). – С. 7–14.

204. Сильнов М. А. К вопросу об объективной истине / М. А. Сильнов // Бюллетень Международной ассоциации содействия правосудию. – 2015. – №1 (9). – С. 87–90.

205. Свиридов М. К. Задача установления истины и средства ее достижения в уголовном процессе / М. К. Свиридов // Вестник Томского государственного университета. Право. – 2013. – №2 (8). – С. 101–106.

206. Коваленко Є. Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 632 с.

207. Штукенберг К.-Ф. Исследование материальной истины в уголовном процессе / К.-Ф. Штукенберг // Государство и право Журнал Российской академии наук. – 2014. – №5. – С. 78–86.

208. Аверин А. В. Судебная достоверность. (Постановка проблемы) / А. В. Аверин; Науч. конс.: Байтин М. И. – Владимир: Изд-во “Транзит-Икс”, 2004. – 312 с.
209. Александров А. С. Критика концепции объективной истины в уголовном процессе / А. С. Александров // Уголовный процесс. – 2012. – №6. – С. 66–73.
210. Аширбекова М. Т. Об истинности приговора / М. Т. Аширбекова // Бюллетень Международной ассоциации содействия правосудию. – 2015. – №1 (9). – С. 15–19.
211. Лукашкіна Т. В. Теорія доказів у кримінальному судочинстві: навч. посібник / Т. В. Лукашкіна, Л. М. Гуртієва. – Одеса: Фенікс, 2012. – 54 с.
212. Вапнярчук В. В. Сущность истины в уголовном процессе Украины / В. В. Вапнярчук // *Legea și viața*. – 2013. – №9 (2). – С. 53–56.
213. M. Glanzberg, Truth. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2014. [Online]. Available: <http://plato.stanford.edu/entries/truth/>
214. Аристотель. Метафизика / Аристотель: [пер. А. В. Кубицкого]. – М.-Л.: Соцэкгиз, 1934. – 348 с.
215. Аквинский Ф. Сумма теологии. Часть 1. Вопросы 1-43 / Пер. с лат. С. Еремеева и А. Юдина. К.: Эльга, 2002. – 560 с.
216. A. Broadbent, Philosophy for Graduate Students: Metaphysics and Epistemology. New York: Routledge, 2016.
217. W. Hodges, Tarski’s Truth Definitions. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2014. [Online]. Available: <http://plato.stanford.edu/cgi-bin/encyclopedia/archinfo.cgi?entry=tarski-truth>
218. Чудинов Э. М. Природа научной истины. М.: Политиздат, 1977. – 312 с.
219. Карякин Е. А. Формирование истинности приговора в состязательном судебном производстве: вопросы теории и практики / Е. А. Карякин. – М.: Юрлитинформ, 2007. – 224 с.
220. J. O. Young, The Coherence Theory of Truth. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2015. [Online]. Available: <http://plato.stanford.edu/entries/truth-coherence/>

221. W. James, Pragmatism's Conception of Truth, *J. Philos. Psychol. Sci. Methods*, vol. 4, no. 6, pp. 141–155, 1907.

222. S. Naack, The pragmatist theory of truth, *Br. J. Philos. Sci.*, vol. 27, no. 3, pp. 231–249, 1976.

223. Фливерберг Б. Хабермас и Фуко – теоретики гражданского общества / Бент Фливерберг // Социологические исследования. – 2000. – №2. – С. 127–136.

224. Чубукова Е. И. Коммуникативно-прагматическая концепция истины в философии языка Ю. Хабермаса / Е. И. Чубукова // Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века. К 80-летию профессора Моисея Самойловича Кагана. Материалы международной научной конференции. 18 мая 2001 г. Санкт-Петербург. Серия “Symposium”. СПб., 2001. – Выпуск №12. – С. 255–258.

225. D. Stoljar and N. Damnjanovic, The Deflationary Theory of Truth. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2014. [Online]. Available: <http://plato.stanford.edu/entries/truth-deflationary/>

226. Строгович М. С. Избранные труды в 3-х т. Т. 3. Теория судебных доказательств. – М.: Наука, 1991. – 285 с.

227. Познышев С. В. Элементарный учебник русского уголовного процесса / С. В. Познышева. – М.: Тип. Г. А. Лемана, 1913. – 337 с.

228. Шейфер С. А. Доказательства и доказывание по уголовным делам: проблемы теории и правового регулирования / С. А. Шейфер – М.: Норма, 2010. – 240 с.

229. Серода Ю. М. Формування доказів у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Ю. М. Серода; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2012. – 16 с.

230. Спасович В. Д. О теории судебно-уголовных доказательств в связи с судоустройством и судопроизводством / В. Д. Спасович. – М.: “ЛексЭст”, 2001. – 92 с.

231. Случевский В. К. Учебник русского уголовного процесса. Судоустройство – судопроизводство / В. К. Случевский. – Изд. 4-е, доп. и испр. – С.-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1913. – 683 с.

232. Владиміров Л. Е. Судъ присяжныхъ. Условія дѣйствія института присяжныхъ и методъ разработки доказательствъ / Л. Е. Владиміров. – Харьковъ: Университетская типографія, 1873. – 267 с.

233. Владимиров Л. Е. Учение об уголовных доказательствах / Л. Е. Владимиров (напечатана по изд. 1910). – Тула: Автограф, 2000. – 464 с.

234. Громов В. Л. Уголовно-судебные доказательства. Теория доказательств и практика применения норм доказательственного права / В. Л. Громов, Н. О. Лаговиер; под редакцией и с предисловием А. Я. Вышинского. – Москва : Юридическое издательство народного комиссариата юстиции РСФСР, 1929. – 139 с.

235. Вышинский А. Проблема оценки доказательств в советском уголовном процессе / А. Вышинский // Проблемы уголовной политики. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1937. – Кн. 4. – С. 13–38.

236. Голунский С. О вероятности и достоверности в уголовном суде / С. О. Голунский // Проблемы уголовной политики. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1937, Кн. 4. – С. 56–63

237. Чельцов М. А. Уголовный процесс / М. А. Чельцов – М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. – 624 с.

238. Шумило М. Імовірність і вірогідність знання у кримінальному провадженні як передумова потреби об'єктивізації результатів доказування / М. Шумило // Право України. – 2014. – №10. – С. 44–52.

239. Сергєєва Д. Б. Проблеми визначення достовірності доказу як його властивості за новим Кримінальним процесуальним кодексом України / Д. Б. Сергєєва // Юрист України. – 2013. – №25 (4). – С. 106–111.

240. Галкин А. Вероятное и достоверное в обвинительном приговоре / А. Галкин, И. Овсянников // Российская юстиция. – 2000. – №9. – С. 41–43.

241. Золотых В. В. Проверка допустимости доказательств в уголовном процессе / В. В. Золотых. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – 288 с.

242. Кудрявцев В. Л. Процессуальные и криминалистические основы деятельности адвоката-защитника в российском уголовном судопроизводстве / В. Л. Кудрявцев.; Под ред.: Григорьев В. Н. – М.: Юрлитинформ, 2006. – 176 с.

243. Ларин А. М. От следственной версии к истине / А. М. Ларин. – М.: Юрид. лит., 1976. – 200 с.

244. Громов Н. А. Оценка доказательств в уголовном процессе / Н. А. Громов, С. А. Зайцева. – М.: “Издательство ПРИОР”, 2002. – 128 с.

245. Попелюшко В. О. Достовірне (істинне) встановлення обставин предмета доказування – запорука їх правильної кваліфікації / В. О. Попелюшко // Вісник Академії адвокатури України. – 2010. – №17(1). – С. 180–182.

246. Кучинська О. П. Чи можливо встановити об’єктивну істину в кримінальному процесі / О. П. Кучинська // Часопис Академії адвокатури України. – 2011. – №10 (1). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/view/511>

247. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sum.in.ua>

248. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М.: Издательство “Азъ”, 1992. – 660 с.

249. Головенков П. Уголовно-процессуальный кодекс Федеративной Республики Германия – Strafprozessordnung (StPO): Научно-практический комментарий и перевод текста закона со вступительной статьёй профессора Уве Хелльманна “Введение в уголовно-процессуальное право ФРГ” / П. Головенков, Н. Спица. – Potsdam: Universitätsverlag Potsdam, 2012. – 404 с.

250. H. Wüst, Richter und psychologischer Sachverständiger im Strafprozeß, Diss, München, 1968.

251. Federal Rules of Evidence (As amended to December 1, 2015). *Legal Information Institute*, 2015. [Online]. Available: <https://www.law.cornell.edu/rules/fre>

252. Кокорев Д. Л., Этика уголовного процесса. Учебное пособие / Д. Л. Кокорев, Д. П. Котов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1993. – 224 с.

253. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право : курс лекцій: Навч. Посібник для студ. вищих навч. закл. / Л. М. Лобойко; Юридична академія МВС України. – К. : Істина, 2005. – 456 с.

254. *Petrocelli v. Angelone*, 248 F.3d 877 (9th Cir. 2001). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/petrocelli-v-angelone>

255. P. Tillers and J. Gottfried, Case comment – *United States v. Copeland*, 369 F. Supp. 2d 275 (E.D.N.Y. 2005): A Collateral Attack on the Legal Maxim That Proof Beyond A Reasonable Doubt Is Unquantifiable?, *Law, Probab. Risk*, vol. 5, no. 2, pp. 135–157, 2007.

256. M. DeKay, The Difference between Blackstone-Like Error Ratios and Probabilistic Standards of Proof, *Law Soc. Inq.*, vol. 21, no. 1, pp. 95–132, 1996.

257. M. Meyerson, *Political Numeracy: Mathematical Perspectives on Our Chaotic Constitution*. New York, London: W. W. Norton & Company, 2002.

258. M. Redmayne, Standards of Proof in Civil Litigation, *Mod. Law Rev.*, vol. 62, no. 2, pp. 167–195, 1999.

259. R. S. Bell, Decision Theory and Due Process: A Critique of the Supreme Court's Lawmaking for Burdens of Proof, *J. Crim. Law Criminol.*, vol. 78, no. 3, pp. 557–585, 1987.

260. Полное собрание законовъ Россійской имперіи съ 1649 года. Томъ V (1715-1719). – СПб.: Типографія II Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1830. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elibrary.ru/nodes/183-t-5-1713-1719-1830>

261. Сводъ законовъ Россійской имперіи. Томъ пятнадцатый. Законы уголовные. – СПб.: Типографія II Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1857. – 964 с.

262. H. L. Ho, *A Philosophy of Evidence Law: Justice in the Search for Truth*. Oxford: Oxford University Press, 2008.

263. Таганцев Н. С. Курс русского уголовного права: Учение о преступлении. Часть общая. Кн. 1 / Н. С. Таганцев – С.-Пб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1874. – 292 с.

264. M. Schmoeckel, *Procedure, proof, and evidence in Christianity and Law: An Introduction*, Cambridge., J. Witte and F. S. Alexander, Eds. Cambridge: Cambridge University Press, 2008, p. 343.

265. C. Pharr, *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions: A Translation with Commentary, Glossary, and Bibliography*. Princeton: Princeton University Press, 1952.

266. M. W. J. Shealy, A Reasonable Doubt About “Reasonable Doubt”, *Oklahoma Law Rev.*, vol. 65, no. 225, pp. 225–302, 2013.

267. J. Q. Whitman, *The Origins of Reasonable Doubt: Theological Roots of the Criminal Trial*. Yale University Press, 2008.

268. B. J. Shapiro, *Beyond Reasonable Doubt and Probable Cause: Historical Perspectives on the Anglo-American Law of Evidence*. University of California Press, 1991.

269. A. A. Morano, A Reexamination of the Development of the Reasonable Doubt Rule, *Bost. Univ. Law Rev.*, vol. 55, pp. 507–528, 1975.

270. T. Waldman, Origins of the Legal Doctrine of Reasonable Doubt, *J. Hist. Ideas*, vol. 20, no. 3, pp. 299–316, Jun. 1959.

271. S. Sheppard, The Metamorphoses of Reasonable Doubt: How Changes in the Burden of Proof Have Weakened the Presumption of Innocence, *Notre Dame Law Rev.*, vol. 78, no. 4, pp. 1165–1249, 2003.

272. *Victor v. Nebraska* 511 U.S. 1 (1994). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/victor-v-nebraska>

273. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 5. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sum.in.ua>

274. Большой энциклопедический словарь: [А – Я] / Гл. ред. А. М. Прохоров. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Большая рос. энцикл.; СПб.: Норинт, 1997. – 1408 с.

275. J. H. Langbein, R. L. Lerner, and B. P. Smith, *History of the Common Law: The Development of Anglo-American Legal Institutions*, 2nd ed. Austin: Wolters Kluwer Law & Business, 2009.

276. P. R. Hyams, *Trial by ordeal: the key to proof in the early common law in On the Laws and Customs of England: Essays in Honor of Samuel E. Thorne*, A. S. Morris, Ed. University of North Carolina Press, 1981, p. 426.

277. R. D. Groot, *The Early Thirteenth-Century Criminal Jury in Twelve Good Men and True: The Criminal Trial Jury in England, 1200-1800* [1988], J. S. Cockburn and T. A. Green, Eds. Princeton: Princeton University Press, 2014, p. 434.

278. T. A. Green, *A Retrospective on the Criminal Trial Jury, 1200-1800 in Twelve Good Men and True: The Criminal Trial Jury in England, 1200-1800* [1988], J. S. Cockburn and T. A. Green, Eds. Princeton: Princeton University Press, 2014, p. 434.

279. E. Powell, *Jury Trial at Gaol Delivery in the Late Middle Ages: The Midland Circuit, 1400-1429 in Twelve Good Men and True: The Criminal Trial Jury in England, 1200-1800* [1988], J. S. Cockburn and T. A. Green, Eds. Princeton: Princeton University Press, 2014, p. 434.

280. K. Immanuel, *Theoretical Philosophy, 1755-1770*. Cambridge University Press, 2003.

281. C. Sasaki, *Descartes's mathematical thought*. Dordrecht: Springer Netherlands, 2003.

282. B. J. Shapiro, *Probability and Certainty in Seventeenth-Century England: A study of the Relationships between Natural Science, Religion, History, Law, and Literature*. Princeton: Princeton University Press, 1983.

283. J. Wilkins, *Of the Principles and Duties of Natural Religion: Two Books*. London: Printed for J. Walthoe, J. Knapton [etc.], 1734.

284. A. Wollaston, *Descartes: Discourse on Method, First*. Manchester: Penguin, 1960.

285. J. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 27th ed. London: T. Tegg and Son, 1836.

286. W. M. Best, *The Principles of The Law of Evidence; with Elementary Rules for conducting the Examination and Cross-examination of Witnesses*. Albany, N.Y. : Little & Co., 1875.

287. T. A. Green, *Verdict According to Conscience: Perspectives on the English Criminal Trial Jury 1200-1800*, University. Chicago, 1985.

288. J. H. Langbein, *The Origins of Adversary Criminal Trial*. Oxford University Press, 2005.

289. J. W. May, *Some Rules of Evidence: Reasonable Doubt in Civil and Criminal Cases*, *Am. Law Rev.*, vol. 10, pp. 642–664, 1876.

290. *Commonwealth v. Webster*, 59 Mass. (5 Cush.), 295 (1850). *Massachusetts Cases*. [Online]. Available: <http://masscases.com/cases/sjc/59/59mass295.html>

291. J. F. Stephen, *A history of the criminal law of England*. Routledge, 1996.

292. R. Duschl, *Philosophy of science, cognitive psychology, and educational theory and practice*. SUNY Press, 1992.

293. J. Schickore, *Scientific Discovery*, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2014. [Online]. Available: <http://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/scientific-discovery/>

294. 14 Q.B.D. 273. Queen's Bench Division. 1884.

295. B. A. Berkowitz, *Execution and Invention: Death Penalty Discourse in Early Rabbinic and Christian Cultures*. New York: Oxford University Press, 2006.

296. G. Fisher, *Plea Bargaining's Triumph: A History of Plea Bargaining in America*. Stanford: Stanford University Press, 2003.

297. G. Fisher, The jury's rise as lie detector, *Yale Law J.*, vol. 107, no. 3, pp. 575–708, 1997.

298. J. Mahoney, *The Making of Moral Theology: A Study of the Roman Catholic Tradition*. Oxford: Clarendon Press, 1987.

299. *Decretum magistri Gratiani (Kirchenrechtssammlung)*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://geschichte.digitale-sammlungen.de/decretum-gratiani/online/angebot>

300. W. Decock, The Judge's Conscience and the Protection of the Criminal Defendant: Moral Safeguards against Judicial Arbitrariness in From the judge's arbitrium to the legality principle: Legislation as a Source of Law in Criminal Trials, G. Martyn, A. Musson, and H. Pihlajamäki, Eds. Berlin: Duncker & Humblot, 2013, p. 406.

301. J. Franklin, *The Science of Conjecture: Evidence and Probability Before Pascal*. Baltimore: John Hopkins University Press, 2015.

302. G. Lotha, Benefit of clergy. *Encyclopedia Britannica*, 2007. [Online]. Available: <http://www.britannica.com/topic/benefit-of-clergy>

303. W. Paley, *The Principles of Moral and Political Philosophy* [1785]. Indianapolis: Liberty Fund Inc; 2002.

304. T. P. Gallanis, The Mystery of Old Bailey Counsel, *Camb. Law J.*, vol. 65, pp. 159–173, Mar. 2006.

305. Вирок Московського районного суду м. Харкова від 07.05.2013 (Справа №643/743/13-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31055631>

306. Вирок Синельниківського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 30.05.2014 (Справа №191/4204/13-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39059462>

307. Вирок Балаклавського районного суду м. Севастополя від 04.10.2012 (Справа №1-354/2011). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26296027>

308. Вирок Києво-Святошинського районного суду м. Києва від 16.06.2016 (Справа №369/4594/14-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58378973>

309. Вирок Києво-Святошинського районного суду м. Києва від 02.04.2015 (Справа №369/2778/15-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43460544>

310. Постанова Бабушкінського районного суду м. Дніпропетровська від 09.08.2012. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25626483>

311. Вирок Центрального районного суду м. Миколаєва від 10.02.2016 (Справа №490/10433/15-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55687169>

312. Ухвала Перечинського районного суду Закарпатської області від 06.07.2015 (Справа №304/404/15-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46394176>

313. Вирок Іванківського районного суду Херсонської області від 28.04.2015 (Справа №656/176/15-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43816845>

314. Вирок Комсомольського районного суду м. Херсона від 18.06.2013 (Справа №667/1765/13-к). *Єдиний державний реєстр*

судових рішень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34604326>

315. Рішення Європейського суду з прав людини у справі “Коробов проти України” від 21 липня 2011 р. (Заява №39598/03). *Верховна Рада України.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_790

316. Вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 31.10.2013 (Справа №761/15809/13-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34516991>

317. Вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 17.02.2012 (Справа №1-1171/11). *Єдиний державний реєстр судових рішень.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21878360>

318. Вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 25.10.2012 (Справа №2610/3466/2012). *Єдиний державний реєстр судових рішень.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27341814>

319. Вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 30.09.2013 (Справа №761/14977/13-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34231104>

320. Вирок Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 26.12.2013 (Справа №201/7934/2013). *Єдиний державний реєстр судових рішень.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36487861>

321. Ухвала Апеляційного суду Житомирської області від 01.03.2016 (Справа №296/662/12-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56285707>

322. Ухвала Апеляційного суду Житомирської області від 30.11.2015 (Справа №278/2869/13-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54065132>

323. Вирок Дарницького районного суду м. Києва від 18.12.2015 (Справа №753/15923/15-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54404962>

324. Вирок Краснопільського районного суду Сумської області від 30.12.2015 (Справа №578/568/15-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61424023>

325. Вирок Алуштинського міського суду Автономної Республіки Крим від 24.10.2013 (Справа №101/3079/13-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34346117>

326. Ireland v. United Kingdom, Judgement of 18 January 1978, Application No. 25. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57506>.

327. Вирок Приморського районного суду міста Одеси від 28.12.2015 (Справа №522/14195/15-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54720617>

328. Вирок Дарницького районного суду м. Києва від 01.12.2015 (Справа №753/20799/15-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53984212>

329. Вирок Дніпровського районного суду м. Дніпродзержинська від 06.04.2016 (Справа №209/5128/15-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56988801>

330. Ухвала Дніпровського районного суду м. Києва від 13.08.2015 (Справа №755/27789/14-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/48516784>

331. Ухвала Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 14.06.2016 (Справа №344/3789/16-к). *Єдиний державний реєстр*

судових рішень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58288709>

332. Ухвала Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 22.06.2016 (Справа №344/2696/16-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58444323>

333. Ухвала Жмеринського міськрайонного суду Вінницької області від 18.07.2016 (Справа №125/1326/15-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58989723>

334. Ухвала Дубенського міськрайонного суду Рівненської області від 19.11.2014 (Справа №559/3402/14-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44948658>

335. Ухвала Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 16.06.2016 (Справа №344/7491/16-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58654679>.

336. Ухвала слідчого судді Красноградського районного суду Харківської області від 21.09.2016 (Справа №626/1634/16-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61472968>

337. *Hopt v. Utah*, 120 U.S. 430 (1887). *Casetext*. [Online]. Available:
<https://casetext.com/case/hopt-v-utah-3>

338. *Miles v. United States*, 103 U.S. 304 (1880). *Casetext*. [Online]. Available:
<https://casetext.com/case/miles-v-united-states-11>

339. *Holland v. United States*, 348 U.S. 121 (1954). *Casetext*. [Online]. Available:
<https://casetext.com/case/holland-v-united-states>

340. *Cage v. Louisiana*, 498 U.S. 39 (1990). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/cage-v-louisiana>

341. Federal Rules of Criminal Procedure (As amended to December 1, 2015). *Legal Information Institute*. [Online]. Available: <https://www.law.cornell.edu/rules/frcrmp>

342. *Sullivan v. Louisiana*, 508 U.S. 275 (1993). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/sullivan-v-louisiana>

343. *State v. Victor*, 235 Neb. 770 (Neb. 1990). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/state-v-victor-17>

344. *People v. Sandoval*, 4 Cal.4th 155 (Cal. 1992). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/people-v-sandoval-16>

345. Federal Judicial Center, Pattern Criminal Jury Instructions. 1987.

346. *Taylor v. Kentucky*, 436 U.S. 478 (1978). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/taylor-v-kentucky-2>

347. Committee on Pattern Jury Instructions District Judges Association Fifth Circuit, Pattern Jury Instructions (Criminal Cases) 2015 Edition. *United States Court of Appeals Library for the Fifth Circuit*. [Online]. Available: <http://www.lb5.uscourts.gov/juryinstructions/>

348. *Wansing v. Hargett*, 341 F.3d 1207 (10th Cir. 2003). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/wansing-v-hargett>

349. *Smallwood v. State*, 1995 OKCR 60 (Okla. Crim. App. 1995). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/smallwood-v-state-64>

350. *West v. Vaughn*, 204 F.3d 53 (3d Cir. 2000). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/west-v-vaughn>

351. Committee on Pattern Jury Instructions Third Circuit, Model Criminal Jury Instructions (April 2015). *United States Court of Appeals Third Circuit*. [Online]. Available: <http://www.ca3.uscourts.gov/model-criminal-jury-table-contents-and-instructions>

352. Sixth Circuit Committee on Pattern Criminal Jury Instructions, Pattern Criminal Jury Instructions (as of September 9, 2015). *United States Court of Appeals for the Sixth Circuit*. [Online]. Available: <http://www.ca6.uscourts.gov/pattern-jury-instructions>

353. Judicial Committee on Model Jury Instructions for the Eighth Circuit, Manual of Model Criminal Jury Instructions for the District Courts of the Eighth Circuit (2014 Edition). *United States Court of Appeals for the Eighth Circuit*. [Online]. Available: http://www.juryinstructions.ca8.uscourts.gov/criminal_instructions.htm

354. Judicial Council of the United States Eleventh Judicial Circuit, Eleventh Circuit Pattern Jury Instructions (Criminal Cases) (2010 Edition). *United States Court of Appeals Eleventh Circuit*. [Online]. Available: <http://www.ca11.uscourts.gov/pattern-jury-instructions>

355. Ninth Circuit Jury Instructions Committee, Manual of Model Criminal Jury Instructions for the District Courts of the Ninth Circuit (2010 Edition). *United States Courts for the Ninth Circuit*. [Online]. Available: <http://www3.ce9.uscourts.gov/jury-instructions/model-criminal>

356. Criminal Pattern Jury Instruction Committee of the United States Court of Appeals for the Tenth Circuit, Criminal Pattern Jury Instructions. *The United States Court of Appeals for the Tenth Circuit*. [Online]. Available: <http://www.ca10.uscourts.gov/clerk/orders>

357. California Penal Code. *FindLaw*. [Online]. Available: <http://codes.findlaw.com/ca/penal-code/>

358. United States District Court District of Maine, Pattern Criminal Jury Instructions for the District Courts of the First Circuit (2016 revisions to 1998 edition). *The United States Department of Justice*. [Online]. Available: <https://www.justice.gov/jmd/ls/federal>

359. *United States v. Van Anh*, 523 F.3d 43 (1st Cir. 2008). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/us-v-van-anh>

360. United States v. Wallace, 461 F.3d 15 (1st Cir. 2006). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/us-v-wallace-50>

361. United States v. Cleveland, 106 F.3d 1056 (1st Cir. 1997). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/us-v-cleveland-18>

362. United States v. Reives, 15 F.3d 42 (4th Cir. 1994). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/us-v-reives>

363. United States v. Quinn, 359 F.3d 666 (4th Cir. 2004). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/us-v-quinn-29>

364. United States v. Walton, 207 F.3d 694 (4th Cir. 2000). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/us-v-walton-50>

365. The Committee on the Federal Criminal Jury Instructions of the Seventh Circuit, Pattern Criminal Jury Instructions of the Seventh Circuit (2012 Ed.). *United States Court of Appeals Seventh Circuit*. [Online]. Available: <http://www.ca7.uscourts.gov/pattern-jury-instructions/pattern-jury.htm>

366. United States v. Glass, 846 F.2d 386 (7th Cir. 1988). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/united-states-v-glass-5>

367. United States v. Bruce, 109 F.3d 323 (7th Cir. 1997). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/united-states-v-bruce-8>

368. United States v. Hatfield, 590 F.3d 945 (7th Cir. 2010). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/us-v-hatfield-24>

369. People v. Crow, 108 Ill.2d 520 (Ill. 1985). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/people-v-crow-12>

370. Pittman v. State, 350 So. 2d 67 (Miss. 1977). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/pittman-v-state-196>

371. Paulson v. State, 28 S.W.3d 570 (Tex.Crim.App. 2000). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/paulson-v-state>

372. Cosco v. State, 521 P.2d 1345 (Wyo. 1974). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/cosco-v-state>

373. Blakely v. State, 542 P.2d 857 (Wyo. 1975). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/blakely-v-state-22>

374. Pannell v. State, 1982 OKCR 13 (Okla. Crim. App. 1982). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/pannell-v-state-19>

375. 2015 Missouri Revisited Statutes. *Justia US Law*. [Online]. Available: <http://law.justia.com/codes/missouri/2015/>

376. 2015 Nevada Revised Statutes. *Justia US Law*. [Online]. Available: <http://law.justia.com/codes/nevada/2015/>

377. 2015 Ohio Revised Code. *Justia US Law*. [Online]. Available: <http://law.justia.com/codes/ohio/2015/>

378. Mancini v DPP [1942] AC 1.

379. McGreevy v DPP [1973] 1 WLR 276.

380. R v Gray (1974) 58 Cr App Rep 177.

381. R v Stafford [1968] 3 All ER 752. *swarb.co.uk* [Online]. Available: <http://swarb.co.uk/regina-v-stafford-cacd-1968/>

382. R v Summers (1952) 36 Cr App Rep 14. *swarb.co.uk* [Online]. Available: <http://swarb.co.uk/rex-v-summers-hl-1952/>

383. R v Derek William Bentley (Deceased) [1998] EWCA Crim 2516 (30 July 1998). *British and Irish Legal Information Institute*. [Online]. Available: <http://www.bailii.org/ew/cases/EWCA/Crim/1998/2516.html>

384. R v Hepworth and Fearnley [1955] 2 QB 600, CCA. *swarb.co.uk* [Online]. Available: <http://swarb.co.uk/regina-v-hepworth-and-fearnley-1955/>

385. Ferguson v R [1979] 1 All ER 877.

386. R v Gourley (1981) Crim. L. R. 334. *swarb.co.uk* [Online]. Available: <http://swarb.co.uk/regina-v-gourley-1981/>

387. R v Law [1961] Crim LR 52.

388. R v Head (1961) 45 Cr App Rep 225.

389. R v Yap Chuan Ching (1976) 63 Cr App Rep 7.

390. Judicial Studies Board, *Crown Court Bench Book: Directing the Jury* (March 2010). *Courts and Tribunals Judiciary*. [Online]. Available: https://www.judiciary.gov.uk/wp-content/uploads/JCO/Documents/Training/benchbook_criminal_2010.pdf

391. Judicial College, *The Crown Court Compendium. Part I: Jury and Trial Management and Summing Up* (May 2016). *Courts and Tribunals Judiciary*.

392. *R v Majid* [2009] EWCA Crim 2563 (12 October 2009). *British and Irish Legal Information Institute*. [Online]. Available: <http://www.bailii.org/ew/cases/EWCA/Crim/2009/2563.html>

393. *R. v. Tyhurst* (1992), 79 C.C.C. (3d) 238.

394. *R. v. Jenkins* (1996), 1996 CanLII 2065 (ON CA), 107 C.C.C. (3d) 440. *The Canadian Legal Information Institute*. [Online]. Available: <http://canlii.ca/t/6jdk>

395. *R. v. Brydon*, [1995] 4 SCR 253, 1995 CanLII 48 (SCC). *The Canadian Legal Information Institute*. [Online]. Available: <http://canlii.ca/t/1frgk>

396. *R. v. Bergeron* (1996), 1996 CanLII 5695 (QC CA), 109 C.C.C. (3d) 571 (Que. C.A.). *The Canadian Legal Information Institute*. [Online]. Available: <http://canlii.ca/t/1ngc1>

397. *R. v. Starr*, [2000] 2 S.C.R. 144. *The Canadian Legal Information Institute*. [Online]. Available: <http://canlii.ca/t/5251>

398. Criminal Code Act 1995, No. 12, 1995. *Federal Register of Legislation*. [Online]. Available: <https://www.legislation.gov.au/Details/C2016C00753>

399. Judicial Commission of New South Wales, *Criminal Trial Courts Bench Book*. Sydney: Judicial Commission of New South Wales, 2007.

400. *Dawson v R* [1961] HCA 74; 106 CLR 1. *Jade*. [Online]. Available: <https://jade.io/article/65590>

401. *R v Chatzidimitriou* [2000] VSCA 91 (25 May 2000). *Australasian Legal Information Institute*. [Online]. Available: <http://www.austlii.edu.au/au/cases/vic/VSCA/2000/91.html>

402. *Azzopardi v R* [2001] HCA 25 (3 May 2001). *Australasian Legal Information Institute*. [Online]. Available: <http://www.austlii.edu.au/au/cases/cth/HCA/2001/25.html>
403. *R v Reeves* (1992) 29 NSWLR 109.
404. *R v Neilan* [1992] 1 VR 57.
405. *R v Cavkic, Athanasi & Clarke (No 2)* [2009] VSCA 43 (16 March 2009). *Australasian Legal Information Institute*. [Online]. Available: <http://www.austlii.edu.au/au/cases/vic/VSCA/2009/43.html>
406. *R v Pahuja* (1987) 49 SASR 191.
407. *R v Hendy* [2008] VSCA 231; 191 A Crim R 81. *Jade*. [Online]. Available: <https://jade.io/article/86359>
408. *R v Said* [2009] VSCA 244. *Jade*. [Online]. Available: <https://jade.io/article/118870>
409. *Shepherd v R* (1990) HCA 56; (1990) 170 CLR 573 (19 December 1990). *Australasian Legal Information Institute*. [Online]. Available: <http://www.austlii.edu.au/cgi-bin/sinodisp/au/cases/cth/HCA/1990/56.html>
410. *Judicial College of Victoria, Victorian Criminal Charge Book*. *Judicial College of Victoria*, 2006. [Online]. Available: <http://www.judicialcollege.vic.edu.au/publications/victorian-criminal-charge-book>
411. *Jury Directions Act 2015* (no. 14 of 2015). *Australasian Legal Information Institute*. [Online]. Available: http://www.austlii.edu.au/au/legis/vic/num_act/jda201514o2015243/
412. *R v Reardon* (1998) CA 325/98.
413. *R v Batt* (2000) CA 47/00.
414. *R v. Dagg* [1962] NZLR 817.
415. *R v Speakman* (1989) 5 CRNZ 250 (CA).
416. *Walters v R* [1969] 2 AC 26.
417. *R v Adams* CA70/05, 5 September 2005.
418. *R v Jopson* CA24/05, 25 November 2005.

419. State v. Medina, 147 N.J. 43 (N.J. 1996). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/state-v-medina-35>

420. Висновок Конституційного Суду України від 11.07.2001 р. №3-в/2001 (справа про Римський Статут). *Верховна Рада України*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01>

421. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 р. *Верховна Рада України*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011/

422. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 02.06.2016 №1401-VIII. *Верховна Рада України*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1401-19>

423. Висновок Конституційного Суду України від 20.01.2016 №1-в/2016 (Справа №1-15/2016). *Верховна Рада України*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v001v710-16>

424. Про Заяву Верховної Ради України “Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій ‘ДНР’ та ‘ЛНР’, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян”: Постанова Верховної Ради України від 4 лютого 2015 року №145-VIII. *Верховна Рада України*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/145-19>

425. Юрисдикція МКС щодо злочинів проти людяності визнана Україною. – *Закон і Бізнес*. – 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/118525-yurisdikciya_mizhnarodnogo_kriminalnogo_sudu_schodo_zlochini.html

426. Declaration by Ukraine lodged under Article 12(3) of the Rome Statute, 8 September 2015. *International Criminal Court*. [Online]. Available: https://www.icc-cpi.int/iccdocs/other/Ukraine_Art_12-3_declaration_08092015.pdf#search=ukraine

427. M. Klamberg, *Evidence in International Criminal Trials: Confronting Legal Gaps and the Reconstruction of Disputed Events*. Martinus Nijhoff Publishers, 2013.

428. D. Stewart, *International Criminal Law in a Nutshell*. St. Paul, MN: West Academic Publishing, 2014.

429. International Military Tribunal, *Trial of the Major War Criminals before The International Military Tribunal. Nuremberg, 1947*.

430. Decision on Review of Indictment and Application for Consequential Orders, Milošević (IT-99-37-I), TC, 24 May 1999. *International Criminal Court*. [Online]. Available: <http://www.legal-tools.org/doc/4a5fdf/>

431. International Criminal Court, *Rules of Procedure and Evidence*, 2nd ed. The Hague: International Criminal Court, 2013.

432. Prosecutor v. Ruto et al. (ICC-01/09-01/11) Decision No. 5 on the Conduct of Trial Proceedings (Principles and Procedure on “No Case to Answer” Motions), TC, 3 June 2014. *International Criminal Court*. [Online]. Available: <http://www.legal-tools.org/doc/128ce5/>

433. Prosecutor v. Ranko Cesic et al., (IT-95-10), Judgment, AC, 5 July 2001. *International Criminal Court*. [Online]. Available: <http://www.legal-tools.org/doc/477a30/>

434. A. Cassese, G. Acquaviva, D. Akande, L. Baig, J. B. Bing, R. Cryer, U. Dé, P. Gaeta, J. Geneuss, K. Gustafson, F. Jessberger, S. Krähenmann, J. Ohlin, G. Pinzauti, G. Sluiter, V. Thalmann, and S. Zappalà, *The Oxford Companion to International Criminal Justice*. Oxford University Press, 2009.

435. Green v. R. (1972) 46 ALJR 545.

436. Prosecutor v. Mucic et al., (IT-96-21), Judgment, TC, 16 November 1998. *International Criminal Court*. [Online]. Available: <http://www.legal-tools.org/doc/6b4a33/>

437. W. A. Schabas, Presumption of innocence : article 66 in Commentary on the Rome Statute of the International Criminal Court. Observers' Notes, Article by Article, 1st ed., O. Triffterer, Ed. Baden-Baden: Nomos, 1999, p. xxviii + 1295.

438. Prosecutor v. Simic et al., (IT-95-9), Judgement in the Matter of Contempt Allegations Against an Accused and his Counsel, TC, 30 June 2000. *International Criminal Court*. [Online]. Available: <http://www.legal-tools.org/doc/101cb8/>

439. Prosecutor v. Germain Katanga, (ICC-01/04-01/07), Judgment pursuant to article 74 of the Statute, TC, 7 March 2014. *International Criminal Court*. [Online]. Available: <https://www.legal-tools.org/en/doc/f74b4f/>

440. Prosecutor v. Germain Katanga, (ICC-01/04-01/07), Annex I – Minority Opinion of Judge Christine Van den Wyngaert, TC, 7 March 2014. *International Criminal Court* [Online]. Available: <http://www.legal-tools.org/doc/9b0c61/>

441. Prosecutor v. Germain Katanga, (ICC-01/04-01/07), Concurring opinion of Judges Fatoumata Diarra and Bruno Cotte, 13 March 2014. *International Criminal Court*. [Online]. Available: <http://www.legal-tools.org/doc/d6e47f/>

442. Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir, (ICC-02/05-01/09-73), Judgment on the appeal of the Prosecutor against the “Decision on the Prosecution’s Application for a Warrant of Arrest against Omar Hassan Ahmad Al Bashir”, AC, 3 February, 2010. International Criminal Court. [Online]. Available: <http://www.legal-tools.org/doc/9ada8e/>

443. Prosecutor v. Mathieu Ngudjolo Chui, (ICC-01/04-02/12), Third Public Redacted Version of “Prosecution’s Document in Support of Appeal against the ‘Jugement rendu en application de l’article 74 du Statut’”, AC, 19 March 2013, ICC-01/04-02/12-39-Conf. *International Criminal Court* [Online]. Available: <http://www.legal-tools.org/doc/882d1f/>

444. Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo, (ICC-01/04-01/06), Judgment pursuant to Article 74 of the Statute, Trial Chamber, 14 March 2012. *International Criminal Court*. [Online]. Available: <https://www.legal-tools.org/en/doc/677866/>

445. Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo, (ICC-01/04-01/06), Judgment on the appeal of Mr Thomas Lubanga Dyilo against his conviction, Appeals Chamber, 1 December 2014. *International Criminal Court*. [Online]. Available: <http://www.legal-tools.org/en/doc/585c75/>

446. Prosecutor v. Dragomir Milosevic, (IT-98-29/1), Judgement, AC, 12 November 2009. *International Criminal Court*. [Online]. Available: <https://www.legal-tools.org/en/doc/44327f/>

447. Prosecutor v. Jean-Pierre Bemba Gombo, (ICC-01/05-01/08), Judgment pursuant to Article 74 of the Statute, TC III, 21 March 2016. *International Criminal Court*. [Online]. Available: <https://www.legal-tools.org/en/doc/07965c/>

448. Prosecutor v. Mathieu Ngudjolo Chui, (ICC-01/04-02/12), Judgment on the Prosecutor's appeal against the decision of Trial Chamber II entitled "Judgment pursuant to article 74 of the Statute", AC, 7 April 2015. *International Criminal Court*. [Online]. Available: <https://www.legal-tools.org/en/doc/efb111/>

449. P. v. Georges Anderson Nderubumwe Rutaganda, (ICTR-96-3), Judgement, AC, 26 May 2003. *International Criminal Court*. [Online]. Available: <https://www.legal-tools.org/en/doc/40bf4a/>

450. Prosecutor v. Jean-Pierre Bemba Gombo, (ICC-01/05-01/08), Decision Pursuant to Article 61 (7) (a) and (b) of the Rome Statute on the Charges of the Prosecutor Against Jean-Pierre Bemba Gombo, PTC, 15 June 2009. *International Criminal Court*. [Online]. Available: <https://www.legal-tools.org/en/doc/07965c/>

451. Prosecutor v. Radomir Kovac et al., (IT-96-23 & 23/1), Judgement, TC, 22 February 2001. *International Criminal Court*. [Online]. Available: <https://www.legal-tools.org/en/doc/fd881d/>

452. Prosecutor v. Alfred Musema, (ICTR-96-13), Judgement, AC, 16 November 2001. *International Criminal Court*. [Online]. Available: <https://www.legal-tools.org/en/doc/6a3fce/>

453. Prosecutor v. Clement Kayishema and Obed Ruzindana, (ICTR-95-1-A), Judgement (reasons), AC, 1 June 2001. *International Criminal Court*. [Online]. Available: <http://www.legal-tools.org/doc/9ea5f4/>

454. Prosecutor v. Mucic et al., (IT-96-21), Judgement, AC, 20 February 2001. *International Criminal Court*. [Online]. Available: <http://www.legal-tools.org/doc/051554/>

455. Prosecutor v. Sikirica et al., (IT-95-8), Sentencing Judgement, TC, 13 November 2001. *International Criminal Court*. [Online]. Available: <https://www.legal-tools.org/en/doc/682fa0/>

456. H. Kuczyńska, *The Accusation Model Before the International Criminal Court: Study of Convergence of Criminal Justice Systems*. Springer, 2015.

457. Дроздов О. М. Наукові підходи до формування окремих підстав для перегляду судових рішень Верховним Судом України у кримінальному провадженні / О. М. Дроздов // Вісник Національної академії правових наук України: зб. наук. пр. – Харків, 2015. – №1. – С. 113–129.

458. Anguelova v. Bulgaria, Judgement of 13 June 2002, Application no. 38361/97. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60505>

459. Council of Europe/Conseil de L'Europe, The Greek Case, Report of 5 November 1969 in Yearbook of the European Convention on Human Rights/annuaire De La Convention Europeenne Des Droits De L'homme (Volume 12), Martinus Nijhoff Publishers, 1972, p. 697.

460. Council of Europe/Conseil de L'Europe, ECommHR, Ireland v. United Kingdom, Report of 25 January 1976 in Yearbook of the European Convention on Human Rights / annuaire De La Convention Europeenne Des Droits De L'homme (Volume 19), Martinus Nijhoff Publishers, 1977, p. 1231.

461. Talat Tepe v. Turkey, Judgment of 21 December 2004, Application no. 31247/96. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67765>

462. Öcalan v. Turkey (GC), Judgement of 12 May 2005, Application no. 46221/99. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69022>

463. Devrim Turan v. Turkey, Judgement of 2 March 2006, Application no. 879/02. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72636>

464. Ramirez Sanchez v. France (GC), Judgement on July 4 2006, Application no. 59450/00. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76169>

465. Tahsin Acar v. Turkey, Judgement of 6 May 2003, Application no. 26307/95. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61076>.

466. Fadeyeva v. Russia, Judgement of 9 June 2005, Application no. 55723/00. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69315>

467. Şeker v. Turkey, Judgement of 21 February 2006, Application no. 52390/99. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72479>

468. Ledyayeva, Dobrokhotova, Zolotareva and Romashina v. Russia, Judgement of 26 October 2006, Applications nos. 53157/99, 53247/99, 53695/00 and 56850/00. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77688>

469. Labita v. Italy, Judgement of 6 April 2000, Application no. 26772/95. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58559>

470. Sevtap Veznedaroğlu v. Turkey, Judgement of 11 April 2000, Application No. 32357/96. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58897>

471. Rhesa Shipping CO SA v. Edmunds[1985] UKHL 15 (16 May 1985) (per Lord Brandon of Oakbrook). *British and Irish Legal Information Institute*. [Online]. Available: <http://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/1985/15.html>

472. Quinn (minor) -v- Mid Western Health Board [2005] IESC 19 (08 April 2005) (per Kearns J.). *British and Irish Legal Information Institute*. [Online]. Available: <http://www.bailii.org/ie/cases/IESC/2005/19.html>

473. Atwal Enterprises Ltd. v. Toner t\ a Donal Toner Associates [2006] CSOH 76, A1317/03 (per Lord Emslie). *Scottish Courts and Tribunals*. [Online]. Available: <http://www.scotcourts.gov.uk/search-judgments/judgment?id=318286a6-8980-69d2-b500-ff0000d74aa7>

474. McCann & Ors, R (on the application of) v Manchester Crown Court [2000] EWHC 565 (QB) (22 November 2000) (per Lord Hope of Craighead). *British and Irish Legal Information Institute*. [Online]. Available: <http://www.bailii.org/ew/cases/EWHC/QB/2000/565.html>

475. Campbell v. Hamlet (Trinidad and Tobago) [2005] UKPC 19 (25 April 2005). *British and Irish Legal Information Institute*. [Online]. Available: <http://www.bailii.org/uk/cases/UKPC/2005/19.html>

476. Gough & Anor v Chief Constable of Derbyshire [2002] EWCA Civ 351 (20th March, 2002). *British and Irish Legal Information Institute*. [Online]. Available: <http://www.bailii.org/ew/cases/EWCA/Civ/2002/351.html>

477. Hasan Ilhan v. Turkey, Judgement of 9 November 2004, Application no. 22494/93. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67346>

478. A. Gattini, Evidentiary Issues in the ICJ's Genocide Judgment, *J. Int. Crim. Justice*, vol. 5, no. 4, pp. 889–904, Sep. 2007.

479. Addington v. Texas, 411 U.S. 418 (1979). *Casetext*. [Online]. Available: <https://casetext.com/case/addington-v-texas>

480. Эрдалъ Ю. Статья 3 Европейской конвенции по правам человека. Руководство по практическому применению / Ю. Эрдалъ, Х. Бакирчи [пер. на рус.

яз. О. Амшевой]. Geneva: World Organization Against Torture (OMCT), 2006. – 432 с.

481. Mathew v. The Netherlands, Judgment of 29 September 2005, Application no. 24919/03. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70377>

482. Indelicato v Italy, Judgement of 18 October 2001, Application no. 31143/96. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-64280>

483. Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки : Указ Президента України від 20 травня 2015 року №276/2015. *Верховна Рада України*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/276/2015>

484. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. №1618-IV. *Верховна Рада України*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>

485. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. №1798-XII. *Верховна Рада України*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>

486. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 р. №2747-IV. *Верховна Рада України*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>

487. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. / М. Фуко [пер. с франц. В. Наумова ; под ред. И. Борисовой]. – М.: Издательство “Ad Marginem”, 1999. – 504 с.

488. Беккария Ч. О преступлениях и наказаниях. Биографический очерк и перевод проф. М. М. Исаева / Ч. О. Беккария. – М.: Юридическое издательство НКЮ СССР. – 1939. – 464 с.

489. Телятников В. И. Убеждение судьи: монография / В. И. Телятников. – СПб.: Юридический центр-Пресс, 2004. – 331 с.

490. Уставъ уголовного судопроизводства и Судебные Уставы 20 ноября 1864 года съ изложениемъ разсуждений, на коихъ они основаны. Часть вторая, Санкт-Петербургъ: Въ Типографіи Второго Отдѣленія Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1866. – vii, 504 с.

491. Уставъ гражданскаго судопроизводства, дополненный законоположениемъ 1866 года. Объ охранительномъ судопроизводствѣ // Судебные Уставы 20 ноября 1864 года съ изложениемъ разсуждений, на коихъ они основаны. Часть первая, Санкт-Петербургъ: Въ Типографіи Второго Отдѣленія Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1866. – xlii, 690 с.

492. Гродзинський М. М. Докази в радянському кримінальному процесі. Частина перша / М. М. Гродзинский – Х.: Рад. будівництво і право, 1933. – 86 с.

493. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова ; Нац. акад. прав. наук України. – Х.: Право, 2012. – Т. 1 / [О. М. Бандурка та ін.]. – 2012. – 767 с.

494. Дроздович Н. Л. Проблеми визначення поняття внутрішнє переконання судді у кримінальній процесі України / Н. Л. Дроздович // Часопис Київського університету права. – 2009. – №3. – С. 224–229.

495. Михеєнко М. М. Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні: вибрані твори / М. М. Михеєнко ; упоряд. В. Шибіко, М. Михеєнко. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 240 с.

496. Орлов Ю. К. Внутреннее убеждение при оценке доказательств (правовые аспекты) / Ю. К. Орлов // Вопросы борьбы с преступностью. – М.: Юрид. лит., 1981. – №. 35 – С.55–62.

497. Резник Г. М. Внутреннее убеждение при оценке доказательств / Г. М. Резник – М.: Юрид. лит., 1977. – 118 с.

498. Code de procédure pénale de la France (par l'ordonnance no 58-1296 du 23 décembre 1958). *Legifrance*. [Online]. Available:

<https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006071154&dateTexte=20120724>

499. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18.12.2001 №174-ФЗ. *Официальный интернет-портал правовой информации.* – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102073942&rdk>

500. Полянский Н. Н. Оценка доказательств вышестоящим судом в уголовных делах / Н. Н. Полянский // Советское государство и право. – 1951. – №7. – С. 30–39.

501. Бохан В. Ф. Формирование убеждений суда / В. Ф. Бохан. – Минск: Изд-во БГУ, 1973. – 159 с.

502. Гранат Н. Л. Внутреннее убеждение в структуре криминалистического мышления / Н. Л. Гранат, Ю. Н. Погибко // Вопросы борьбы с преступностью. – М.: Юрид. лит., 1972. – №17. – С. 125–143.

503. Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве / Ю. М. Грошевой – Х.: Вища школа., изд-во при Харьк. ун-те, 1975. – 143 с.

504. Москалькова Т. Н. Этика уголовно-процессуального доказывания. Стадия предварительного расследования / Т. Н. Москалькова – М.: Спарк, 1996. – 125 с.

505. Яцишина О. Е. Внутреннее убеждение как основание свободы оценки доказательств в российском уголовном процессе : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Яцишина Оксана Егоровна ; ЮУрГУ. – Челябинск, 2004. – 219 с.

506. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства. Т. 2 / И. Я. Фойницкий. – 3-е изд., пересмотр. и доп. – Санкт-Петербург: Сенат. тип., 1910. – 572 с.

507. Вирок Апеляційного суду Волинської області від 02.08.2013 (Справа №157/550/13-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32830030>

508. Вирок Апеляційного суду Черкаської області від 06.02.2014 (Справа №708/1303/13-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37120675>

509. Вирок Апеляційного суду Київської області від 08.07.2015 (Справа №363/332/15-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46587819>

510. Вирок Апеляційного суду Донецької області (м. Маріуполь) від 09.07.2015 (Справа №266/5145/13-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46583189>

511. Вирок Апеляційного суду м. Києва від 24.09.2015 (Справа №760/14863/13-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51652327>

512. Вирок Апеляційного суду Полтавської області від 12.01.2016 (Справа №524/8046/14-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54927591>

513. Приговор Слюдянского районного суда Иркутской области от 3 декабря 2012 г. (Дело: 1-2/2012 (1-128/2011)). *Единая база данных решений судов общей юрисдикции Российской Федерации*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://судебныерешения.рф/bsr/case/5645773>

514. Приговор Оренбургского областного суда от 15 октября 2013 г. (Дело: 1-1/2013 (1-8/2012; 1-74/2011)). *Единая база данных решений судов общей юрисдикции Российской Федерации*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://судебныерешения.рф/bsr/case/6275915>

515. Приговор Московского районного суда Санкт-Петербурга от 14 марта 2016 г. (Дело: 1-627/2015). *Единая база данных решений судов общей юрисдикции Российской Федерации*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://судебныерешения.рф/bsr/case/7722330>

516. Трусов А. И. Основы теории судебных доказательств. Краткий очерк / А. И. Трусов. – М.: Госюриздат, 1960. – 176 с.
517. Пашкевич П. Ф. Объективная истина в уголовном судопроизводстве / П. Ф. Пашкевич. – М.: Госюриздат, 1961. – 171 с.
518. Алексеев Н. С. Очерк развития науки советского уголовного процесса / Н. С. Алексеев, В. Г. Даев, Л. Д. Кокорев. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1980. – 238 с.
519. Ruiz Torija v. Spain, Judgement of 09 December 1994, Application no. 18390/91. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-112961>
520. Suominen v. Finland, Judgment of 1 July 2003 (Final 24/07/2003), Application no. 37801/97. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61178>
521. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства. Київ, 2015. – 708 с.
522. Куйбіда Р. Посібник із написання судових рішень / Р. Куйбіда, О. Сироїд. – К.: Видавництво “Дрім Арт”, 2013. – 234 с.
523. Щеглов В. Н. Законность и обоснованность судебного решения : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Щеглов Виктор Нифонтович ; Свердл. юрид. ин-т им. А. Я. Вышинского. – Томск, 1955. – 13 с.
524. Мурадян Э. Воспитательное воздействие судебного решения / Э. Мурадян // Советская юстиция. – 1983. – №1. – С. 5–9.
525. Шилін Д. В. Класифікація преюдицій / Д. В. Шилін // Актуальні проблеми держави і права зб. наук. праць. – 2008. – № 44. – С. 192–195.
526. Арсеньев В. Д. Вопросы общей теории судебных доказательств в советском уголовном процессе / В. Д. Арсеньев. М.: Юрид. лит., 1964. – 179 с.
527. Дорохов В. Я. Законная сила приговора в советском уголовном процессе / В. Я. Дорохов // Советское государство и право. – 1954. – №6. С. 80–86.

528. Грошевой Ю. М. Сущность судебных решений в советском уголовном процессе / Ю. М. Грошевой. – Х.: Вища школа, 1979. – 144 с.

529. Искандеров Р. О преюдициальном значении приговора / Р. Искандеров // Советская юстиция. – 1990. – №22. – С. 22–23.

530. Нор В. Т. Відшкодування (компенсація) заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди у кримінальному провадженні за КПК 2012 р.: здобутки і резерви удосконалення / В. Т. Нор // Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р.: кримінально- правові та процесуальні аспекти : тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародної науково-практичної конференції (19-20 вересня 2013 р.). – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – С. 297–301.

531. Шилова Д. В. Захист прав та законних інтересів учасників кримінального провадження при його закритті на стадії досудового розслідування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Шилова Дарія Володимирівна ; Нац. юрид. унт ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2014. – 228 с.

532. Тітко І. А. Нормативне забезпечення та практика реалізації приватного інтересу в кримінальному процесі України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.09 / Тітко Іван Андрійович ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Харків, 2016. – 484 с.

533. Власов А. А. Адвокат как субъект доказывания в гражданском и арбитражном процессе / А. А. Власов. – М.: Юрлитинформ, 2000. – 236 с.

534. Фокина М. А. Механизм доказывания по гражданским делам : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.15 / Фокина Марина Анатольевна ; Рос. акад. правосудия, Москва, 2011. – 612 с.

535. Осокина Г. Л. Гражданский процесс. Общая часть : учебник / Г. Л. Осокина – 3-е изд. перераб. – М.: Норма: НИЦ Инфра-М, 2013. – 704 с.

536. Андрійцьо В. Д. Мета процесу судового доказування в цивільному судочинстві / О' ОАндрійцьо // Адвокат. – 2013. – №6 (153). – С. 25–28.

537. Штефан А. С. Поняття судового доказування у цивільному процесі / А. С. Штефан // Часопис Академії адвокатури України. – 2015. – Т. 8, № 1. – С. 64–72.

538. Руда Т. В. Докази і доказування в цивільному процесі України і США: порівняльно-правовий аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Руда Тетяна Володимирівна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2012. – 21 с.

539. Нефедьев Е. А. Учебникъ русскаго гражданскаго судопроизводства (издание третье) / Е. А. Нефедьев – Москва: Типографія Императорскаго Московскаго Университета, 1908. – 404 с.

540. Ringvold v. Norway, Judgment of 11 February 2003 (Final 11/05/2003), Application no. 34964/97. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60933>

541. Y. v. Norway, Judgment of 11 February 2003 (Final 11/05/2003), Application no. 56568/00. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60934>

542. Lundkvist v. Sweden, Judgment of 13 November 2003, Application no. 48518/99. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-23599>

543. Orr v. Norway, Judgment of 15 May 2008 (Final 01/12/2008), Application no. 31283/04. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-86298>

544. X. v. Austria, Decision of 6 October 1982, Application no. 9295/81. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-74431>

545. M. C. v. The United Kingdom, Decision of 7 October 1987, Application no 11882/85. *European Court of Human Rights*. [Online]. Available: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-418>

АКТ

про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження Степаненка Андрія Сергійовича «Стандарт доказування “поза розумним сумнівом” у кримінальному провадженні» в навчальну діяльність Національного університету «Одеська юридична академія»

Комісія у складі: голови – першого проректора, проректора з навчальної роботи Національного університету «Одеська юридична академія», професора М. Р. Аракеляна, членів комісії: директора Інституту кримінальної юстиції, кандидата юридичних наук, доцента В. М. Підгородинського, начальника навчально-методичного відділу, кандидата юридичних наук, доцента Г.І. Васильєва, в.о. завідувача кафедри кримінального процесу, доктора юридичних наук, доцента І. В. Гловюк, завідувача кафедри криміналістики, доктора юридичних наук, професора В. В. Тіщенко, склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Степаненка Андрія Сергійовича на тему: «Стандарт доказування “поза розумним сумнівом” у кримінальному провадженні» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність використовуються в навчальному процесі – при викладанні дисциплін «Кримінальний процес», спеціальних курсів «Судовий контроль у кримінальному судочинстві», «Прийняття кримінально-процесуальних рішень», «Теорія доказів у кримінальному провадженні» та в науково-дослідній роботі студентів.

Так були враховані положення дисертаційного дослідження про необхідність розширити обсяг матеріалу, що викладається в курсі кримінального процесу щодо питань застосування стандарту доказування “поза розумним сумнівом” у кримінальному провадженні, урахуванні цієї проблематики при формулюванні тем кваліфікаційних робіт.

Крім того, рекомендовано до використання у навчальному процесі наступні публікації:

1. Степаненко А. С. Предмет доказывания: сущность и понятие // Научный вестник Международного гуманитарного университета. Серия: Юриспруденция.– 2014. №9-2 том 2. – С. 123-125.
2. Степаненко А. С. Проблемы визначення стандарту доказування «поза розумним сумнівом» // Електронне наукове видання «Юридичний науковий електронний журнал» 2014. – №6. - С. 225-227.

3. Степаненко А. С. Теорія та практика застосування стандарту доказування «поза розумним сумнівом» Європейським судом з прав людини // Вісник кримінального судочинства 2015. - №4 – С. 184-191.
4. Stepanenko A. S. Some issues concerning the concept of a “reasonable doubt” in criminal process // Молодий вчений. – 2015. – №12.1 (27.1), грудень - С. 144-147.
5. Степаненко А. С. Основні вектори становлення та розвитку стандарту доказування “поза розумним сумнівом” // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія "Право" №38 том 2. – С. 129-132.
6. Степаненко А. С. Категория “истина” в уголовном процессе и стандарт доказывания “вне разумного сомнения”: проблема соотношения // *Legea si Viata*. - 2016. - №9, том. 2. – С. 137-141.
7. Степаненко А. С. Локальний предмет доказування // Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції (27 листопада 2013 р., м. Одеса) / відпов. за випуск Ю. П. Аленін. – Одеса: Юридична література, 2013. – С. 101-104.
8. Степаненко А. С. «Поза розумним сумнівом» як один із стандартів доказування // «Проблемы государствообразования и правообразования в Украине»: Материалы международной научно-практической конференции, г. Симферополь: Научное объединение «Юридическая мысль», 2013. – С. 123-125.
9. Степаненко А. С. Слідчий суддя як суб’єкт прийняття проміжних рішень // Проблемні питання застосування КПК України в сучасних умовах: матеріали круглого столу (Київ, 4 квітня, 2014 р.). – К.: ФОП Ліпкан О. С., 2014. – С. 188-191.
10. Степаненко А. С. Головний факт доказування // Правове життя сучасної України : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої ювілею академіка С. В. Ківалова (16-17 травня 2014 р., м. Одеса) : у 2 т. Т. 1 /відп. Ред. В. М. Дрьомін. – Одеса : Юридична література, 2014. – С. 714-716.
11. Степаненко А. С. Категория «Истина» у кримінальному процесі // Сучасне кримінальне провадження України: доктрина, нормативна регламентація та практика функціонування: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 квітня 2015 р.); Націон. Ун-т «Одеська юридична академія», Кафедра кримінального процесу. – Одеса: 2015. – С. 90-92.
12. Степаненко А. С. Истина як мета кримінально-процесуального доказування // VI Всеукраїнські наукові читання з кримінальної юстиції пам’яті професора В. П. Колмакова : матер. Всеукр. наук. конф. Молодих вчених, аспір. та студ. (м. Одеса, 18 квітня 2015 р.) / за заг. Ред. д.ю.н., проф. В. В. Тіщенко; Націон. Ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса: Фенікс, 2015. – С. 513-516.

13. Степаненко А. С. Генезис стандарта доказывания «вне разумных сомнений» // Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 16-17 травня 2015 р.) : у 2 т. / відп. ред. М. В. Афанасьєва. – Одеса : Юридична література, 2015.– С. 352-354.

14. Степаненко А. С. Стандарт «поза розумним сумнівом» в системах американського та англійського правосуддя // Інформаційне забезпечення розслідування злочинів : матеріали Міжнародного круглого столу (29 трав. 2015 р., м. Одеса) / відп. за вип. : В. В. Тіщенко, О. П. Ващук ; НУ ОЮА ; ПРЦ НАПрН України. – Одеса : Юридична література, 2015. – С. 252-257.

15. Степаненко А. С. Теорія та практика застосування стандарту доказування «поза розумним сумнівом» Європейським судом з прав людини // Адвокатура: минуле та сучасність: матеріали V Міжнар. наук. конф. (14 листоп. 2015 р., м. Одеса) / уклад. : І. В. Гловюк, О. В. Малахова, Л.Ю. Чекмарьова ; відп. за вип. М. М. Стоянов. – Одеса : Юридична література, 2015. – С. 228-230.

16. Степаненко А. С. Основные векторы развития и становления стандарта доказывания “вне разумного сомнения” // Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса) : у 2 т. Т. 2 / відп. ред. М. В. Афанасьєва. - Одеса : Юридична література, 2016. - С. 344-346.

Використання зазначених результатів дозволило детальніше розглянути розділи вищевказаних навчальних курсів, що стосуються застосування стандарту доказування “поза розумним сумнівом” у кримінальному провадженні.

Голова комісії

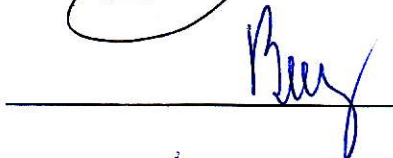

М. Р. Аракелян

Члени комісії:

В. М. Підгородинський

Г. І. Васильєв

І. В. Гловюк

В. В. Тіщенко